

भक्तिरसायनः ।

(गुर्जरभाषायामनुवालेन्द्र)

प्रकाशक.

श्री हरनाथ सोसाइटी-मुंबई.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કાગીરાલિપિ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૩૪૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ અહિંસા અને શાંતિ

વિષય ૪૨૪

भक्तिरसायनम् ।

(गुर्जरभाषायामनुवादितम्)

मुद्रक
प्रभाशंकर जयशंकर पाठक
पुरंदरे पाठक प्रॉटिंग प्रेस
३ ठाकुरद्वार मुंबई - ४

गुजरात विद्यापीठ ग्रंथावली
गुजराती ऑपीराईट-अनल

प्रकाशक—
जगमोहनदास धर्मदास
नं. १३ बालकेश्वर रोड, मुंबई.

શ્રી ઠાકુર શ્રી હરનાથજી

પૂજ્યપાદ મહાત્મા ઠાકુર શ્રી શ્રી હરનાથજી
સોનામુખી,
જીલ્લા બાંકુરા.

આપના નિર્મળ સંસર્ગથી સદ્બોધ પામેલ ઋણી અંતઃકરણ આ અંથને
આપનાજ ચરણે ધરી એ ચરણરજનો સહવાસ નિરંતર
ઘડિથી તેમાંથી જે પુણ્યપરાગ પ્રાપ્ત થાય તે
મારા પરલોકવાસી પતિ શેઠ તુલસીદાસ
કેશવદાસના આત્મકલ્યાણનો હેતુ
થાય એવું નિરંતર
ઘડિથી

આપશ્રીની પુત્રી,
લક્ષ્મી.

॥ श्री ॥

भक्तिरसायनम्

श्रीपरमहंसपरिव्राजकोच्चार्य श्रीमधुसूदन
स्वामिविरचितम्.

तेनुं

गुणैर लापामां लापान्तर कर्ता

पटवर्धनोपाध्व महाभडोपाध्याय रामकृष्ण (तात्या)

शास्त्रीयरघुन्तेवासी सौराष्ट्रान्तर्गत.

लावनगर समीप वरतेज आभनिवासी

भानुशंकर निर्लयराम त्रिवाडी.

प्रकाशक

“ धी हरनाथ सोसायटी,” मुम्बई.

विक्रम संवत् १९७८.

ध. १९२२.

સર્વ હક્ક ધી હરનાથ સોસાઇટીએ
સ્વાધીન રાખ્યા છે.

આભાર દર્શન.

“શ્રી ચત્તિરસાવનમ” નામનો ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં આજથી ચારસો વર્ષ પૂર્વે લખાએલો છે. જેનું અઘાપિ કોઈ પણ ભાષામાં ભાષાન્તર થયું હોય એમ અમારા જાણવામાં નથી. ઉપરોક્ત ગ્રંથ ગુર્જરગિરામાં એક અપૂર્વ સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરનાર હોઈ વૈષ્ણવોને આત્મકલ્યાણકારી નીવડે એવા આશયથી મુંબાઈ “ધી હરનાથ સોસાયટી” એ શાસ્ત્રી ભાનુશંકર નિર્ભયરામ ત્રવાડી પાસે ભાષાન્તર કરાવી બહાર પાડેલ છે. ગ્રંથ છપાવવાનો તમામ ખર્ચ મુંબાઈ નિવાસી સ્વર્ગીય શેઠ તુલસીદાસ કેશવદાસનાં ધર્મપત્ની ગં. સ્વ. લક્ષ્મીબાઈએ આપેલ છે તે માટે “ધી હરનાથ સોસાયટી” તે જીહેનનો આભાર માને છે. તેમજ શાસ્ત્રીજીએ વળા પ્રયાસે સરલ ભાષાન્તર કરી આપ્યું છે તે માટે એમનો પણ આભાર માને છે. “ધી હરનાથ સોસાયટી”નો હેતુ જનસમાજમાં પ્રેમવશ્નુભક્તિનો પ્રચાર કરી આ દોર કસીકાલમાં જનસમાજના મનની મલિનતા દૂર કરી દુસ્તર ભવસાગરનો પાર પામી પ્રત્યેક મનુષ્ય શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પરા-ભક્તિમાં લીન થાય એટલોજ છે. પરમાત્મા અમારી એ આશાને અધિક પ્રસવતી કરે અને જનસમાજ તેનો યથાયોગ્ય લાભ લે એટલીજ ઇષ્ટ અભ્યર્થના છે.

શ્રી શ્રીકૃષ્ણઃ શરણમ્ ।

ઉદ્ઘાટન.

પંદરમા સોળમા સૈકાના ભારતવર્ષમાં ધાર્મિક વિકાસ પ્રતિ દૃષ્ટિ કરતા આપણને માણુમ પડે છે કે ભકિતમાર્ગના પ્રવાહે અખિલ ભારતવર્ષને આર્દ્ર કરી મુકયું હતું. સંસ્કૃત લેખકો તથા પ્રાકૃતભાષાકવિઓ પણ ભકિત માર્ગને અનુસરીને લેખો તથા કાવ્યો યોજવા મંડ્યા. આ ભકિતમાર્ગ શ્રીનારદાદિને શિતલ ભકિતમાર્ગ નહી, પરંતુ પ્રેમાત્મક ભકિતમાર્ગ હતો. અને આ પ્રેમાત્મક ભકિતમાર્ગની છાયા નીચે શાંકરલેખકો પણ આવી. શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી પ્રસ્તુત ગ્રન્થના પ્રણેતા પણ આ પ્રખલ છાયાની નીચે આવી. હેાય એમ એમના રચેલા ગ્રન્થો ઉપરથી દીસે છે. શ્રી શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તમાં એમની નિષ્ઠા યદ્યપિ આશ્દ છે તથાપિ એમની માનસિક સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ તો શ્રી કૃષ્ણની પ્રેમભકિતમાં છે. શ્રી ગીતાના મંગલાચરણમાં પણ જ્ઞાનાદિ માર્ગ તરફ અર્ચિ દર્શાવતાં પોતે શ્રીકૃષ્ણ-ભકિતનો પ્રકર સ્વીકાર કરે છે.

એક રીતે અદ્વૈતસિદ્ધિ આદિ ગ્રન્થ યોજીને નિર્ગુણ નિરંજન નિરાકાર બ્રહ્મને સિદ્ધ કરનારના મુખમાં ‘કૃષ્ણાત્ પરં તત્ત્વમહં ન જાને’ એ ભકિતનું સામ્રાજ્ય સૂચવે છે. કૃષ્ણ-ગોપી જનવલ્લભ-નંદન-દનનું રસાત્મકત્વ માનીને એ રસાત્મક પ્રભુની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત ભકિતનું વિવેચન આ પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં કરે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ભકિતમાર્ગના વિકાસક્રમની અન્વેષણ કરનારને આ ગ્રન્થ ઉપયોગી છે એમાં તો સંશય નથી. ભકિત રસાયન ગ્રન્થની રચના શ્રી મદ્ભાગવતને અવલંબે છે એમ ગ્રન્થકારના રસાત્મકતાવિષયક તદુપન્યાસથી અને શ્રૌતવાક્યના અનુપન્યાસથી દિસે છે.

મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળા.

બી. એ., એલ એલ બી.

વકીલ, હાયકોર્ટ, મુંબઈ.

अः प्राया.

१

श्री विघ्नौघघातिने नमः

ब्रह्म कर्म चेति द्वयोश्शास्त्रार्थयोर्यथाधिकारमाराध्ययोस्सहचरीयतोस्स हचरायेते भक्तिः श्रद्धा च । यतोऽन्तरेणैते न संभवति ब्रह्मणि कर्मणि वा प्रवृत्तिरथ कथमपि जातापि सा तद्रहितत्वाद्ब्रह्मादिसंभूतत्वाच्च न कल्पते फलाय । श्रुतशास्त्रस्य यथासंप्रदायं परीक्षिततत्प्रामाण्यस्य संकल्पवशात्कर्मणि प्रवृत्तस्य बिभ्यतः कर्मणो वैगुण्यात्पुंसः कार्पण्यादित्यागहेतुर्दुतस्य चेतसो-वृत्तिभेदः श्रद्धा ।

भक्तिस्तु तथाविधस्य पुरुषसत्तमस्य तृप्तस्य प्रेयसा समाकृष्टस्यावगतानरूपत्वेन श्रेयसा विदितादःप्राप्त्युपायाद्वैतबोधमाहात्म्यस्य तर्किततत्सत्यत्वस्याविशिष्टात्मसाक्षिकैकात्म्यसाक्षात्कृत्यैककृत्यस्याभ्यासदाढ्यहेतुर्दुततरचेतसो वृत्तिभेदः परमात्मन्यनुरक्त्यपररूपः । “अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम् ” “स्वस्वरूपानुसंधानं भक्तिरित्यभिधीयते ” इतिजातीयाः श्रुतिस्मृतयोऽपीममेवार्थं समर्थयन्ते ।

रसायनभिदं संस्कृतभाषायसमहामंजूषानिहिततया न नेत्र पथमवतरतीति नैतत्कृते लुभ्यति भक्तजनतेत्येतस्य गुहानिहितरत्नस्येव प्रयोजनशून्यतैवेति संप्रति गुर्जरभाषास्फटिकपेटिकायामेवास्य निधानं सांप्रतमिति मत्वा प्रत्युत्पन्नमतिना वैद्यवर श्रीमानुशंकरशास्त्रिणाकृतमपेक्षिततात्पर्यान्तरं गुर्जरभाषान्तरमिति मन्ये मन्यतामन्योऽपि मान्यो मतिमान् ।

श्री भानुशंकरशास्त्रिणो मतिनैपुण्यं चिन्तयित्वा तोतुष्यते चेत आशास्ते च नान्यत्रिणोऽपि लोकोपकारिणोनिबन्धस्य भाषान्तरेण सत्कृतं भविष्यामीतिशम् ।

रमापतिमिश्राः

जी. टी. संस्कृत कॉलेज प्रधानाध्यापक

बम्बई.

૨

જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ, અને ભક્તિયોગના રહસ્યને પ્રકટ કરનાર આ ગ્રન્થ નેવો બીજો કોઈ પણ ગ્રન્થ ગુજરાતી ભાષામાં નથી. આ ગ્રંથ વાંચવાથી ભાગવતના અગ્યારમા અધ્યાયનું ગંભીર રહસ્ય સર્વથા સ્ફુટ થઈ જાય છે સુખલાલસાથી પ્રેરાઈ સાંસારિક વ્યવહારમાં અવિશ્રાંત પરિશ્રમથી મથતાં છતાં અસંતુષ્ટ રહેતાં અંતઃકરણોને અપૂર્વ સુખ અને સંતોષ આપવામાં આ ગ્રન્થ અતિમ સાધનરૂપ છે. એમ કહ્યા વિના રહી શકાતું નથી. ભક્તિ કેવી રીતે અન્તઃકરણમાં ઉદ્ભવી શકે ? તેના શા શા ઉપાયો છે ? અને તે ઉભય ભોક્તામાં સુખસાધન કેવી રીતે થઈ શકે ? તે આખેહુથ આ ગ્રંથમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. કેવળ જ્ઞાનમાર્ગમાં અથડાતાં નીરસ અને અશ્રદ્ધાળુ બનેલાં અંતઃકરણોને રસમય બનાવનાર આ ગ્રન્થ છે.

પં. મયાશંકર અંબારામ શર્મા

આચાર્ય ગુરુકુળ મહાવિદ્યાલય-મુંબઈ.

શ્રીભક્તિરસાયનાન્તર્ગતાનાં પ્રકરણાનામ્ અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

અન્યારમ્ભમાં મંગલચરણ	૧
ભક્તિયોગરૂપ કૈવલ્યપુરુષાર્થને શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી સ્પષ્ટ કરવાની પ્રતિજ્ઞા...	૨
ચાર પ્રકારના યોગોમાં ભક્તિયોગ	૨
અષ્ટાંગ યોગની જ્ઞાનયોગમાં ગણના...	૨
અન્તઃકરણની શુદ્ધિ માટે કર્મયોગને આચરવાની મર્યાદા ...	૩
ચિત્તની દ્રવાવસ્થા પાપ હડક્યા સિવાય ન બની શકે	૩
ચિત્તનો દ્રવ થયો હોય તેને માટે તથા જ્ઞેને ચિત્તદ્રવ ન થયો હોય તેને માટે પર પદ પ્રાપ્તિના સાધનોની યોજના	૩
જ્ઞેનું મન આત્મ-વશ થયું હોય તેણે જ્ઞાનયોગ સાધ્યો છે એમ કહી શકાય	૪
સાંખ્ય શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે મનને વશ કરવાની પદ્ધતિ ...	૫
મનને વશ કરવા માટે આન્વીક્ષિકી વિદ્યા અથવા ભગવત્ પૂજા ...	૫
સાધન ભક્તિથી ભગવાનમાંજ મનની સ્થિરતા કરવી	૬
પરમાત્માની મોટાઇવાળા અન્યના શ્રવણથી મનોવૃત્તિમાં રસનું પેદા થવું	૬
રસરૂપ વિભાવના બેદો અને લક્ષણો... ..	૬
રસ પ્રાપ્તિ એજ પરમ પુરુષાર્થ છે... ..	૬
જ્ઞાન, કર્મ, તપ, તથા બીજાં ત્રેયઃકર સાધનોથી પણ ભક્તિયોગનું અતિશયપાણું	૭
પુરુષાર્થનું સામાન્ય લક્ષણ	૭
પુરુષાર્થનાં સ્વરૂપ અને બેદ સ્વીકારમાં તાર્કિકોનો મત	૮
પુરુષાર્થના બેદો સ્વીકારવા માટે નૈયાયિકની યુક્તિઓ	૮
પુરુષાર્થનું સંયુક્તક નિર્વચન	૯
ભક્તિ-યોગની પુરુષાર્થમાં ગણના... ..	૯

વિષય.

પૃષ્ઠ.

મોક્ષનામના ચોથા પુરુષાર્થમાં પણ ભક્તિયોગનો અન્તર્ભાવ થતો	
હોવાથી તેની પુરુષાર્થમાં ગણના	૯
પ્રતિજ્ઞા—જોકેમાં જણાવેલા અન્ય અને પ્રતિપાદ્ય વિષયના સંબંધોનું	
સ્પષ્ટીકરણ ...	૧૦
આ અન્ય શાસ્ત્રોક્ત જ છે	૧૦
ભક્તિયોગના પુરુષાર્થવાદો ...	૧૦
શ્રીમદ્ભાગવતનાં ભક્તિયોગસંબંધી ઉદાહરણો ...	૧૦-૧૧
શ્રી ગીતાજીમાં પણ ભક્તિયોગને પુરુષાર્થ કહ્યો છે ...	૧૨
સાધન અને ફળ એમ બેઉ રીતિઓથી ભક્તિયોગનું નિર્વચન ...	૧૩
ભાગવત ધર્મોને શિખનો ભક્તજન માયાને જલ્દી તરી જાય છે ...	૧૪
હરિનું સ્મરણ કરનારને પ્રકટ થતા અનુભવોનું વર્ણન ...	૧૫
ભક્તિયોગના બેઉ અર્થ માનવામાં સપ્રમાણ યુક્તિઓ ...	૧૫
સાધનપદને ફળ તરીકે સમજવા માટે ખીણું ઉદાહરણ ...	૧૬
ભગવદ્ભક્તિ એ બ્રહ્મવિદ્યા હોઈ શકે કે ? ...	૧૭
ભગવદ્ભક્તિ અને બ્રહ્મવિદ્યાના તદ્દાવતનાં કારણો ...	૧૭
સ્વર્ગ—પ્રાપ્તિથી ભક્તિયોગ શ્રેષ્ઠ હોવાનાં કારણો ...	૧૮
મુકુન્દનું સેવન કરનાર શ્રેષ્ઠ હોવામાં ભાગવતનાં ઉદાહરણો ...	૧૯
લૌકિક રસથી ભક્તિરસ જુદો જ છે. ...	૨૦
ભક્તિયોગ અને મુમુક્ષુ બેઉના અધિકારો જુદા છે ...	૨૦
આત્મામાંજ આનંદ માનનારાઓની પણ નિઃસ્વાર્થ ભક્તિ ...	૨૦
સંસાર-રાગથી પીડાતા રોગીઓને ભક્તિરૂપી રસાયન શિખવાનો	
ઉપદેશ ...	૨૧
ભક્તિનું સામાન્ય લક્ષણ	૨૧
પરમાત્મામાં રહેલી મનોવૃત્તિજ તદ્દાકારપણાને પામે છે	૨૧
ભક્તિયોગનું ઉદાહરણ અને લક્ષણ ...	૨૨
ચિત્તની ચેષ્ટાઓ ...	૨૨
ચિત્તને તપાવવાળા પદાર્થો ...	૨૩
દ્રવીભાવ થવાના હેતુનું કથન ...	૨૩

વિષય.

પૃષ્ઠ.

સ્વાકાર એ નૈયાયિકાનો આત્મગુણ કેમ નહીં ?	૨૩
મનનો શિથિલીભાવ ક્યારે ઉદ્ભવે ?	૨૩
ચિત્તાની પીગળેલી અવસ્થામાં પણ વાસનાનો આભાસ	૨૪
વાસના શુદ્ધનો પરિચય	૨૪
ખરો ભગવદ્ભક્ત કોણ ?	૨૫
સર્વે પદાર્થોમાં ભગવદ્બુદ્ધિ બ્રહ્મવેદાને જ થાય એવા મતનું ખંડન	૨૫
ઉત્તમ, મધ્યમ અને પ્રાકૃત ભક્તોનાં લક્ષણો....	૨૫
શ્રીભગવાનના ભક્તની ઉત્તમતા	૨૬
પ્રપંચમાં મિથ્યાપણું જ્ઞાનેર કેવો હોય ?	૨૭

(મધ્યમ ભાગવતનું લક્ષણ).

પ્રેમના પ્રકટ થવાથી થતા અનુભવો	૨૮
સ્વાવસ્થામાં ' સ્થાયી ' શુદ્ધનો અર્થ	૨૮
સ્થાયી ભાવજ રસપણુને પામે છે	૨૮
સ્થાયી ભાવના રસપણુવિષે ભરતાચાર્યનાં પ્રમાણો	૨૮
સ્થાયી ભાવરૂપ રસની ઉપપત્તિ માટે પરમાનન્દ સ્વરૂપનો ઉલ્લેખ...	૨૮
પ્રતિબિમ્બ અને ભક્તિરસનાં લક્ષણો	૨૮
આલસમ્બન વિભાગ અને સ્થાયીભાવનું જુદાપણું	૨૮
સ્ત્રી વગેરે પદાર્થોમાં રસોપલબ્ધિનો આભાસ	૨૮
આનન્દ સ્વરૂપથીજ આ સચરાચર જગતનાં ઉત્પત્તિ વગેરે	૩૦
કાર્ય કારણનો અભેદ	૩૦
મૂળ કારણ, અખંડ, આનન્દસ્વરૂપ રસરૂપ હોવા છતાં કાર્યોમાં	૩૦
તેવા ધર્મોનું ભાન ન થવાનાં કારણો	૩૦
વિક્ષેપ અને આવરણનાં લક્ષણો તથા ઉદાહરણ	૩૦-૩૧
સ્ત્રી વગેરે પદાર્થોમાં રહેલી રસરૂપતાની સિદ્ધિ માટે અનુમાન	૩૧
પ્રમાણોનું પ્રામાણ્ય માનવાની યુક્તિઓ અને તેથી પ્રમેય સિદ્ધિ	૩૧
ત્રૈતન્યની રસરૂપતા	૩૨
ભક્તિરસના સેવન માટે આગ્રહ	૩૨
સાંખ્ય શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે સ્થાયી ભાવની રસતાનું પ્રતિપાદન	૩૨

વિષય.

પૃષ્ઠ.

પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ અને પ્રપંચનો સંબંધ	૩૨-૩૩
સર્વે પદાર્થોમાં થતી સ્વાભાવિક પ્રતીતિ	૩૩
જ્ઞાતિનું લક્ષણ (દિપ્પણીમાં)	૩૩
સત્ય, રજ, અને તમઃનાં કાર્યો	૩૩
ન્યાય મત પ્રમાણે સિદ્ધાન્તોનું અવલોકન	૩૩-૩૪
સાંખ્યશાસ્ત્રનો મત સ્વીકારીને પણ નૈયાયિકા પ્રમેય સિદ્ધિ કરી શકતા નથી	૩૪
કાર્યના અસ્તિત્વથી કારણના અનુમાનમાં દોષદર્શન	૩૪
સર્વે પદાર્થોનો સર્વ પ્રમાતા પ્રત્યે ત્રણ પ્રકારે અનુભવ	૩૪
ત્રણે પ્રકારનો અનુભવ જુદો જુદો વ્યક્તિ પરત્વે જુદો જુદો થાય છે તેનાં ઉદાહરણો	૩૫
ક્રોધ વગેરેમાં સુખીપણાનું ભાન થવાનાં કારણો	૩૬
તાકિંક લોકોના મત પ્રમાણે મનના નિરવયવ-પણાના સ્વીકારમાં સ્થાયી ભાવની અસંગતિ	૩૬
મનના નિરવયવપણામાં ક્રોધ પ્રમાણ નથી	૩૬
ઐશ્વર્ય તથા મિમાંસિકાએ સ્વીકારેલા મનના લક્ષણનું ખંડન	૩૬-૩૭
વિજ્ઞાતીય પદાર્થોના આરંભક તરીકે પણ મનને માની શકાય	૩૭
વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે મનનું સપ્રમાણ નિર્વચન	૩૮
સાંખ્ય અને વેદાન્ત-સિદ્ધાન્તોમાં મનના લક્ષણનું સરખાપણું	૩૮
દ્રવીભાવપૂર્વક જ ચિન્તા વિષયાકારને પામે છે. એ સિદ્ધાન્તમાં ભગવાન ભાષ્યકારનું ઉદાહરણ	૩૮
મનના વિષયાકાર થવામાં અનુમાન	૪૦
બુદ્ધિ સર્વે પદાર્થોની વ્યંજક હોવાથી પદાર્થના આકારમાં દેખાય છે. કા. ૨૨	૪૦
ભગવાન શંકરાચાર્ય અને વાર્તિકકારોની સંમતિ	૪૦
અન્તઃકરણ પ્રમેય સ્વરૂપ બને છે તેમાં ખાસ વાર્તિક	૪૧
પ્રમાતા અને પ્રમેયના વ્યવહારનું સ્પષ્ટ નિર્વચન	૪૧
શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામીજીએ કહેલો પ્રમાતા પ્રમેયનો સંબંધ	૪૧

વિષય.

પૃષ્ઠ.

એકજ વ્યક્તિમાં અનેક વ્યક્તિઓના સંબંધનો જુદો જુદો અનુભવ	કા.-૨૫	૪૨
વિનાશીપણાના અને અવિનાશીપણાના વૈષમ્ય બેદો	૪૨
દ્રવીભૂત થયેલા ચિત્તવાળો ભગવાનનું સ્વરૂપ ગ્રહણ કરે તો કૃતકૃત્ય થાય છે.	૪૩
પરમાત્માનું સ્વરૂપ	૪૩
દ્રવીભાવને દૃઢ થવા માટે કહેલા પ્રયોજનનું સ્મરણ	૪૪
ચિત્તાની શિથિલાવસ્થાથી થતા અનુભવોનું વર્ણન	૪૪
અજ્ઞાનને સંસ્કારોનું ઉદ્બોધક ન માની શકાય	૪૫
ન્યાય વાર્તિકકારનો સિદ્ધાન્ત	૪૫
કાર્તિક્ય અને દ્રવત્વ કયાં કરવાં	૪૫
ત્રણે અવસ્થામાં ચિત્તાની વિષયાકારતા થવાનાં કારણો	૪૬
સુષુપ્તિમાં ચિત્તનો લય થાય છે. તેમાં બ્રહ્મસૂત્રનું પ્રમાણ	૪૬
મનના લય માટે વિવરણકારોનો મત	૪૬
ચિત્તાની સ્વાભાવિક ભગવદાકારતા વિષે દૃષ્ટાન્ત	૪૬
શુદ્ધિ વિષય સ્વરૂપથી ભાસે છે એ સિદ્ધાન્તમાં વાર્તિકકારોનું દૃષ્ટાન્ત	૪૭
ચિત્તાની ભગવદાકારતા સ્વાભાવિક હોય તો શાસ્ત્રનું શું પ્રયોજન ?	૪૭
પરમાત્માના ચરણોમાં તીવ્રભક્તિનું ફળ	૪૮
સનકાદિ ઋષિઓનો મત	૪૮
ભક્તિયોગ વિષે કપિલદેવજીનો મત	૪૮
પ્રકૃતિનાં લક્ષણ વિષે હંસગીતાનું ઉદાહરણ	૪૮
ચિત્તનો અને તેના ગુણોનો મુમુક્ષુ ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકે ?	૫૦
ચિત્ત અને તેના ગુણોના ત્યાગ વિષે શ્રીમદ્ભાગવતનાં ઉદાહરણો	૫૦-૫૧
ચિત્તમાં આકારને અર્પણ કરનારા પદાર્થો ભગવાનથી જુદા હોઈ શકતા નથી	૫૨
શ્રી ભગવાન અને દૃશ્યમાન પ્રપંચનું અભિન્ન સ્વરૂપ	૫૨
વિષયભોગમાં રહેલો સર્વ પ્રેમ પરમાત્મામાંજ હોવો જોઈએ તે વિષે પ્રદુલાદળની પ્રભુ પ્રત્યે યાચના.	૫૨-૫૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વર્ણીકાર નામનું વૈરાગ્ય કયારે ઉદ્ભવે ?	૫૩
વૈરાગ્યનાં શ્રી પતંજલિ મુનિએ કહેલાં લક્ષણો	૫૩
વૈરાગ્યના બેદો	૫૩
પર વૈરાગ્યનું કૃળ કેવળ મોક્ષમાં ઇચ્છાજ કલ્પી શકાય	૫૪
આત્મઅધન તોડવા માટે ઇશ-પ્રાર્થના	૫૫
પ્રેમની પરાકાષ્ઠાને પહોંચેલા પ્રત્યે શ્રીભગવાનનો ઉપદેશ	૫૫
પર વૈરાગ્યવાળાને પરમાત્માજ તારે છે.	૫૬
ખરો ભક્ત ચાર પ્રકારની મુક્તિને પણ સ્વીકારતો નથી... ..	૫૬
મારી ખરી સેવા કરનારની પ્રવૃત્તિઓ	૫૬-૫૭
શ્રીમદ્દહાદની પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના	૫૭
પૃથુની શ્રીપ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના	૫૭
શ્રી ધ્રુવજીની અંગ શ્રદ્ધા... ..	૫૮
શ્રી પટરાણીઓનો નિશ્ચલ અભિપ્રાય	૫૮
ઇન્દ્રે કરેલી શ્રીભગવાનની સ્તુતિ	૫૯
શ્રી હરિ-ભક્તનો ખરો સ્વભાવ	૫૯
વૃત્તે કરેલી પરમાત્માની સ્તુતિનું રહસ્ય	૫૯
વેદોએ કરેલી સ્તુતિનું ઉદાહરણ	૬૦
પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયેલા વૃત્તની મનોદક્ષા	૬૦
જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય બન્નેને દૃઢ કરવાની આવશ્યકતા	૬૦
અન્તઃકરણમાં શ્રીપ્રભુને રોકવાનો ઉપાય	૬૧
શ્રીભગવાનના ઉત્તમ જ્ઞાન માટે ઉપાયો	૬૧
શ્રીપરમાત્માને જ્ઞાની બહુ જ વહાલો છે	૬૨
શ્રીભગવાને ઉદ્ધવજીને આપેલો ઉપદેશ	૬૨
પરમાત્મા સિવાયની વસ્તુઓ ત્યાજ્ય છે	૬૨
પરમાત્માને કોણ કોણ ભજી શકે ?	૬૩
કેવા પ્રકારનું જ્ઞાન સ્થાયીભાવ કહેવાય ?	૬૩
જ્ઞાનીને ચારે પ્રમાણોમાં અનવસ્થા ભાસે છે... ..	૬૪
બાહ્ય સાધનોથી સ્વસ્વરૂપ ન જાણી શકાય... ..	૬૪

વિષય.

પૃષ્ઠ.

બ્રહ્મલોકની માફક પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં મર્યાદા હોઈ શકતી નથી...	૬૫
ભગવદ્વર્ત્તમાનું પાલન કરનારને ભક્તિ કેવી રીતે થાય છે તેનાં ઉદાહરણો	૬૫-૬૬
ગુરુપસંપત્તિ પૂર્વક જ્ઞાન થાય છે.	૬૬-૬૭
જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો-ભૂમિકાઓ અને ભેદો	૬૮
પરમાનન્દસ્વરૂપમાં કુમરશઃ ભક્તિનું પ્રકટ થવું	૭૦
ભક્તિની ભૂમિકા	૭૦
વ્યાસજી અને નારદજીના સંવાદમાં નારદજીનાં વચનો	૭૧-૭૨
શ્રી ભગવાનમાં ભક્તિ થવા માટે મહામન્ત્રનો ઉપદેશ	૭૩
શ્રી ભગવાનની સેવાના પ્રકારો	૭૩
સત્પુરુષોની સેવાનું ફળ અને સાધુ-સ્વભાવ	૭૪
સાધુ પુરુષોનું લક્ષણ.	૭૫
શ્રી ભગવાનના સંગીઓના સંગનું ફળ	૭૫-૭૬
વૈકુંઠના દર્શનની અતિશયતા	૭૬
સત્સંગનું સર્વોત્કૃષ્ટ માહાત્મ્ય	૭૬-૭૭
સાક્ષાત્ ભગવાનની સેવા માટે ઉદાહરણો	૭૭
મારા સ્વરૂપને પહોંચવા માટે ઉદાહરણો તથા નિર્ભય માર્ગ	૭૮
મહાન પુરુષોની દયાને પાત્ર થવાનો માર્ગ	૭૮
મહાનુભાવોના ગુણોનાં ઉદાહરણો	૭૮
મહાનુભાવ પ્રહલાદજીના સ્વભાવનું વર્ણન	૮૦
બીજી ભૂમિકા અને તેના ભેદો	૮૧
શ્રી ભગવાનના દયાપાત્ર થવામાં રાજપુત્રોને પ્રસન્ન થઈને કરેલો	
શ્રી મહાદેવનો ઉપદેશ	૮૧
શ્રી મહાદેવ અને પ્રાચેતસના સંવાદનું ઉદાહરણ	૮૨
રસ-પ્રાપ્તિ આવીર્ભાવ માટે પોતાનાજ પ્રયત્નની જરૂરીઆતમાં	
નારદજી અને ધ્રુવજીનો સંવાદ.... ..	૮૩
મહાનુભાવો અને પવિત્ર તીર્થના સેવનનું ફળ	૮૪
હરિકથાના શ્રવણમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો	૮૫
શ્રી પ્રભુના ચરણ—પલ્લવની સેવા માટે પ્રાર્થના	૮૫
શ્રી પ્રભુની સેવા માટે પરીક્ષિત અને શૌનક ઋષિઓનો અનુભવ	૮૬

વિષય.

પૃષ્ઠ

પરમાત્માની અનન્ય ભક્તિનાં ઉદાહરણો	૮૭
શ્રી ભગવાનના ભક્તોના નિન્દકોને મળતું ફળ	૮૮
ભક્ત—નિન્દકો પણ દયા પાત્ર હોય છે	૮૯
ત્રીજી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ	૯૦
પરમાત્માની કથાના શ્રવણની આવશ્યકતા	૯૧
પરમાત્માના ગુણોનું કીર્તન શ્રેયસ્કર છે	૯૨
શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનની નવપ્રકારની ભક્તિ	૯૨
સંસારમાં નિર્ભય રહેવાનું સાધન ભક્તિજ છે	૯૩
શ્રવણ કીર્તન વગેરેનાં ઉદાહરણો	૯૪
પરમાત્માના ચરણચરિત્તના સ્મરણનું ફળ	૯૫
શ્રી પ્રભુનું સેવન કરનારને પ્રાપ્ત થતા લાભો	૯૫
પ્રભુનો ભક્ત હમેશાં નિર્ભયજ હોય છે	૯૬
ભારતવર્ષમાં જન્મ લેવાની સ્પૃહા	૯૬
જોપીઓનું અવર્ણનીય તપ	૯૭
વૈદિક અને તાંત્રિક ક્રિયાયોગોથી ભક્તોની શ્રેષ્ઠતા	૯૭
“ હરયેનમ્ : ” એ મન્ત્ર મુક્તિનો હેતુ બને છે	૯૮
પરમાત્માનું સ્વરૂપ પામવા માટે શ્રી ગીતામાં દર્શાવેલા ઉપાયો	૯૯
શ્રી પ્રભુની સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે સાધારણતા	૯૯
નન્દમહારાજ, જોવાળીઆઓ વગેરેનું અહોભાગ્ય	૧૦૦
મનુષ્યની આત્મજ્ઞાન માટે યોગ્યતા કયારે થાય ?	૧૦૦
સર્વસ્વ પરમાત્માને અર્પણ કરવું જોઈએ	૧૦૧
ચોથી ભૂમિકાનો ઉપસંહાર	૧૦૧
રતિરૂપ સ્થાયીભાવ દૃઢ કયારે થાય ?	૧૦૨
સજ્જનના સંગતું પરિણામ	૧૦૨
પાંચમી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ....	૧૦૩
છઠ્ઠી ભૂમિકાનો પરિચય	૧૦૩
આત્મા પોતાનામાં કર્તૃત્વનો સ્વીકાર કેવી રીતે કરે છે !...	૧૦૪
આત્માનું સ્વરૂપ	૧૦૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ભકિતયોગ વૈરાગ્યને ક્યારે ઉત્પન્ન કરે ?	૧૦૫
સાતમી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ	૧૦૫
પ્રભુના ભકતની વિચિત્રતા	૧૦૬
વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણમાં ભકિત કોને થાય છે અને તે શું અનુભવે છે ? ...	૧૦૭
આઠમી-ભૂમિકાની ઓળખ	૧૦૮
પરમાત્માના ખરા ભકતો અભેદ મુક્તિને ચાહતા નથી	૧૦૯
ભકિતની અતિશયતા વિષે શ્રી વિષ્ણુપુરાણનાં ઉદાહરણો	૧૧૦
મહાભકત અમ્બરીષની ભકિત	૧૧૧
પરીક્ષિત રાજાની અડગ શ્રદ્ધા	૧૧૨
પરમાત્મામાં અપૂર્વ શ્રદ્ધાનું ફળ	૧૧૩
નવમી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ	૧૧૪
દશમી ભૂમિકાની પરાકાષ્ટા.... ..	૧૧૪
દશમી ભૂમિકાએ પહોંચેલી ગોપીઓનો આત્મભાવ	૧૧૫
જનર-બુદ્ધિથી પણ ભેટેલી ગોપીઓનો ઉદ્ધાર	૧૧૬
પ્રકરણ સમાપ્તિ	૧૧૬

શ્લોકક્રમણિકા.

॥ श्री भक्तिरसायनकारिकाः ॥

सप्तत्रिंशत् ३७ संख्यांकाः ।

साधनभूमिभक्तिसामान्य-निरूपणम् ।

पदनखनिविष्टमूर्तिरेकादशरूपतामिवावहन्निष्ठाम् ।
यं समुपास्ते गिरिशस्ते वन्दे नन्दमन्दिरे कश्चित् ॥ १ ॥

नयरसमिलितं वा केवलं वा पुमर्थं
परममिह मुकुन्दे भक्तियोंगं वदन्ति ।
निरुपमसुखसम्बिद्रूपमसृष्टदुःखं
तमहमखिलतुष्ट्यै शास्त्रदृष्टया व्यनज्मि ॥ २ ॥

संसाररागं बलीयसा चिरं
निपीडितैस्तत्प्रशमेति शिक्षितम् ।
इदं भवद्विर्बद्धा व्ययातिगं
निपीयतां भक्तिरसायनं बुधाः ॥ ३ ॥

द्रुतस्य भगवद्गमाद्वारावाहिकतां गता ।
सर्वेशे मनसोवृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते ॥ ४ ॥

चित्तद्रव्यं हि जलुवत् स्वभावात् कठिनात्मकम् ।
तापकैर्विषयैर्योगे द्रवत्वं प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥

काम-क्रोध-भय-स्नेह-हर्ष-शोक-दयादयः ।
तापकाश्चित्तजलुनस्तच्छान्तौ कठिनन्तु तत् ॥ ६ ॥

द्रुते चित्ते विनिक्षिप्तः स्वाकारो यस्तु वस्तुना ।
संस्कारवासनामाद्य नाशनाशब्दभागसौ ॥ ७ ॥

शियिलीभावभावन्तु मनां गच्छत्यतापकैः ।
न तत्र वस्तु विशति वासनात्वेन किञ्चन ॥ ८ ॥

द्रवतायां प्रविष्टं सद्वयत् काठिन्यदशां गतम् ।
चेतः पुनर्दुर्तौ सत्या-मपि तन्नैवमुच्चति ॥ ९ ॥

स्थायिभावगिरातोऽसौ वस्त्वाकारोऽमिधीयते ।
व्यक्तश्च रसतामेति परानन्दतया पुनः ॥ १० ॥

भगवान् परमानन्द-स्वरूपः स्वयमेव हि ।
मनोगत स्तदाकार रसतामेति पुष्कलम् ॥ ११ ॥

राज्जाद्विषयेऽप्यस्ति कारणं सुखचिदधनम् ।
कार्यकारतया भेदेऽप्यावृतं माययास्वतः ॥ १२ ॥

सद्विज्ञानञ्चतद्ब्रह्म मेयं कान्तादिमानतः ।
मायावृत्तितिरोधाने वृत्त्या सत्त्वस्थया क्षणम् ॥ १३ ॥

अतद्वेदे भावत्वं मनसि प्रतिपद्यते ।
किञ्चिद्भूनाञ्च रसतां गदित्वाऽप्यदिमिश्रणात् ॥ १४ ॥

इति वेदान्तसिद्धान्तस्थापिना रसतोदिता ।
साङ्ख्यसिद्धान्तमाश्रित्याप्यधुना प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

तमोरजः सत्त्वगुणा मोहदुःखसुखात्मकाः ।
तन्मयी प्रकृतिर्हेतुः सर्वं कार्यञ्च तन्मयम् ॥ १६ ॥

त्रिगुणात्मकमेकैकं वस्तु त्रयाकारमीक्षते ।
निजमानससङ्कल्पभेदेन पुरुषैस्त्रिभिः ॥ १७ ॥

कामिन्याः सुखता भर्त्रा सपत्न्या दुःखरूपता ।
तदलामात्तथान्येन मोहत्वमनुभूयते ॥ १८ ॥

एवं सति सुखाकारः प्रविष्टो मानसे यदा ।
तदा स स्थायिभावत्वं प्रतिपद्य रसो भवेत् ॥ १९ ॥

परमाण्वंकरूपन्तु चित्तं न विषयाकृति ।
इत्यादिमतमन्येषामप्रामाण्यादुपेक्षितम् ॥ २० ॥

गृह्णाति विषयाकारं मनोविषययोगतः ।
इति वेदान्तिभिः साङ्ख्यैरपि सम्यक्निरूपितम् ॥ २१ ॥

पुषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ।
षटादिग्याप्तवच्चित्तं तन्निभं जायते ध्रुवम् ॥ २२ ॥

व्यञ्जको वा यथाऽऽलोको व्यङ्ग्यस्याकारतामियात् ।
सर्वार्थव्यञ्जकात्वाद्दी र्थाकारा प्रदश्यते ॥ २३ ॥

भगवत्पूज्यपादानामियमुक्तिः सशुक्तिका ।
तथा वार्त्तिककारैरप्ययमर्थो निरूपितः ॥ २४ ॥

मातुर्मानाभिनिष्पत्तिर्निष्पन्नं मेययेति चेत् ।
मेयाभिसङ्गतं तच्च मेयामत्वं प्रपद्यते ॥ वार्त्तिकम् ॥ २५ ॥

अतो मांसमयी योषित् काचिदन्या मनोमयी ।
मांसमय्या अमेदेऽपि मियतेऽत्र मनोमयी ॥ २६ ॥

भार्या स्तुषा ननान्दा च याता मातेत्यनेकधा ।
जामाता श्वशुरः पुत्रः पितेत्यादि पुमानपि ॥ २७ ॥

बाह्यपिण्डस्य नाशेऽपि तिष्ठत्येव मनोमयः ।
अतः स्थायीति विद्वद्भि-रयमेव निरूपितः ॥ २८ ॥

एवं स्वभावतो भावस्वरूपमुपवर्णितः ।
विशेषेण तु सर्वेषां लक्षणं वक्ष्यते पृथक् ॥ २९ ॥

भगवन्तं विमुं नित्यं पूर्णं बोधसुखात्मकम् ।
यद्गृह्णाति द्रुतं चित्तं किमन्यदवशिष्यते ॥ ३० ॥

काठिना शिथिला वाधीर्न गृह्णाति न वास्यते ।
उपेक्ष्यान्तानमित्याहु स्तद्गुहाः प्रसरादिषु ॥ ३१ ॥

काठिन्यं विषये कुर्याद्द्रवत्वं भगवत्पदे ।
उपायैः शास्त्रानेर्दिष्टैर्लक्षणमतोबुधाः ॥ ३२ ॥

उपायाः प्रथमस्कन्धे नास्तेनोपवर्णिताः ।
संक्षेपात्तानहंवक्ष्ये सूत्रिमेदविभागतः ॥ ३३ ॥

प्रथमं महतां सेवा तयापात्रता ततः ।
अद्याय तेषां धर्मेषु ततो नान्यदुद्दिष्टम् ॥ ३४ ॥

ततो रत्यं योत्पत्तिः स्वरूपाधिगतिस्ततः ।
प्रेमवृद्धिः परानन्दे तस्याथस्फुरणं ततः ॥ ३५ ॥

भगवद्धर्मनिष्ठातः स्वस्मिस्तद्गुणशालिता ।
प्रेम्णोऽथ पराकाष्ठेत्युदिता भक्तिभूमिका ॥ ३६ ॥

लक्षणं भगवद्भक्तेः साधनं सोपपत्तिकम् ।
सभूमिकं स्वरूपञ्च यथाबुद्धीह वर्णितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितासु
भक्तिरसायनकारिकासु प्रथम उल्लासः समाप्तः ॥

ગુર્જરટીકાયુતમ્ ભક્તિરસાયનમ્ ।

પ્રથમ ઉલ્લાસઃ ।

સાધનભૂમિ ભક્તિસામાન્ય-નિરૂપણમ્ ।

પદનચ્ચતુર્વિધમૂર્તિરેકાદશરૂપતામિવાવહન્નિષ્ઠામ્ ।
યં સમુપાસ્તે ગિરિશસ્તં વન્દે નન્દ-મન્દિરે કચ્ચિત્ ॥

મંગલાચરણ.

ચરણના નખો-ની કાન્તિ-માં પ્રતિબિમ્બિત છે મૂર્તિ-શરીર જેનું
એવા અને તેથીજ પોતાના એકાદશ સ્વરૂપ રૂપી નિષ્ઠાને ધારણ કરતા
હોયની! તેવા મહાદેવ જે દેવની ઉપાસના કરે છે. તે અલૌકિક અનિ-
ર્વાચનીય સ્વરૂપ અને નન્દમહારાજના મન્દિરમાં ગિરાજતા શ્રીકૃષ્ણને
હું વન્દું છું—

અન્યના પ્રારંભમાં સંભાવિત વિધના નિવારણની બુદ્ધિથી પરમા-
ત્માના અનુધ્યાનરૂપ મંગલનો અંગીકાર કરતાં પહેલાં અધિકારીની
પ્રવૃત્તિના અંગભૂત અભિષેક, પ્રયોજન અને સંબંધનું શિષ્ટોના
અગ્રણી અન્યકાર પ્રતિપાદન કરે છે.

નવરસમિલિતં વા કેવલં વા પુમર્થં ।

પરમિહ મુકુન્દે ભક્તિયોગં વદન્તિ ॥

નિરૂપમસુખસમ્બિદ્રપમસ્પૃદુઃસ્વં ।

તમહમશ્વિલતુષ્ઠયૈ શાસ્ત્રહૃદ્યા વ્યનર્જિમ્ ॥૧॥

વીર, શૃંગાર, કરુણા, ભક્તિ વગેરે નવે રસોથી યુક્ત અથવા મુકુન્દ-શ્રીકૃષ્ણના સેવનરૂપ ઉત્તમભક્તિયોગને કૈવલ્ય સ્વરૂપ આપનારો પુરૂષાર્થ પંડિત લોકો કહે છે, તે પુરૂષાર્થ કે જેની ઉપમાજ ન આપી શકાય એવા સુખોનો ભંડાર હોય અને દુઃખનો સ્પર્શ જરા પણ ન થયો હોય તે ભક્તિયોગરૂપ કૈવલ્યપુરૂષાર્થને સર્વપ્રાણીઓના સંતોષ રૂપ મુખને માટે શાસ્ત્ર-પદ્ધતિથી સ્પષ્ટ કરું છું ॥ ૧ ॥

ટીકા—કર્મયોગ, અષ્ટાંગયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ એમ ચાર પ્રકારના યોગો પુરૂષાર્થના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

योगાસ્ત્રયો મયા પ્રોક્તા નૃણાં શ્રેયોવિધિત્સયા ।

જ્ઞાનં કર્મ ચ ભક્તિશ્ચ, નોપાયોઽન્યોઽસ્તિ કુવચિત્ ॥

(મા. ૧૧૨૦ અ૦ ૬)

મનુષ્યોનું શ્રેયઃ કરવાની ઈચ્છાથી જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ એમ ત્રણયોગો કહ્યા છે એ સિવાય કયાંઈ પણ બીજો ઉપાય છેજ નહીં.

આ પ્રમાણે ભગવાનના વચનથી અષ્ટાંગયોગ પણ જ્ઞાનયોગની અંદર રહેલો છે. એમ જાણવું.

પન એકત્ર સંયુજ્યાજ્ઞિતશ્વાસો જિતાસનઃ ।

વૈરાગ્યાભ્યાસયોગેન ધ્રિયમાણમતન્દ્રિતઃ ॥

(મા. ૧૧૧૬ અ૦ ૧૧)

પ્રાણોને રોકી આસનને સ્થિર કરીને વૈરાગ્યના અભ્યાસરૂપી યોગથી સ્થિર થઈ આલસનો ત્યાગ કરી મનને એકત્ર જોડી દેવું.

આ અને બીજાં પ્રમાણોથી જ્ઞાનયોગની અંદર રહેલા અષ્ટાંગયોગનું પણ પ્રતિપાદન કરેલું છે; તેમાં ગર્ભાધાન, પુંસવન, સીમન્તોન્નયન, જાતકર્મ, નામકરણ, અન્નપ્રાશન, ચૌલ, ઉપનયન અને નીચે દર્શાવાતાં ચાર વેદ વતો જેમકે નિત્યસ્નાન, સહધર્મચારિણી સાથેનો સંયોગ (પાણિગ્રહણ) પાંચયજોનું અનુષ્ઠાન જેમકે દેવચર, પિતૃચર, ભૂતચર, મનુષ્ય ચર (અતિથિ સત્કાર) અને બ્રહ્મચર, અષ્ટકાદિ, આવર્ણ્ય શ્રાદ્ધ, શ્રાવણી આગ્રહાયણી, ચૈત્રી, અને આશ્વયુજ એ પ્રમાણે સાત પાકયજો સંસ્થાઓ ' અગ્ન્યાગ્નેય' અગ્નિહોત્ર, દર્શ અને ધૌર્ણ્ય-

માસ, ચાતુર્માસ્ય, નિરૂઢ પશુબન્ધ, સૌત્રામણી અને આઞ્ઞકાયણી એ સાત હવિર્ચંસ-સ્થાઓ. 'અગ્નિષ્ટોમ, ૨ ત્યગ્નિષ્ટોમ ઉકથ, પોડશી, વાજપેય, અતિરાત્ર અને આપ્તોર્યામ' એ પ્રમાણે સાત સોમ-સંસ્થાઓ એ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં કહેલો વર્ણશ્રમના ધર્મરૂપ કર્મયોગને અન્તઃકરણ શુદ્ધિના સાધનરૂપે માનીને ત્યાં સુધી આવરવો જોઈએ કે—

તાવત્ કર્મણિ કુર્વૈત ન નિર્વિદ્યેત યાતા ।

મત્કથાશ્રવણાદૌ વા શ્રદ્ધા યાવન્ન જાયતે ॥

इति भगवद्वचनात् ।

(મા. ૧૧૧૨૦ અ૦ ૧)

‘ નિર્વિણ્ણચિત્તં બ્રાહ્મણં બ્રહ્મિષ્ઠગુરુમુપાસીતે ’ત્યાદિશ્રુતેશ્ચ ॥

અર્થ—કર્મો ત્યાં સુધી કરવાં જોઈએ કે જ્યાં સુધી વૈદિક કર્મો વડે ચિત્તમાં નિર્વેદ (વૈરાગ્ય) ન થાય અને મારી કથાના શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનમાં જ્યાં સુધી શ્રદ્ધા ન થાય એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ ભગવાનેજ કહ્યું છે. વળી તે વિષે શ્રુતિનું પણ પ્રમાણ છે કે જેના ચિત્તમાં વૈરાગ્ય હોય એવા બ્રાહ્મણ અને બ્રહ્મનિષ્ઠગુરૂની ઉપાસના કરવી જોઈએ.

કર્મો એ અન્તઃકરણની શુદ્ધિનું સાધન છે, એમાં પણ—‘ધર્મેણ પાપમપલુદન્તિ તસ્માદ્ધર્મં પરમં વદન્તિ’ (૨૨૧ મ૦ ૩૦ ૫) યેન કેન યજ્ઞેનાપિ વા દર્શિ-હોમિનાનુપહતમના એવ ભવન્તી’ત્યાદિ શ્રુતિસિદ્ધમ્. એટલે કે પાપ હઠયા સિવાય ચિત્ત દ્રવતું નથી તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જેનું ચિત્ત દ્રવ્યું (પીગળ્યું) નથી તેને પરપદની પ્રાપ્તિને માટે વૈરાગ્યપૂર્વક તત્ત્વજ્ઞાન સાધન છે; પરંતુ જેનું ચિત્ત દ્રવેલું છે તેને તો ભગવત્કથાનું શ્રવણ વગેરે શ્રીમદ્ભાગવતની અંદર કહેલા ધર્મોમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક ભક્તિ એજ મુખ્ય સાધન છે. એમ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે બન્ને સાધનોનું ગ્રહણ કરેલું છે. એટલા માટે અન્તઃકરણ શુદ્ધિ માટે અષ્ટાંગ-યોગનું અનુષ્ઠાન કરવાનું કહી અવિચ્છિન્ન તેલની ધારાની જેમ પરમાત્મામાં એકાકાર જ્ઞાનની પરમ્પરાથી આત્માની એકાગ્રતાને યોગ્ય મનને બનાવવું જોઈએ.

યદારમ્બેષુ નિર્વિણ્ણો વિરક્તઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।
 અભ્યાસેનાત્મનો યોગી ધારયેદચલં મનઃ ॥
 ધાર્યમાણં મનોર્થાદિં ભ્રામ્યદાશ્વનવસ્થિતમ્ ।
 અતન્દ્રિતોઽનુરોધેન માર્ગેનાત્મવશં નયેત્ ॥

(ભા. ૧૧ સ્ક. ૨૦ અ. ૧૮૧૬)

કારણ કે—

કર્મેના પ્રારંભમાં ઉદાસીન (લાલા લાલની અપેક્ષારહિત) થઈને, રાગ દ્વેષને તણને, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને, આત્માના (રાજ-યોગ-અથવા હૃદયોગના) અભ્યાસથી મનને અચલ રાખવું એ પ્રમાણે ચારો તરફ લટકતું અને અસ્થિર (ઠેકાણા વિનાનું) મન જ્યારે ધારણ કરાય ત્યારે આળસ તણને કોઈ પણ પદાર્થ યા વિચારના અનુરોધ (આશ્રયરૂપ) માર્ગ વડે તે મનને આત્માના વશમાં લાવવું.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહેલું છે અને મન જ્યારે ઉપર વળુ'બ્યા પ્રમાણે આત્મ-વશ થાય ત્યારેજ ' અમાનિત્વ મદમ્ભિત્વમ્ ' થી લઈને ' एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम् ' ત્યાં સુધીના ગ્રં-થવડે (૧૩ અ. ૭-૧૧) ભગવદ્ગીતા અને ઉપનિષદોમાં કહેવાએલો, દેહ અને ઇન્દ્રિય વગેરેની આસક્તિથી રહિત એવો જ્ઞાનયોગ પણ સંભવ થાય છે.

અમાનિત્વમદમ્ભિત્વ મહિંસા ક્ષાન્તિરાજિવમ્ ।
 આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥
 ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્ય મનહંકાર એવ ચ ।
 જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિ દુઃસ્વપ્નોષાનુદર્શનમ્ ॥
 આસક્તિરનભિષ્વંગઃ પુત્રદારગૃહાર્દિષુ ।
 નિત્યં ચ સમચિત્તત્વામિષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ ॥
 મયિ ચાનન્ય યોગેન અક્તિરવ્યભિચારિણી ।
 વિવિક્ત દેશસેવિત્વમરતિ જનસંમાદે ॥
 અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ દર્શનમ્ ।
 एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥

સાઢ્ઢ્યેન સર્વમાવાનાં, પ્રતિભાવલોભતઃ ।
 મવાપ્પયાવલુધ્યાયેન્મનો યાવત્પ્રસીદતિ ॥
 નિર્વિણ્ણસ્ય વિરક્તસ્ય, પુરુષસ્યોક્તવેદિનઃ ।
 મનસ્ત્યજતિ દૌરાત્મ્યં, ચિન્તિતસ્યાલુચિન્તયા ॥
 યમાદિભિર્યોગપથૈ રાન્વીક્ષિક્યા ચ વિચયા ।
 મમાર્જ્જોપાસના (ભિર્વા) દૈર્વા, નાન્યૈ યોગ્યં સ્મરેન્મનઃ ॥
 (મા. ૧૧ સ્ક. ૨૦ અ. ૨૨-૨૪)

સર્વપદાર્થેના પોતપોતાના કારણમાં તિરોભાવ થાય છે. અને વળી પણ કારણને અવલંબીનેજ અમુક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એ પ્રમાણે સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલા આવિર્ભાવ-તિરોભાવનું ધ્યાન (અભ્યાસ) કરવું કે જ્યાં સુધી મન પ્રસન્ન (સ્થિર) થાય. ત્યાર બાદ ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થાય કે તુરતજ પુરૂષ રાગરહિત થાય છે. એ પ્રમાણે ઉપર કહેલા સાંખ્યોક્ત જ્ઞાનને જાણનાર પુરૂષનું મન અભ્યાસ કરેલી વસ્તુને વારં-વાર અભ્યાસ કરવાથી પોતાની મેળેજ દૌરાત્મ્ય (દ્વૈતભાવ) ને તજે છે. વળી યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ જ્યાં યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા સાધનો વડે અથવા આન્વીક્ષિકી (જોતં મહર્ષિએ વર્ણવેલી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્તિ રૂપ) વિધાવડે અથવા મારી પૂજા અને ઉપસાના વગેરે સાધનોથી અનન્ય સ્વરૂપ સ્થિર મન બનાવવું જોઈએ.

એ પ્રમાણેના ભગવદ્દવચનથી ઉપરના શ્લોકોમાં ‘ મનો યાવત્ પ્રસીદતિ ’ એ પ્રમાણે જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી ભક્તિયોગજ કરવાને કહ્યો છે. ભક્તિયોગ સિવાય મન સારી રીતે પ્રસન્ન (સ્થિર) થતું નથી. ‘ મનસ્ત્યજતિ દૌરાત્મ્યમ્ ’ ત્યાં પણ તેજ યોગ કહેલો છે. ‘ મમાર્જ્જોપાસનાદૈર્વા ’ અને ‘ મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ’ એ પ્રમાણે જ્ઞાનયોગમાંની સાધન ભક્તિ વડે એ પ્રમાણે અર્થ જાણવો. ત્યાર પછી

પ્રોક્તેન ભક્તિયોગેન ભજતો મામસક્રન્મુનેઃ ।
 કામા હૃદય્યા નશ્યન્તિ, સર્વે મયિ હૃદિ સ્થિતે ॥
 (મા. ૧૧ સ્ક. ૨૦ અ. ૨૧)

૧ દુઃસ્વજન્મપ્રવૃત્તિદોષમિથ્યાજ્ઞાનાનામુત્તરોત્તરાપાયે તદન્તરાપાયાદપવર્ગઃ ।
 [ત્યા. ૧ અ. ૫૦ આ. સૂ. ૨] । ૨ કારણ કે દૌરાત્મ્ય-દ્વૈતભાવને ત્યાગ થયો કે તુરતજ ચિત્ત દ્રવ્યા વિના રહેતું નથી.

ઉપર કહેલા લક્ષિત-યોગવડે મને વારંવાર ભજતા એવા મનન શીલ પુરૂષના હૃદયમાંના વાસનાનુકુલ સર્વે મનોરથો હું હૃદયમાં રહ્યા હોઉં તો તુરતજ નાશ પામી જાય છે.

ભાવાર્થ—માર્ગ સ્વરૂપ (સ્વ-સ્વરૂપ) હૃદયમાં પ્રકટ થયું કે તુરતજ વાસનાઓનો નાશ થાય અને વાસના-નાશ થયો કે તુરતજ પોતે મારી બરાબર બની જાય, સાયુજ્ય મુક્તિ પામે

એ પ્રમાણે ભગવદ્વચનને અનુસરવાવાળી સાધન-લક્ષિત રૂપ નિષ્ઠાથી સર્વ પ્રમાણોને પણ પૂજ્ય ભગવાનમાંજ સ્થિર કરાવતા, સર્વ વિષયોથી વિમુખ મનવાળા પ્રભાવશાળી કેમ્ એકાદનો પરમાત્માના ગુણોની મોટાઈના ગુંથનાર ગ્રન્થના શ્રવણથી થયેલી કૃતિરૂપ(પીગળેલી) મનોવૃત્તિ સર્વ સાધનોના ફલરૂપ ગ્રહણ કરેલો છે પરમાત્માનો આકાર જેણે એવી મનોવૃત્તિમાં વિલાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારીના સંયોગથી તે ભાવો રસ રૂપ હોવાને લીધે વિલાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારીના સંયોગથી રસની નિષ્પત્તિ (આવિર્ભાવ) થાય છે.

વિલાવ એ પ્રકારનો છે—આલંબન-વિલાવ અને ઉદ્દીપન-વિલાવ આલંબન વિલાવ એ સાક્ષાત્ ભગવાનનુંજ સ્વરૂપ છે. ઉદ્દીપન વિલાવ તુલસી ચન્દન વગેરે, અનુભાવ એટલે નેત્રોનો વિકાર (દૃષ્ટિ સ્વરૂપો) વ્યભિચારિ ભાવો એટલે નિર્વેદ (ઉદ્દાસીનતા તિતિક્ષા ક્ષમા) વગેરે. વ્યક્ત થતો ભગવાનના આકાર રૂપીરસનામનો ભાવ તે સ્થાયી ભાવ, પરમાનન્દના સાક્ષાત્કારના સ્વરૂપવાળો પ્રકટ થાય છે તેનેજ રસના જાણનારાઓ નિરતિશય પરમ-પુરૂષાર્થ કહે છે. —

તસ્માન્મદ્ભક્તિયુક્તસ્ય યોગિનો વૈ મદાત્મનઃ ।

ન જ્ઞાનં ન ચ વૈરાગ્યં પ્રાયઃ શ્રેયો ભવેદિહ ॥

યત્કર્મભિર્યત્તપસા જ્ઞાનૈવૈરાગ્યતશ્ચયત્ ।

યોગેન દાનધર્મેણ શ્રેયોભિરિતરૈરપિ ॥

સર્વે મદ્ભક્તિયોગેન મદ્ભક્તો લભતેઽઙ્ગસા ।

સ્વર્ગાપવર્ગ મદ્દામ કથંચિદ્ યદિ વાઙ્મતિ ॥

૧ મૂર્તિ. ૨ સ્વસ્વરૂપ રસરૂપ. ૩ ઉપસ્કાર રૂપ સાધનો. ૪ દુઃસ્વાસંભિન્ન
દિ પરમપુરુષાર્થઃ ।

ન કિંચિત્ સાધવો ધીરા મક્તાદ્યેકાકિનો મમ ।
 વાઙ્મન્યપિ મયા દત્તં કૈવલ્યમપુનર્ભવમ્ ॥
 નૈરપેક્ષ્યં પરં પ્રાહુ નિઃશ્રેયસમનલ્પકમ્ ।
 તસ્માન્નિરાશિષો મક્તિ નિરપેક્ષસ્ય મે ભવેત ॥
 ન મય્યેકાન્તભક્તાનાં ગુણદોષોદ્ભવા ગુણાઃ ।
 સાધૂનાં સમચિત્તાનાં બુદ્ધેઃ પરમુપેયુષામ્ ॥

(મા. ૧૧-૨૦ બ્ર. ૩૧-૩૬)

સર્વ સ્વરૂપ એવા મારા દર્શનથી હૃદયઅન્ધિ તૂટી જાય, સર્વ સંશયો દુર થાય અને કર્મોનો સંગ નાશ પામે. તો પછી મારામાં લક્ષિત વાળા અને માર્જન સ્વરૂપ બનેલા યોગીને જેટલું જ્ઞાન અથવા વૈરાગ્ય શ્રેયસ્કર થતું નથી અને જે કર્મોવડે, તપવડે, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી, દાન, ધર્મથી તથા ગ્રંથઃ કરનારાં બીજાં કર્મો વડે પણ પ્રાપ્ત થતું હોય તેટલું સર્વ કે જે પોતે આહતો હોય તે સ્વર્ગ (અક્ષય-સુખ) અને મોક્ષ રૂપ માર્ગ ધામ મારો ભક્ત મારા ભક્તિ-યોગથી તુરંતજ મેળવે છે. કેવળ સાધુ પુરૂષોજ મારા ધામને આહતા નથી; પરંતુ ધીર પુરૂષો (રિથર બુદ્ધિવાળા) ભક્તો પણ મેં આપેલું અને ફરીથી જન્મ ન (આપે એવું) કેવલ્ય ધામ તેને પણ આહ છે (પ્રાપ્ત કરે છે) જેને કોઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા નથી એવું, સ્વતંત્રકલ્યાણસ્વરૂપ અપરિચ્છિન્ન (વ્યાપક) એવું પરમ ધામ કહ છે. તે પરમ ધામ વાસના-રહિત અને સ્વાવલમ્બી હોય તેનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. મારામાં અખંડ પ્રીતિ રાખનારા ભક્તો કે જેઓ, શાન્ત ચિત્તવાળા સાધુ પુરૂષો છે. અને બુદ્ધિથી પણ પરવસ્તુને પામેલા છે તેઓને માયાના ગુણ દોષથી રૂપરૂપ થયેલા ગુણો (ધર્મો) બાધ કરતા નથી.

એ પ્રમાણેનાં વચનો અને તેના અનુભવ કરનારાઓ ' દુઃખાસન્નિમિત્તસુખમ્ હિ પરમ પુરુષાર્થઃ ' એટલે કે દુખથી નહીં સંગત થયેલા સુખની પ્રાપ્તિ એ પરમ પુરુષાર્થ છે એ પ્રમાણે સર્વે શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાન્ત છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો છે એ પ્રમાણેની પ્રસિદ્ધિ તો ' લાઙ્ગલં જીવનમ્ ' લાંગલ એ જીવન છે એટલે કે જીવનમાં લાંગલ (હળ) એ સાધન છે. એ પ્રમાણે સાધન શબ્દમાં ફલિતાર્થ કરવાથી ત્યાં લાક્ષણિક અર્થજ લઘુ શકાય. એટલા

માટે સુખ એજ પુરૂષાર્થ છે. એમ કહેવામાં કાંઈ પણ દોષ નથી 'સુખં દુઃસ્વાભાવશ્ચ દ્વૌ પુરુષાર્થૌ' એ પ્રમાણે 'તાકિંકા' માને છે, પરંતુ તે યોગ્ય નથી કારણ કે કેવળ સુખ એજ પુરૂષાર્થ છે, તેવી કલ્પનામાં લાઘવ છે. કારણ કે જ્ઞાન ઇચ્છાને ઉત્પન્ન કરનારું છે એમ માનીએ ત્યારે સુખ-સ્વરૂપ જ્ઞાનપણું છે. એમ જ્ઞાનનો સાધારણ ધર્મ માનવો પડશે; પરંતુ સુખ અથવા દુઃખનો અભાવ એમ એમાં કાંઈ પણને અવલમ્બીને જ્ઞાન રહેતું હોય એમ માનવામાં ગૌરવ છે. માટે દુઃખાભાવ એ 'સુખ' શબ્દની ઓળખાણ કરાવનારો છે. એમ માનવામાંજ દુઃખાભાવ શબ્દનો ઉપયોગ છે.

પરંતુ ન્યાય શાસ્ત્રના રચનારાઓએ શંકા કરી છે કે 'દુઃખાભાવ' શબ્દનો 'સુખ' અર્થમાં ઉપયોગ કરીએ તો સુખ શબ્દનો પણ 'દુઃખાભાવ' એ અર્થમાં ઉપયોગ કરીશકાય કારણ કે બે પક્ષોમાંથી કયો પક્ષ સળગ છે એમાં કોઈ સળગ પ્રમાણ નથી માટે 'સુખ' અથવા 'દુઃખાભાવ' એ બન્ને પુરૂષાર્થ છે, તે માનવું અયુક્ત છે. કારણ કે એમાં એવું એક સળગ પ્રમાણ માનવાની જરૂર પડે છે કે. વ્યાખ્ય વ્યાપક ભાવ એજ ત્યાં વિનિગમક હોઈ શકે. કારણ કે જ્યારે સુખ હોય ત્યારે (સ્વાભાવિક રીતે) દુઃખાભાવ હોયજ એ પ્રમાણે 'વ્યાપ્તિ' થઈ. કારણ કે તે સર્વ શાસ્ત્રકારોએ માનેલા ઉપાધિરહિત સહચાર માત્રમ પડવાથી જાણી શકાય છે, માટે દુઃખાભાવ પણ સુખ કાલમાં અવશ્ય રહે-નો હોવાને લીધે તેને સુખનો પરિચાયક પણ કહી શકાય સુખ વ્યાપક હોવાને લીધે તેને જ્યારે 'દુઃખાભાવ' હોય એમ માનીએ, ત્યારે સુખ' એ પ્રમાણની તેની વ્યાપ્તિ થઈ. સુષુપ્તિ અને પ્રલય અવસ્થામાં 'વ્યભિચાર' થતો હોવાથી દુઃખાભાવ એ સુખનો અવ્યાખ્ય હોવાથી દુઃખાભાવ એ સુખનો પરિચાયક ન બની શકે. સુખનું વ્યાપકપણું તો વ્યાખ્યની સ્થિતિના હેતુ હોવાથી 'અન્યથા' સિદ્ધજ છે.

અને સુખ એ પણ દુઃખાભાવનો વ્યાપક નથી માટે સુખ એજ સ્વતન્ત્ર પુરૂષાર્થ છે. દુઃખાભાવ એ સુખ છે. એમ ઉપયોગ કરવાથી.

૧ એ પક્ષમાં. ૨ મહર્ષિ કણ્વાદના સિદ્ધાન્ત ને અનુસરતા. ૩ બન્ને ધર્મોનું સાથે રહેનારું જ્ઞાન. ૪ સ્વભાવત્યાગ-દુઃખાભાવરૂપ સ્વભાવનો ત્યાગ. ૫ કાયમ સાથે નહી રહેનારો. ૬ સાથે રહેનારા ટુંકા સ્વરૂપનો. ૭ કાર્ય-ફરણભાવ ન બની શકે.

સર્વદુઃખોથીશૂન્ય દુઃખાભાવરૂપમોક્ષનું પણ એ રીતે પુરૂષાર્થપાત્રું નહીં કહેવાય, એમ જે ધારતા હો તો આ વિચારને જલાંજલિજ આપો (જવાબો) કારણ કે વેદાન્તસિદ્ધાન્તને જાણનારાઓ 'દુઃખાભાવ એ પરમાનન્દનું' સ્વરૂપ હોવાથી તેને પરમ પુરૂષાર્થ કહે છે. માટે ભગવદ્ ભક્તિયોગ પણ દુઃખોના સંસર્ગરહિત સુખરૂપ હોઈનેજ પરમ પુરૂષાર્થ મનાય છે એ પ્રમાણે 'નિરુપમસુખસમ્વિદ્વપમસ્ટષ્ઠદુઃસ્વમ્' એ સિદ્ધાન્ત સત્ય થાય. એટલે કે જેની ઉપમા ન આપી શકાય એવાં સુખોનાં સમુદાય જ્ઞાનવાળું અને જેમાં દુઃખનો સ્પર્શ જરાએ નથી એવું મોક્ષ રૂપ સુખ એ પરમ પુરૂષાર્થ છે.

એથી ' ભક્તિ એ પુરૂષાર્થ નથી કારણ કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ગણાયેલા ચાર પુરૂષાર્થોમાં તેનો અન્તર્ભાવ થઈ શકતો નથી માટે ' એ પ્રમાણે ના બધા મતો દૂર થયા. ધર્મ અર્થ અને કામ એ ઓતું સ્વતન્ત્ર પુરૂષાર્થપાત્રું ન હોવાથી અને ધર્મ અર્થ અને કામથી થતા સુખનેજ પુરૂષાર્થ માનવામાં ગૌરવ થતું હોવાથી અને એવો અનુગમ ન હોવાથી ' ધર્મજન્યત્વ ' વગેરે વિશેષણો છોડીને કેવલ ' સુખ ' એજ પુરૂષાર્થ છે એ સિદ્ધાન્તના સ્વીકારમાં સમાધિસુખની જેમ ભક્તિ સુખને પણ સ્વતન્ત્ર પુરૂષાર્થ માનવાથી અને ભક્તિસુખ મોક્ષની પાસે રહેતું હોવાને લીધે મોક્ષની અન્તર્ભૂત ગણીએ તો યોગથી ઘનારા ધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી, ધર્મની અંદર અન્તર્ભાવ કરવાથી, અથવા ભક્તિ સુખ પણ ભાગવત (ભગવદ્ ભક્તિ રૂપ) ધર્મોથી ઉત્પન્ન થતું હોવાને લીધે ધર્મની અંદર અન્તર્ભાવ થઈ શકે એમતો શ્રદ્ધા-જડોને કહી શકાય, અથવા સંસારથી મોક્ષ (મુક્તિ) પામવો એ ભક્તિ ને જરૂરીનું હોવાને લીધે મોક્ષનોજ અન્તર્ગત ભક્તિયોગ છે એમ માનવું, માટે ચારે પુરૂષાર્થોમાં અન્તર્ગત ભક્તિ યોગને માનવાથી અથવા સ્વતન્ત્રતાથી. આ ભક્તિયોગ પરમાનન્દનું સ્વરૂપ હોવાને લીધે પુરૂષાર્થ છે. એ તો નિર્વિવાદ છે.

તે ભક્તિ-યોગ પરમાનન્દ સ્વરૂપ છે એ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરતા અવાન્તર વિભાગને કહે છે. નવરસ મિલિતં વા કેવલં વેતિ આગળ આ પદનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે ' મુકુન્દ ' એમ કહેવાથી ભક્તિ

યોગ એ (પ્રતિપાદ) વિષય છે એમ સૂચવ્યું. સર્વેના અન્તર્યામી સર્વે શ્વર એજ લકિત રસના આલમ્બનવિભાવ છે એમ આગળ ઉપર સ્પષ્ટ કરાશે, અન્થના પ્રારંભમાં મંગલ કરવું જોઈએ—

સર્વદા સર્વકાર્યેષુ નાસ્તિ તેષામમઙ્ગલમ્ ।

યેષાં હૃદિ સ્થિતઃ સાક્ષાત્ મઙ્ગલાયતનં હરિઃ ॥

જેઓના હૃદયમાં સાક્ષાત્ મંગલના આધારરૂપ હરિ બિરાજેલા છે તેઓને હૃદયમાં સર્વે કાર્યોમાં કાંઈ પણ અમંગલ છેજ નહીં. એ પ્રમાણે સ્મૃતિ છે ‘તમહં વ્યનજ્ઞીતિ તેને હું વ્યક્ત સ્પષ્ટ કરું છું એમ કહેવાથી અભિપ્રેયમાં સંબંધનો નિર્દેશ કરેલો છે. ‘શાસ્ત્ર દષ્ટ્યેતિ’ શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિથી એમ કહેવાથી આ અન્થ મૂળવિનાનો નથી લખાતો; પરંતુ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદિતવિષયજ સિદ્ધ થાય છે. ‘અસ્થિલ તુષ્ટયાયિતિ’ અખિલ જનોના સન્તોષને માટે એમ કહેવાથી પ્રયોજનનો નિર્દેશ કરેલો છે. કારણ કે સાધુ પુરૂષોને સન્તોષ તો સ્વાભાવિકજ હોય છે અને બીજાઓને પણ આ અન્થમાં કહેલી યુક્તિઓવડે અસંભાવના અને વિપરીતભાવના વગેરેની નિવૃત્તિવડે અન્તઃકરણનીશુદ્ધિનો હેતુ છે એ પ્રમાણેનો અભિપ્રાય છે.

લકિત યોગના પણ પુરૂષાર્થવાદો છે તેને સાંભળો.

ન દ્યતોઽન્યઃ શિવઃ પન્થા વિશતઃ સંસૃતાવિહ ।

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગો યતો ભવેત્ ॥

(મા. ૨ સ્કં ૨ અં ૩૩)

આ સંસારમાં પ્રવેશ કરનારને વસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનમાં લકિત-યોગ થાય તેનાં કરતાં બીજાં એક પણ કલ્યાણકારક માર્ગ નથી.

ધર્મઃ સ્વનુષ્ઠિતઃ પુંસાં વિશ્વકરો ન કયાસુ યઃ ।

નોત્પાદયેદ્ યદિરતિ શ્રમ એવ હિ કેવલમ્ ॥

(મા. ૧ સ્કં ૨ અં ૮૫)

સારી રીતે સેવાએલો ધર્મ જે મનુષ્યોને પરમાત્માની કથાઓમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન ન કરે તો તે ફેાકટ શ્રમ કર્યો એમજ કહી શકાય.

દાનત્રત તપોહોમજપસ્વાધ્યાયસંયમૈઃ ।

શ્રેયોભિર્વિવિધૈશ્ચાન્યૈઃ કૃષ્ણે ભક્તિર્હિ સાધ્યતે ॥

(મા. ૧૦ સ્કં ૪૭ અં ૨૪)

દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, વેદપાઠ અને સંયમ એવાં શ્રેયઃ ને સાધવાવાળાં અને એવાં વિવિધ પ્રકારનાં ધર્મ સાધનાથી કૃષ્ણપરમાત્મામાં લકિત સાધી શકાય છે.

મગવાન્ બ્રહ્મ કાત્સ્ન્યેન ત્રિરન્વીક્ષ્ય મનીષયા ।
તદધ્યવસ્યત્ કૂટસ્થો રતિરાત્મન્યતો ભવેત્ ॥

(મા. ૨ સ્કં ૨૪૦ ૩૪)

નિર્મલ બુદ્ધિથી અને વ્યાપક-બુદ્ધિથી ભગવાન એજ બ્રહ્મ છે તે પ્રમાણે ત્રણ વખત વારંવાર દૃષ્ટિ કરીને કૂટસ્થ-સાક્ષી તરીકે રહેલો છતો તે પૂર્ણ બ્રહ્મનો નિશ્ચય કરી લે છે કે જેનાથી આત્મા પ્રીતિમય આનંદમય બને છે.

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां निःश्रेयसोदयः ।
तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरम् ॥

(મા. ૩ સ્કં ૨૫ અં ૪૪)

આ લોકમાં મનુષ્યોનાં કલ્યાણનો ઉદય આટલોજ કહી શકાય કે તીવ્ર એવા લકિત યોગ વડે જેણે મનને સ્થિર કરીને મારામાં અર્પણ કરેલું છે.

या निर्वृतिस्तनुमृतां तव पादपद्म-
ध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ॥
सा ब्रह्मणि स्व महिमन्यपि नाथ ! मा भूत् ।
किन्त्वन्तकासिलुलितात् पततां विमानात् ॥

(૪ સ્કં ૧ ૩૦ ૧૦)

હે નાથ ! હે ભગવન્ ! તમારા ચરણારવિન્દના ધ્યાનથી અથવા તમારા પરિવારની કથાના શ્રવણથી શરીરને ધરણ કરનારા-મનુષ્યોને જે શાન્તિ (આનંદ) પ્રાપ્ત થાય છે તે આનંદ સ્વસ્વરૂપ બ્રહ્મની અંદર પણ અને અન્તક (યમ) ના ખડ્ગથી ખળભળી ગયેલા વિમાનમાંથી (સ્વર્ગમાં) ઉતરનારાઓને પણ થતો નથી.

એ વગેરે ઘણાં લકિતયોગની શ્રેષ્ઠતા દર્શક પ્રમાણ છે. આંહિતો સર્વસુકૃતોના સાધનરૂપ સર્વવેદોના તાત્પર્યવિષયદ્વારા અને અર્થ-થી, નિઃશ્રેયસ અને નિવૃત્તિ એમ બે શબ્દો વડે લકિતયોગને સાક્ષાત્ પુરૂષાર્થ કહ્યો છે અને ગીતાશ્રમાં પણ—

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્રતેનાન્તરાત્મના ।
શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તમોમતઃ ॥

(ગી. ૬ અ. ૪૭)

સર્વ યોગીઓમાં પણ મારામાં પોતાનો અન્તરાત્મા જોડીને જે શ્રદ્ધાવાન્ મને લગે છે તેજ મારામાં ધ્યાન રાખનારો શ્રદ્ધયોગી ગણાય છે. એ વગેરે સાક્ષાત્ પુરૂષાર્થના પ્રમાણ છે.

અને ઘણા ખરા વાદો લકિતયોગને સાધન તરીકે જણાવે છે જેમ કે—

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગઃ પ્રયોજિતઃ ।
જનયત્યાશુ વૈરાગ્યં જ્ઞાનં યત્તદહૈતુકમ્ ॥

(મા. ૧ સ્કં ૨ અ. ૭)

વાસુદેવ ભગવાનમાં જો લકિતયોગનો પ્રયોગ કર્યો હોય તો તે જલદી અકારણ (નિર્મળ) વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે.

અકામઃ સર્વકામો વા મોક્ષકામ ઉદારધીઃ ।
તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન યજેત પુરુષં પરમ્ ॥

(મા. ૨ સ્કં ૩ અ. ૧૦)

કામ-વાસના રહિત. અથવા સર્વકામ, અથવા મોક્ષની ઇચ્છાવાળો, ઉદાર બુદ્ધિવાળો, તીવ્ર એવા લકિત યોગથી પરમ પુરૂષનું યજન કરે.

કેચિત્ કેવલયા ભક્ત્યા વાસુદેવપરાયણાઃ ।
અઘં ધુન્વન્તિ કાત્સ્ન્યેન નીહારમિવ ભાસ્કરઃ ॥

(મા. ૬ સ્કં ૧ અ. ૧૫)

ઘણા એક કેવળ લકિત વડે વાસુદેવમાં શ્રદ્ધા રાખવાવાળા હોઈને ભાસ્કર—સૂર્ય જેમ અંધકરને દૂર કરે છે તેમ સકલ ભાવથી પરમાત્માની લકિત કરતાં કરતાં પાપને દૂર કરે છે.

અને ગીતાણમાં—

ભક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્ યશ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।
તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્ ॥

(૧૮ અ. ૫૫)

હું જેટલો હું અને તત્ત્વથી જે છું તે પ્રમાણે શ્રદ્ધાગ્ર મને લક્ષિતથી બાળું છે અને ત્યાર પછી મને તત્ત્વથી બાળ્યા બાદ તે અક્ષર ધામમાં પ્રવેશ કરે છે. અર્થાત્ માટે સ્વરૂપ બની બાળ છે.

એ પ્રમાણે લક્ષિતયોગને સાધન માનનારાં ઘણા પ્રમાણે છે. આ પ્રમાણેમાં લક્ષિતયોગ એ અન્ય (પ્રાપ્ય) વસ્તુનું સાધન હોવાથી સાક્ષાત્ પુરૂષાર્થ નથી એમ સ્પષ્ટજ કહેવું છે—એમ જો માનવાને કારણ મળે તો—તે શંકાનું નિવારણ આપી કહેવાય છે.—ફલ અને સાધન એમ લક્ષિતના બે પ્રકારે સ્વીકારવાથી આ દોષ લાગી શકતો નથી જેમ કે—‘મજ્જનં અન્તઃ કરણસ્ય ભગવદાકારતારૂપં મક્તિઃ’ ‘ભજન’ એટલે કે અન્તઃકરણનું પરમાત્માના આકાર રૂપ થઈ જવું તે લક્ષિત એમ ભાવ વાચક અર્થમાં ‘મજ્’ ધાતુને ‘ક્તિન્’ પ્રત્યય લાગેલો છે. એમ અર્થ કરવાથી ‘લક્ષિત’ શબ્દ વડે લક્ષિત રૂપ ફળ કહી શકાય અને તે લક્ષિત (અન્તઃકરણનું પરમાત્મા સ્વરૂપ થવું) નિરતિશય પુરૂષાર્થ હોવાને લીધે પુરોક્ત પ્રકરણમાં કહેવું ‘લક્ષિતએ પરમ પુરૂષાર્થ છે’ તે પ્રમાણેનું પ્રામાણ્ય કાંઈ પણ વાંધા વિનાનું છે, અને ‘મજ્યતે—સેવ્યતે ભગવદાકારમન્તઃ કરણં ક્રિયતે અનયા’ ‘મજ્યતે’ ભગવાનના સ્વરૂપને પમાય છે જેથી તેનું નામ લાકત એમ કરણ (સાધન) અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ કરવાથી ‘મક્તિ’ શબ્દવડે શ્રવણ—કીર્તન વગેરે સાધન કહેવાય છે અને તે શ્રવણકીર્તનરૂપ સાધન માનવાથી લક્ષિત ને સ્વયં પુરૂષાર્થ ન માનવાથી ‘લક્ષિત એ સાધન છે’ એમ લક્ષિતને સાધન માનનારા વાદોનું પણ પ્રામાણ્ય તકરાર વિનાનું છે. જે પ્રમાણે ‘વિજ્ઞાપિર્વિજ્ઞાન’ મિતિ વિજ્ઞાપિ એ વિજ્ઞાન છે. એમ ભાવાર્થમાં વ્યુત્પત્તિ કરવાથી ‘વિજ્ઞાન માનન્દો બ્રહ્મ’ [૩૧૨૨૮ વૃં આં ૩૦] અહીં વિજ્ઞાન શબ્દનો પ્રયોગ બ્રહ્મની અંદર છે અને ‘વિજ્ઞાપ્યતેજનેન’ ‘મજ્જન’ એ જોના વડે એમ કરણ—સાધન—અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ કરવાથી ‘વિજ્ઞાનં યજ્ઞં તત્ત્વતે’ (૨૫૫૧ તૈત્તિ ૩૦) એ વગેરે વાક્યોમાં ‘વિજ્ઞાન’ શબ્દનો પ્રયોગ અન્તઃકરણની અંદર છે તેમ સમજી લેવું. આ બધી હકીકત શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પ્રબુદ્ધજી એ સ્પષ્ટ કરેલી છે.

સ્મરન્તઃ સ્મારયન્તશ્ચ મિયોઽઘૌઘહરં હરિમ્ ।

મક્ત્યા સજ્જાતયા મક્ત્યા વિશ્વત્યુત્પુલકાંતનુમ ॥

(મા. ૧૧ સ્કં ૩ અં ૩૧ ॥

‘પાપના સમુદ્ધને હરવાવાળા હરિનું’ પરસ્પર અનન્ય-ભકિત વડે સ્મરણ કરતા અને સ્મરણ કરાવતા તદ્દાકાર થયેલા સ્વરૂપથી રોમાંચિત શરીરને ધારણ કરે છે.—

આંહિ કરણવ્યુત્પત્તિથી એટલે કે સાધન—અર્થમાં ‘મજ્જ’ ધાતુથી ક્તિ પ્રત્યય આવેલો છે એમ માનવાથી શ્લોકમાંનો પહેલો ભકિત શબ્દ ભાગવત ધર્મોના અર્થ પ્રકટ કરવામાં યોગ્યેલો છે અને બીજો ‘ભકિત’ શબ્દ ભાવ વ્યુત્પત્તિથી ભકિતથી થતી ‘તદ્દાકાર રૂપતા’ એમ ભકિતના ફલમાં યોગ્યેલો છે.

इति भागवतान् धर्मान् शिक्षन् भक्त्या तदुत्थया ।

नारायणपरो माया मज्जस्तरति दुस्तराम् ॥

(મા. ૧૧ સ્ક. ૩ અ. ૩૩)

એ પ્રમાણે ભાગવતધર્મેની શીખતો-ભકત જન અને તેનાથી થનારી તત્સ્વરૂપ ભકિત વડે નારાયણમાં ચિત્ત પરોવીને દુસ્તર એવી માયાને જલદી તરી જાય છે.

એ પ્રમાણે અધ્યાયના પ્રકરણના ઉપસંહારમાં પહેલા ભકિત પદના સ્થાનમાં ભાગવતધર્મ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો હોવાથી સાધનજ્ઞ માની શકાય. અધ્યયન એ ‘અક્ષરોનું ગ્રહણ કરવું’ એ અધ્યયનનું પણ અક્ષરગ્રહણ એજ ફલ ન મનાય કારણ કે તે (અધ્યયન) ને ગુરૂને આધીન અથવા ગુરૂને અનધીન એ બે પક્ષો વડે પણ ફરક હોઈ શકે છે માટે—એ પ્રમાણે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પણ ભાગવત ધર્મ રૂપ ભકિત એજ ગુરૂ-અધીન હોવાને લીધે સાધન છે અને જ્યારે ગુરૂ અધીન ન માનીએ ત્યારે નિષ્ઠા (સ્વરૂપાવસ્થા) ને પ્રાપ્ત થયેલી છતી તે ભકિત એજ ફલ છે. એમ સાધન રૂપ અને ફલરૂપ એમ ભકિતના બે પ્રકાર માનવા પડશે એમ શંકા ન કરવી.

૧ તે પછીનાજ શ્લોકમાં ભકિતથી થયેલી ઉન્નત અવસ્થા આમ વર્ણવી છે—

क्वचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्वसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।

नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तूर्णौ परमेत्य निर्हताः ॥

[મા. ૧૧ સ્ક. ૩૩૨]

કચિદ્નુદન્ત્યચુતચિન્તયા કચિ-

દ્વસન્તિ નન્દન્તિ વદન્ત્ય લૌકિકાઃ ।

નૃત્યન્તિ ગાયન્ત્યનુશાલયન્ત્યજં

મવન્તિ તૂર્ણાં પરમેત્ય નિર્વૃતાઃ ॥ ઇતિ ।

(મા. ૧૧ સ્ક૦ ૩ અ૦ ૩૨)

હરિના નામનું સ્મરણ કરતાં શરીર રોમાંચિત થાય છે એટલુંજ નહીં; પરંતુ અચ્યુત-ભગવાનનું સ્મરણ જ્યારે ચિત્તમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય ત્યારે સ્મરણ કરનારાઓ વખતે રડવા લાગી જાય. વખતે હસવા માંડે આનન્દ મનાવા લાગે. નાચે, ગાયન કરે અલૌકિક હોઈને કાંઈ અપુર્વ બોલે, અજ-પરમાત્માના સ્વરૂપમાંજ લીન થઈ જાય. 'વાણીવિનાના બની જાય અને પરમ પુરૂષને પામીને નિર્વૃત્ત-મુક્ત બને.

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં ' પરમેત્યનિર્વૃતાઃ ' એમ કૃતકૃત્યપણાનો પરા-મર્શ કરેલો હોવાથી જે અધ્યયનના ફલરૂપ અક્ષર ગ્રહણના અર્થજ્ઞાન કરવાથી જેમ ભાગવત ધર્મોથી થતી ભકિતનું, એ બીજા ફલનું સાધન છે—એમ માનવાને કારણ મળ્યું હોત તો પરમપુરૂષાર્થને પામીને મુક્ત થયેલાઓ વાણીવિનાના (નિર્વાચન કરવાને અસમર્થ) બની જાય છે એમ કૃતાર્થતા ન કહી હોત; પરંતુ ત્યારે બીજા કોઈ કર્મના અનુષ્ઠાનની ભલામણ કરી હોત; પરંતુ તે તો પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ઉપ-દેશિતું જણાતું નથી માટે સાધન અને ફલ એમ બે પ્રકારોથી ભકિતના બે પ્રકારો કલ્પેલા હોવાથી સાધનને કહેનારાં અને ફલને કહેનારાં વચ્ચેનો વિષય વિભાગ કરવાથી સર્વ સિદ્ધાન્તોમાં અવિરોધ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ' અર્થ ધુન્વન્તિ કાત્સ્ન્યેન ' સર્વથા પાપને દુર કરે છે. એ પ્રમાણે ફલરૂપ અને સાધન રૂપ ભકિતમાં અવિરોધ સરખો છે કારણ કે ફલરૂપ એવી ભકિત પણ દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટસ્વરૂપવાળી છે. એમ આગળ કહેવામાં આવશે.

અને એ પ્રમાણે:—

इदं हि संस्तपसः श्रुतस्य वा

स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धदत्तयोः ।

૧ શું બોલવું કે શું નહીં તે પણ ખબર ન હોય.

અવિચ્યુતોઽર્થઃ કવિભિર્નિરૂપિતો

યદુત્તમશ્લોકગુણાનુવર્ણનમ્ ॥

(મા. ૧ સ્ક. ૧૫ અ. ૨૨)

પુરૂષના તપનું, અથવા વેદાધ્યયનનું, અથવા સારી રીતે હોમ કર્યો હોય તેનું, લણેલાં વેદનાં સૂકતોનું, જ્ઞાનનું, અથવા દાનનું જે કાંઈ ઉત્તમ શ્લોકોવડે કરેલા ગુણાનું વર્ણન છે તે આ કવિએ વડે કરીને પરમાત્મા સંબંધી (લકિતરૂપ) અવિચ્યુત અર્થનું જ નિરૂપણ કરેલું છે.

“ નિવૃત્તતર્થે રૂપગીયમાનાત્

મવૌષધાચ્છોત્રમનોભિરામાત્ ।

ક ઉત્તમ શ્લોકગુણાનુવાદાત્

પુમાન્ વિરજ્યેત વિનાપશુઘ્નાત્ ॥ ”

(મા. ૧૦ સ્ક. ૧ અ. ૪)

જેઓની વાસના નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે એવા મહાનુભાવ પુરૂષો વડે ગવાતા, સંસારના ઔષધરૂપ, કર્ણ અને મન બેઉને આનંદ આપતા, એવા ઉત્તમ શ્લોકોના ગુણાનુવાદથી જેમાં પશુની હિંસા થાય એવા યજ્ઞ—યાગાદિ કરતાં કોણ પુરૂષ, વૈરાગ્ય ન પામે.—

એ વગેરે શ્લોકોમાં ‘ ઉત્તમશ્લોકગુણાનુવાદાત્ ’ એ સાધન પદને કૃતપરત્વે સમજી લેવું જેમ કે ‘ ગોખિઃ શ્રોણીત મત્સરમ્ ’ તેની માફક આ વાક્યમાં ‘ ગોખિઃ ’ એટલે ગાયથી થનારા દુધ વડે ‘ મત્સરમ્ ’ એટલે સોમનું મિશ્રણ કરવું એજ અર્થ કરવો. તેમજ પૂર્વતન્ત્રમાં મહત્ત્વી પર અવ્યકત છે એમ કહેવાયું છે. ત્યાં અવ્યકત એટલે અવ્યકતથી થનારું શરીર સમજવું એ પ્રમાણે બ્રહ્મસૂત્રોના પ્રથમાધ્યાયના ચતુર્થપાદમાં આનુમાનિક અધિકરણમાં ‘ સૂક્ષ્મં તુ તદર્થત્વાત્ ’ એ સૂત્રનાં લાપ્યમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. એ પ્રમાણે આંહિ પણ ગુણાનુવર્ણન અને ગુણાનુવાદ એમ બન્ને શબ્દો તેઓથી થતી પ્રતીતિ—સાક્ષાત્કારપરક છે એમ સમજી લેવું. એમ જો માનવામાં ન આવે તો ગુણાનુવાદ કે ગુણાનુવર્ણન એ બેઉને પરમ પુરૂષાર્થપણું લાગુ ન પડી શકે.

ત્યારે તો લગવદ્લકિત એ પ્રદ્ધવિદ્યાજ છે એમ પ્રતિપાદન કયું કહેવાય કારણ કે.—

તપેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિષન્તિ ।

યજ્ઞેન દ નેન તપસાઽનાશકેન ॥

[યાગ્યવલ્ક્ય ૪૦ આ. ૩૦]

તે આ પ્રસિદ્ધ પ્રાજ્ઞપુરૂષને પ્રાદ્ધણો નિત્યકર્મોવડે, યજ્ઞદાન અને તપનો નાશ નહી કરતે તપવડે જાણવાને મથે છે.

એ વગેરે શ્રુતિથી સર્વે સુકૃતોનું સાધ્ય કૃણ પ્રદ્ધવિદ્યા છે, એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે. 'સર્વાપેક્ષા' એ અધિકરણમાં તેવીજ રીતે પ્રદ્ધવિદ્યાનો નિર્ણય કરેલો છે અને આંહિ પાછળ આપેલાં ઉદાહરણોથી સર્વસુકૃતોના સાધ્યરૂપ લક્ષણથી પ્રદ્ધવિદ્યારૂપ લગવદ્લકિતનુંજ પ્રતિપાદન કરેલું છે અને તે લગવદ્લકિત નિરતિશય પુરૂષાર્થ હોવાને લીધે ચાર પ્રકારે થતી 'મીમાંસાથી, અપ્રતિપ્રત્તિ અથવા વિપ્રતિપત્તિ રૂપી દોષોનું નિવારણ કરવાથી વ્યવસ્થા કરેલી છે માટે આ વિચારોને આરંભ વ્યર્થ છે, એમ માનવું યુક્ત નથી કારણ કે—લકિત અને પ્રદ્ધ વિદ્યામાં સ્વરૂપ, સાધન, ફલ અને અધિકારીનું ઘણુંજ 'વૈલક્ષણ્ય' છે. જે વૃત્તિમાં મનનો દ્રવ (પીગળવું) થતો હોય, એવી લગવાનના આકાર રૂપ બનેલી 'સવિકલ્પક વૃત્તિ' તે લકિત, અને દ્રવીભાવથી દૂર રહેલી કેવળ આત્મામાંજ રહેલી 'નિર્વિકલ્પ મનની' બીજી વૃત્તિ તે પ્રદ્ધવિદ્યા, તેમજ સાધનમાં પણ ફેર રહેલો છે. જેમ કે પરમાત્માના ગુણોની મોટાઈ જેમાં શું થેલી હોય એવા ગ્રન્થનું શ્રવણ તે 'લકિતનું' સાધન છે અને 'તત્ત્વમસિ' વગેરે વેદાન્તનું મહાવાક્ય તે 'પ્રદ્ધ વિદ્યાનું' સાધન છે'.

તેમજ પરમાત્મા સંબંધી પ્રેમનું ઉભરાર્થ જવું તે 'લકિતનું' કૃણ છે' અને સર્વ અનર્થોના કારણભૂત અજ્ઞાન (અવિદ્યા) ની નિવૃત્તિ થવી તે 'પ્રદ્ધવિદ્યાનું' કૃણ છે.' તેમજ અધિકારમાં પણ તદ્દાવત રહેલો છે.

૧ અંગોનો વિચાર. ૨ તદ્દાવત. ૩ વિશેષણ અને વિશેષ્યના સંસર્ગવાળું જ્ઞાન. ૪ વિશેષણ વિશેષ્યના સંસર્ગ વિનાનું જ્ઞાન તે.

લકિતમાં અધિકાર પ્રાણીમાત્રનો છે અને બ્રહ્મવિદ્યામાં તો 'ચાર સાધનોથી સમ્પન્ન પરમહંસપરિવાજકનો અધિકાર છે. સર્વપ્રકારના યજ્ઞો, દાનો વગેરે સુકૃત કર્મોનું સાધ્યપણું લકિત અને બ્રહ્મવિદ્યામાં સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિને માટે યત્ન કરનારાઓની માફક સમાન છે. જેમ કે— 'સ્વર્ગકામો દર્શપૌર્ણમાસાભ્યાં યજ્ઞેત' સ્વર્ગ પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો દર્શ અને પૌર્ણમાસ—નામના કર્મોથી યજ્ઞ કરે. એ પ્રમાણે દર્શ અને પૌર્ણમાસ એ બન્ને સ્વર્ગનું સાધન સિદ્ધ થયે છે તે 'સર્વ કામનાઓની સિદ્ધિને માટે દર્શ અને પૌર્ણમાસ છે.' એ પ્રમાણે વાક્ય હોવાથી બીજા ક્લોનું પણ સાધન દર્શ અને પૌર્ણમાસને કહી શકાય. તેજ પ્રમાણે 'તમેતં વેદાનુવચનેન' એ વચનથી ક્લનું સાધન સિદ્ધ થતાં 'સંયોગ-પૃથક્ત્વ' ન્યાયથી જ્ઞાસાનું સાધન પણ મानी શકાય.

એ પ્રમાણે લકિત અને બ્રહ્મવિદ્યાનાં પણ સ્વર્ગ અને બ્રહ્મ વિદ્યાનીજ માફક ક્લ અને સાધનોનો ભાવ અને અભાવ તથા તુલ્ય સાધન અને તુલ્ય સાધ્યપણું થશે કારણ કે સામગ્રી એક પ્રકારની હોય તો કાર્યમાં ઐક્યતા હોઈ શકે છે; પરંતુ કારણોના ઐક્યથી કાર્યોમાં ઐક્યતા આવી શકતી નથી.

વળી જે લકિતને બ્રહ્મવિદ્યાથી અતિરિક્ત મानीએ તો સ્વર્ગ વગેરેની માફક નિરતિશયપુરૂષાર્થરૂપ ધર્મથી સ્વીકારવી પડશે, એ પક્ષ યુક્ત નથી. કેમ કે સ્વર્ગ વગેરેનો નિયમિત પ્રદેશ, સમય, શરીર અને ઇન્દ્રિયો વગેરેથી ભોગ્ય હોવાને લીધે સર્વ જગ્યાએ તે (સ્વર્ગ) નો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી, તેથી અને સ્વર્ગ નિયમિત સમય પછી છુટી જનારો અને પરતન્ત્રતાવાળો, આમ બે પ્રકારના દુઃખોથી જોડા-એસો હોવાને લીધે નિરતિશયપણું તેમાં બની શકતું નથી, તો પણ લકિત—સુખની અવિચ્છિન્ન ધારાથી અને લકિતને માટે સર્વ દેશ, સર્વ સમય, સર્વ શરીરો અને સર્વ ઇન્દ્રિય વગેરે સાધનો સર્વ—સાધારણ હોવાને લીધે બ્રહ્મવિદ્યા ક્ષણની માફક ભોગવવાને શક્ય હોવાથી તથા ક્ષયિત્વ, પરતન્ત્રતા, એવા બે પ્રકારના પ્રતિબંધ ન હોવાથી સ્વર્ગના કરતાં નિરતિશયપણું લકિતમાં બની શકે છે.

૧ નિત્યાનિન્યવસ્તુ વિવેક, ઇહામુત્રાર્થ ભોગવિરાગ, શમદમ્ભાદિ સાધન સંપત્તિ, મુમુક્ષતા.

કહ્યું છે કે:—

હિત્વા સ્વધર્મં ચરણામ્બુજં હરે—
મંજન્નપક્ષેષ્ય પતેત્તતો યદિ ।
યત્ર ક્વ વામ્બદ્વમમૂરુપુણ્યં કિં
કો વાર્ય આત્મો મજતાં સ્વધર્મતઃ ॥

(મા. ૧ સ્ક. ૫ અ. ૧૭)

સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને પરમાત્માના ચરણામ્બુજની સેવા કરતો અપકવ મનુષ્ય, જો તે સેવાથી પતિત બને તો જ્યાં ત્યાં પણ આ અસ્થિર મનુષ્યનું અકલ્યાણ થયું હોત અને સ્વધર્મથી વિયુક્ત થઈ ભજનારાઓને શો લાભ મળ્યો હોત ?

ન વૈ જનો જાતુ કથશ્ચનાવ્રજે—
ન્મુકુન્દસેવ્ય યવદદ્ભ ! સંસ્તુતિમ્ ।
સ્મરન્મુકુન્દાઙ્ગધૃપગૂહનં પુન-
ર્વિહાતુમિચ્છન્ન રસ ગ્રહો યતઃ ॥

(મા. ૧ સ્ક. ૫ અ. ૧૯)

હે અંગ-હે ભાઈ ! મુકુન્દ-પરમાત્માનું સેવન કરવાવાળો મનુષ્ય કોઈ પણ રીતે સંસારની ઉપાધિમાં ફસાતો નથી અને પરમાત્માના ચરણારવિન્દનું ધ્યાન અને સ્મરણ કરતો તેનો ત્યાગ ઈચ્છી શકતો નથી કારણ કે તેને રસ-પર બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયેલો હોય છે.

સકૃન્મનઃ કૃષ્ણ-પદારવિન્દયોઃ
નિવેશિતં તદ્વૃણરાગે યૈરિહ ।
ન તે યમં પાશમૃતશ્ચ તદ્વટાન્
સ્વપ્નેઽપિ પદ્યન્તિ હિ ચીર્ણં નિષ્કૃતાઃ ॥

(મા. ૬ સ્ક. ૧ અ. ૧૯)

જેઓએ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ચરણારવિન્દમાં તેના ગુણાનુગાનમાં અત્યંત પ્રીતિવાળું એવું મન એક વખત પણ પડેલું છે. આત્મ-સંપત્તિવાળા તેઓ યમને તથા પાશને ધારણ કરનારા તેના દૂતોને, સ્વપ્નામાં પણ જોતા નથી. વગેરે ઘણાં પ્રમાણો મળી આવશે.

એટલા માટે આપત્તિમાં પણ દુઃખના અસંસ્પર્શીપણના પ્રતિ-
પાદનને માટે ‘અસ્પૃષ્ટ-દુઃખમ્’ એવા વિશેષણનું ગ્રહણ કરેલું છે,
અને તેટલાજ માટે પરણામે રસવિનાના એવા સ્વર્ગલોક વગેરેની
ખરાબરી હોઈ શકતી નથી. આથી આ લકિત-રસલોકિક રસથી જુદાજ
પ્રકારનો છે એમ પ્રતિપાદન થયું.

તે લોકિકરસ પણ શાસ્ત્રથી અવિહિત-શાસ્ત્રમાંનહીં કહેલો
હોવાને લીધે, પાપ ક્ષયનો હેતુ ન હોવાથી આપત્તિમાં દુઃખનો સંસર્ગ-
વાળો હોવાથી અને લકિત તો દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ ફક્તનું કારણ હોવાથી તે
અન્નેમાં ઘણોજ ફરક છે. એમ આગળ કહેવાશે.

અને જો એમજ હોય તો પછી લકિત-સુખથી વૈરાગ્યનો અસંભવ
થાય અને તેથી મુમુક્ષતા પણ ન સંભવી શકે, તેથી તેના અધિકારમાં
રહેલી ચાર લક્ષણવાળી મીમાંસા (બ્રહ્મ-મિમાંસા) નો પ્રારંભ જ ન
થયો. જોઈએ એમ કહેતા હો તો વાત સાચી ! પરંતુ લકિતસુખમાં આ
સકત થયેલાઓની પ્રત્યે તે મિમાંસારંભનો ઉદ્દેશ ન હોવાથી, ભજવા
યોગ્ય (પરબ્રહ્મ) ના સ્વરૂપના નિર્ણય માટે લકિતને પણ તે મીમાં-
સાનો વિચાર જરૂરી છે, માટે લકિત સુખથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન નહીં થશે.
એવો જો નિર્ણય થતો હોય તો તે ઇષ્ટ છે કાંઈ પ્રતિપાદન કરવા જેવું
તેમાં છેજ નહીં.

આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્ઘન્યા અપ્યુહક્રમે ।

કુર્વન્ત્યહૈતુર્કાં મક્તિ મિત્યમ્ભૂતગુણો હરિઃ ॥

(મા. ૧ સ્ક૦ ૭ અ૦ ૧૦)

પોતાના આત્મા (સ્વસ્વરૂપ) માં આરામ-આનંદ માનનારાઓ
અન્ધન રહિત હોઈને પણ આત્મ-પરાક્રમમાં હેતુ સિવાયની લકિત કરે
છે કે હરિનું સ્વરૂપ આવું છે.

એ વખેરે પ્રમાણથી જીવન્મુક્તો માટે પણ ભગવદ્લકિતનું પ્રતિ-
પાદન કરેલું છે, માટે આ પ્રસ્તુત અન્યનું નામના કહેવા વડે પ્રયોજન
જણાવે છે.

સંસારરાગેણ બલીયસા ચિરમ્ ।

ત્વિન્નિષ્ઠૈસ્તત્પ્રશમેતિ શિક્ષિતમ્ ॥

इदं भवद्भिर्वहुधा व्ययातिगं ।

निपीयतां भक्तिरसायनं बुधाः ॥ ૨ ॥

હે સજ્જનો ! અતિ બળવાન એવા સંસાર-રાગથી લાંબા વખત થી પીડાએલા આપે, આ-શ્રમને નહીં આપનારું એવું ભકિતરૂપી રસા-યન પી જવું કે જે શિખેલું (પરિચયમાં આવેલું) તે સંસારના રાગોને શાન્ત કરે છે.

ભગવદ્ભકિત, રસરૂપ હોવાને લીધે ભકિતનું પુરુષાર્થપણું સિદ્ધ કરવા માટે પહેલાં તે ભકિતનું સામાન્ય લક્ષણ કહે છે:—

द्रुतस्य भगवद्धर्माद्वारावाहिकतां गता ।

सर्वेशो जनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते ॥ ૩ ॥

ભગવદ્ધર્મના આચરણથી પીગળેલા મનની ચતત ચલાયમાન, ધારાવાહી થયેલી, પરમાત્મામાં રહેલી મનની વૃત્તિ, તે ભકિત કહેવાય છે ॥ ૩ ॥

ભગવદ્ધર્મ જોટલે ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ સમજવું, ધર્મ બુદ્ધિથી કરેલું કર્મોનું અનુષ્ઠાન તે આંહિ વિવક્ષિત નથી.

“ तस्मात् केनाप्युपायेन मनःकृष्णे निवेशयेत् ” ।

(મા• ૧૧ સ્ક• ૭ અ. ૩૧)

તે માટે કોઈ પણ ઉપાય વડે મનને શ્રીકૃષ્ણમાં પરોવવું જોઈએ. આંહિ પણ કોઈ પણ ઉપાય વડે એમ કહેલું હોવાથી ધર્મ બુદ્ધિથી આચરેલા અથવા યતનની અપેક્ષા સિવાય સ્વભાવ સિદ્ધ ભગવાનના ગુણોના શ્રવણથી એવો અર્થ સમજવો તેથી શિશુપાલ વગેરેમાં અવ્યાપ્તિ રૂપ દોષ બની શકતો નથી ભગવાનના ગુણોના શ્રવણથી આગળ કહેવાતા કામકોધ વગેરેના ઉદ્દીપન દ્વારા પીગળેલી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તની ધારાવાહિકા જે પરમાત્મા વિષે રહેલી વૃત્તિ તેજ ભગવાનના આકાર સ્વરૂપ છે. ‘ તદાકારતા ’ એજ સર્વ ઠેકાણે વૃત્તિ શબ્દનો અર્થ આપણા શાસ્ત્રમાં સ્વીકારેલો છે. માટે તે તદાકારતા ભકિત એમ શાસ્ત્રવેત્તાઓ કહ્યા કરે છે—

અને શાસ્ત્ર—પ્રમાણુ પણ છે:—

મદ્ભુજશ્રુતેષાત્રેણ મયિ સર્વગુહાશયે ॥
મનો ગતિ રવિચ્છિન્ના યથા ગદ્ગામ્ભસોમ્બુધૌ ।
લક્ષણં ભક્તિયુક્તસ્ય (યોગસ્ય) નિર્ગુણસ્યદ્વિદાદૃતમ્ ॥
(સ્ત. ૩૧૨૬૧૧૧૨)

મારા ગુણોના શ્રવણુ માત્રથીજ સર્વ ગુહાઓના આશ્રય રૂપ એવા મારામાં જેમ ગંગાનું જલ સાગરમાં અભિન્ન રૂપે મળે છે તેમ અવિચ્છિન્ન મનની ગતિ એજ ભકિતયોગનું ઉત્તમ લક્ષણુ છે.

આંહિ ' અવિચ્છિન્ના ' એમ કહેવાથી ધારાવાહિપણુ મનોગતિનું જણાવ્યું છે. જે પ્રમાણે ગંગાજલ સાગરમાં અલેદપણુને પામી જાય છે એ દૃષ્ટાન્તથી દૃષ્ટાન્ત યોગ્ય મનમાં પણ દ્રવાવસ્થા (સૂક્ષ્મપણુ) સર્વ ગુહાઓના સ્થાનરૂપ મારામાં મનોવૃત્તિ છે. એમ સર્વેશ—પરમાત્માનું સ્વરૂપ જણાવ્યું તેથી ચિત્તની નહી પીગળેલી અવસ્થામાં પણ ધારાવાહિકી વૃત્તિ પણ મારામાં રહેલી દ્રવાવસ્થાની વિનાશિની છે માટે તે દ્રવ્યત્વ અને ધારાવાહિકરૂપસંબંધથી મળેલી હોવા છતાં પણ સર્વેશ પરમાત્મ—વિષયા ભકિત કહી શકાતી નથી તેમ કહ્યું, તેનેજ સ્પષ્ટ કરવાને ચિત્તની યેણ વણુવે છે:—

ચિત્તદ્રવ્યં हि जतुवत् स्वभावान् कठिनात्मकम् ।
तापकविपर्ययोंगेद्रवत्वं प्रतिपद्यते ॥ ૪ ॥

કારણુ કે ચિત્તરૂપી દ્રવ્ય. લાખની માફક સ્વભાવથીજ કઠણુ સ્વભાવવાળું છે તેને તપાવવાવાળા પદાર્થોના યોગ થતાંજ પોતાની મેળેજ દ્રવપણુને પામી જાય છે (પીગળે છે) ॥ ૪ ॥

લાખના કઠણુપણુની શાન્તિ (નાશ) બાળવા રૂપ સ્વભાવવાળા તપના યોગ સિવાય થઈ શકતી નથી, સૂર્યના પ્રખર તાપના સંયોગમાં તો તે (લાખ) કેવળ શિથિલજ થાય છે; પરંતુ પીગળતી નથી. એ વાત સર્વ પ્રસિદ્ધ છે એમ ચિત્તનો પણ આગળ કહેવાતા કામકોધ વગેરે સ્વભાવવાળા તપાવનારા સંયોગ સિવાય દ્રવીભાવ (પીગળવું) થતું નથી. ઉત્તેજકપદાર્થોના સંયોગોમાં તો કેવળ શિથિલપણુને પામે છે એ પ્રમાણે તાપક પદનું ગ્રહણ કરવાથી સૂચિત કરેલું છે.

તેજ તાપક પદાર્થોને કહે છે. —

કામક્રોધભયસ્નેહર્ષ શોકદયાદયઃ ।

તાપકાશ્વિત્તજતુનસ્તચ્છાન્તૌ કઠિનન્તુતત ॥ ૫ ॥

ચિત્તરૂપી લાગના કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, હર્ષ, શોક અને દયા વગેરે તાપકો (પીગળાવનારાઓ) છે અને તે કામ વગેરે, જ્યારે શાન્ત હોય છે ત્યારે તે ચિત્ત મૂળ સ્વભાવવાળું કઠિણજ હોય છે ॥ ૫ ॥

તે કામક્રોધ વગેરેનું જુદું જુદું લક્ષણ અને બેદો આગળ કહેવા શે, જે વિષયમાં કામવગેરેનો ઉદ્વેગ (ઉભરાઈ જવું) બને છે, તે વિષયમાં ચિત્તનો દ્રવીભાવ (પીગળવું) થાય છે. વળી બીજા વિષયોમાં ચિત્તનો સંચાર હોવાને લીધે, કામ વગેરે જ્યારે અન્તલીન બને છે, ત્યારે ચિત્તનું કઠિનજ હોય છે.

દ્રવીભાવ (પીગળવાના) થવાના હેતુને કહે છે.

દ્રુતે ચિત્તે વિનિશ્ચિત્તઃ સ્વાકારો યસ્તુવસ્તુના ।

સંસ્કારવાસનાભાવનાશનાશબ્દભાગમૌ ॥ ૬ ॥

ચિત્ત જ્યારે પીગલેલું હોય, ત્યારે તેમાં વસ્તુ (પદાર્થ) ની સાથે જે સ્વાકાર થાય છે. તેનો સંસ્કાર, વાસના, ભાવ, નાશના અથવા એવા શબ્દથી વ્યવહાર થઈ શકે. ॥ ૬ ॥

અને તેથીજ તે સ્વાકારને, વિનાશ પામતા જ્ઞાન વડે ઉપદ્રવ થયેલો નાકિંકિઓ કહેલો આત્મશુભ ન કહેવાય.

શિથિલીભાવભાવન્તુ મનોગચ્છત્યતાપકૈઃ ।

ન તત્ર વસ્તુ વિશતિ વાસનાત્વેન કિંચ્ચન ॥ ૭ ॥

થોડા તપાવવાવાળા પદાર્થોનો સંયોગ હોય ત્યારે, મન શિથિલી ભાવપણુને પામે છે; પરંતુ તેમાં કોઈ પણ વસ્તુ (સંસ્કાર) નો આવેશ જરા પણ વાસનાપણુથી થઈ શકતો નથી.

આ શ્લોકમાં તુ એ ઝોછા અર્થમાં વપરાયલો છે. અતાપકૈ એટલે થોડા તપાવવાવાળા સૂર્યના પ્રકાશ વગેરે સ્થાનમાં રહેલા વિષયો જોડે મનનો યોગ થાય ત્યારે મનના અવયવો થોડા ઘણા શિથિલપણાને માત્ર પામે છે, માટે શિથિલ થયેલી લાખમાં જેમ, તેમ મનમાં પણ વાસનારૂપી સંસ્કારદ્વારા કોઈ વસ્તુ પેસી શક્તી નથી; પરંતુ વાસનાના વિલક્ષણ પણાથી—વસ્તુના આભાસ માત્રથીજ પ્રવેશ કરી શકે છે.

ચિત્તની પીગળેલી અવસ્થામાં વાસના શિથિલ થયેલી થઈ જાય ત્યારે પણ તેમાં વાસનાનો આભાસ હોય છે. એમાં પ્રમાણ કહે છે.

द्रवतायां प्रविष्टं सत् यत् काठिन्यदर्शः ।

चेतःपुनर्द्रुतौ सत्यामपि तन्नैव मुञ्चति ॥ ૮ ॥

દ્રવાવાસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલું ચિત્ત એક વખત કાઠિન્ય-દર્શાને પામે અને પછી જો પીગળે તો પણ તે તેના સંસ્કારને છોડતું નથી ॥ ૮ ॥

પીગળેલી અવસ્થાને પામેલું ચિત્ત, હિંગળો વગેરેના રંગની બરાબર રંગવાળી લાખનું કઠિણપણું દૂર કરવાથી અને ત્યાર પછી કાષ્ટ વગેરેનો સંયોગ થતાંજ જેમ તેજ રંગ જેમનો તેમ ભાસે છે; પરંતુ શિથિલપણાને પામેલો રંગ તેવો ભાસતો નથી. તેમજ ચિત્ત જ્યારે પીગળેલું તેજ ફરીથી દ્રવીભાવ થયા સિવાય બીજા વિષયમાં ખેંચાયા છતાં પણ 'પ્રકાશમાન હોવાથી તે સ્પૃષ્ય ત્યાગી શકાતું નથી માટે તે વાસના છે. એમ કહેવાય છે, અને શિથિલાવસ્થામાં પ્રવિષ્ટ થયેલું કાઠિન્યાવસ્થા પર્યન્ત રહે છે અથવા રહેતું છતું ચિત્ત જ્યારે બીજા વિષયને પકડતું હોય, ત્યારે તે આભાસનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી. માટે તેને વાસના-ભાસ કહેવાય છે. માટેજ જેનું ચિત્ત સર્વથા એક વખતે પીગળેલું હોય અને તેમાં ભગવદાકારતા પેઠેલી હોય ત્યાર પછી તે આકારનું સર્વદા ભાન હોવાથી તે પુરૂષ કૃતકૃત્ય થાય છે એમ કહ્યું.

સર્વભૂતેષુ યઃ પર્યેદ્રગવદ્ભાવમાત્મનઃ ।

ભૂતાનિ ભગવત્યાત્મન્યેષ ભાગવતોત્તમઃ ॥

(મા. ૧૧ સ્કં ૨ અ. ૪૫)

જે સર્વ પ્રાણીઓમાં પોતાની ભગવદ્બુદ્ધિને જીએ અને ભગવાન્ સ્વરૂપ પોતામાં સર્વ પ્રાણી માત્રને જીએ તેજ ખરો ભગવદ્ ભક્ત કહેવાય છે ॥ ૪૫ ॥

એ પ્રમાણે સર્વભૂતોના અસ્વીકાર પક્ષમાં પણ દ્રવાવસ્થામાં પેસેલી, ભગવદ્ભાવસ્વરૂપમાં પ્રવિષ્ટ થયેલી, વાસનાનોજ પ્રકાશ કરવાથી લાખના રંગની માફક સર્વ પ્રાણીઓમાં ભગવદ્ ભાવના જની શકે છે, સ ચ ભાગવતોત્તમઃ એટલે કે ભગવદ્ભાવ થયેલો સંસ્કાર પણ નાશવાન છે. આ સિદ્ધાન્તથી જ 'બ્રહ્મવિદેવૈતાદયઃ એ પ્રમાણે નો મત દૂર થયો એમ સમજવું, કારણ કે તે બ્રહ્મવત્તાને દ્રવાવસ્થાની જરૂરીઆત ન હોવાને લીધે તે (બ્રહ્મવેત્તા) ની ઉત્તમ, મધ્યમ અથવા પ્રાકૃત ભકતોમાં ગણના હોતી નથી. પ્રસ્તુતમાં તો દ્રવાવસ્થાની પરિપુષ્ટિ થયે છતે 'સર્વભૂતેષુ યઃ પર્યેત્' સર્વપ્રાણીઓમાં જે ભગવાન્ જીએ છે, એ અવસ્થામાં ભગવન્જનોમાં ઉત્તમ કહ્યો. ઈષદ્દ્રવાવસ્થા એટલે કે થોડી ઘણી દ્રવાવસ્થામાં તો વાસનાભાસ વડે કરીને તદ્દાકાર થઈ પુનરૂત્થિતિને પામે છે.

ઈશ્વરે તદર્ધાનેષુ બાલિશેષુ ચ દ્વિષત્સુ ચ ।

પ્રેમમૈત્રીકૃપાપેક્ષા યઃ કરોતિ સ મધ્યમઃ ॥

(મા. ૧૧ સ્કં ૨ અ. ૪૬)

ઈશ્વરમાં પ્રેમ, ઈશ્વરાધીન ભકતોમાં મૈત્રી, બાલસ્વભાવ વાળાઓમાં કૃપા અને દ્વેષ કરનારાઓમાં ઉપેક્ષા, (બેદરકારી) જે કરે છે તે મધ્યમ કહેવાય છે. એમ કહ્યું. આવી અવસ્થા કહેવાનું કારણ કે આગળ તેને દ્રવાવસ્થા ઉત્પન્ન થવાની છે.

પરંતુ જેના ચિત્તમાં દ્રવાવસ્થાથી પુષ્ટ થયેલાની માફક થોડી પણ અવસ્થા ઉત્પન્ન નથી થઈ; પરંતુ પોતે તેજ અવસ્થાની પ્રાપ્તિને માટે ભાગવતધર્મોનું અનુષ્ઠાન શ્રદ્ધાથી કરતો હોય તે કાઠિન્યાવસ્થાના વિનાશની સામગ્રીની ઉણપવાળો છે તેમ સમજવું.

૧ બ્રહ્મને જાણનારોજ આવો હોઈ શકે, એવો મત.

અર્ચાયામેવ હરયે પૂજાં યઃ શ્રદ્ધયેહંતે ।

ન તદ્ભક્તેષુ ચાન્યેષુ સ ભક્તઃ પ્રાકૃતઃસ્મૃતઃ ॥

(મા. ૧૧ સ્ક૦ ૨ અ. ૧૪૭)

જે હરિ-પરમાત્માની પૂજા વખતે, શ્રદ્ધાવડે પૂજાની ચેષ્ટા કરે છે તે પરમાત્માના ઘીછ રીતિના ભકતોમાં ગણાતો નથી; પરંતુ તે પ્રાકૃતભક્ત કહેવાય છે. એ પ્રમાણે કહ્યું પ્રકૃતિઃ—એટલે આરંભ અને તેમાં રહેનાર તે પ્રાકૃતઃ કહેવાય એટલે કે હાલમાં જેણે ભક્તિ રૂપી સાધનના અનુષ્ઠાનનો આરંભ કરેલો છે તે પ્રાકૃત કહેવાય. આ દ્રવાવસ્થાનેજ પ્રણય, અનુરાગ, સનેહ વગેરે શબ્દોથી પણ સંબોધે છે. જેમ—

વિસ્તૃજતિ હૃદયં ન યસ્ય માક્ષા—

દ્વરિરવશાભિહિતોઽપ્યઘૌઘનાશઃ ॥

પ્રણયરજનયા ધૃતાંઘ્રિપદ્મઃ ।

સ ભવતિ ભાગવત પ્રધાન ઉક્તઃ ॥

(મા. ૧૧ સ્ક. ૨ અ. ૫૫)

પ્રેમ રૂપી અંધનથી જેણે પરમાત્માના ચરણકમળને હૃદયમાં રાખેલું છે. જેના પાપોનો નાશ થયેલો છે એવા ભક્તના હૃદયને સાક્ષાત્ હરિ પણ સ્વાધીન થયેલા છે તે પુરૂષ ભાગવતજનોમાં ઉત્તમ કહેલો છે.

(મા. ૧૧ સ્ક૦ ૨ અ. ૫૫)

પ્રણય એટલે દ્રવાવસ્થા તેજ રશના એટલે કે દોરડાની માફક બાંધવાનું સાધન, તે દ્રવાવસ્થામાં પ્રવિષ્ટથયેલાનું ફરી વખત તે અવસ્થામાંથી બહાર આવવું બનતું નથી. દ્રવાવસ્થામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા, ભગવતની સમાન જ્ઞાનવાળા ત્રણ પ્રકારના હોવાથી ઉત્તમ ભાગવત પણ ત્રણ પ્રકારના છે, તેમાં પ્રપંચ (માયા) ના સત્યપણાની ભાનવાળા પહેલાને વર્ણવે છે:—

સ્વં વાયુમગ્નિં સલિલં મહીશ્ચ
જ્યોતીષિ સસ્વાનિ દિશો દ્રુમાદીન્ ।
સરિત્સમુદ્રાંશ્ચ હરેઃ શરીરમ્
યત્ કિંચ્ચભૂતં પ્રણમેદનન્યઃ ॥

(મા. ૧૧ સ્કં ૨ અં ૪૧)

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથિવી, નક્ષત્રો, પ્રાણીઓ, દિશાઓ,
વૃક્ષો, નદીઓ, સમુદ્રો વગેરે જે કાંઈ જોવામાં આવે તેને હરિતુ' શરીર
પ્રાણીનેજ તે નમે છે.

આથી પ્રાકૃત ભાગવતોત્તમ કથો. હવે પ્રપંચમાં મિથ્યાપણના
જ્ઞાનવાળા બીજને વર્ણવે છે—

તસ્માદિદં જગદ્દોષમત્સ્વરૂપમ્ ।
સ્વપ્નાભ્રમસ્તદ્ધિષણં પુરુહુઃસ્વદુઃસ્વમ્ ॥
ત્વય્યેવ નિત્યસુખબોધતનાવનન્તે ।
માયાત ઉચ્ચદપિ યત્ સદિવાબભાતિ ॥

(મા. ૧૦ સ્કં ૧૪ અં ૨૨)

હે ભગવન્ ! તારી યોગમાયાનો પ્રભાવ અમારાથી અજ્ઞેય છે.
માટે આ અગ્નિજગત્ અસત્— જે ટા)સ્વરૂપવાળું સ્વપ્નાની માફક
ભાસનારું છે કે જેના કારણની શોધમાં બુદ્ધિ કુટિત થાય એવું અને
અત્યંત દુઃખના દુઃખોથી ભરેલું છે. હે ભગવન્ ! નિત્ય સુખરૂપ અને
જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા અનન્ત સ્વરૂપ એવા તમારામાંજ માયા થકી ઉદય
પામતું આ જગત્ વાસ્તવિક સત્ય ન હોવા છતાં પણ સત્ની માફક
ભાસ્યા કરે છે. આથી મધ્યમભાગવત (ભકત) કેવો હોય તે વર્ણવ્યું,
હવે, ત્રીજાને બન્ને પ્રકારે પણ પ્રપંચના જ્ઞાનથી રહિત છે એમ
વર્ણવે છે.

ધ્યાયતશ્ચરણાભ્મોજં ભાવનિર્વૃત (જિત) ચેતસા ।
ઔત્કળ્યાશ્ચ કલાક્ષય દ્વયસીન્મેશનૈર્હરિઃ ॥
પ્રેમાતિમરનિર્મિત્ર—પુલકાઙ્ગાગતિનિર્વૃતઃ ।
આનન્દસમ્પલ્લેલોનો નાપશ્યમુભયં મુને ! ॥

(માં ૧ સ્કં ૬ અં ૧૭૧૮)

ભાવવડે કરીને શુદ્ધ થયેલા ચિત્તથી ચરણ કમલનું ધ્યાન કરતા અને ઉત્કંઠપણાના અશ્રુથી પુર્ણ છે ચક્ષુઓ જેની એવા મારા હૃદયમ હરિએ વાસ કર્યો.

પ્રેમના અત્યન્ત ભારવડે ઉદ્દીપ્ત રોમાંચ જેના અંગમાં છે એવે અને અત્યન્ત શાન્ત, વળી આનન્દસાગરમાં લીન થયેલો હું, બન્ને વસ્તુઓને જોઈ શક્યો નહી.

આનાથી ઉત્તમ એવા ભાગવત જનને સાધન અને અભ્યાસના પરિપાકથી ઉત્તમ ભૂમિકાનો લાભ થયો છે એમ વર્ણવ્યું. દ્રવાવસ્થામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા વિષયાકારને નષ્ટ ન થતો માનીએ ત્યારે ‘સ્થાયિ’ શબ્દ પણ મુખ્યજ મનાય પારિભાષિક નહી એમાં પ્રમાણ કહે છે:—

સ્થાયિભાવગિરાતોઽસૌ વસ્ત્વાકારોઽભિધાયતે ।

વ્યક્તશ્ચ રસતામેતિ પરાનન્દનયા પુનઃ॥ ૧. ॥

સ્થાયી ભાવ શબ્દવડે, આ વસ્તુ આકારનું કથન થાય છે. અને વ્યક્ત છતો પરમાનન્દ પણાથી રસપણાને પામે છે ॥ ૬ ॥

વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી સંયોગ વડે સ્પષ્ટ થયેલો સ્થાયીભાવજ સભ્ય અને અભિનેય (નાટ્ય) ના ભેદના છુપાવાથી સભ્યના હૃદયમાં રહેલો છતો પરમાનન્દના સાક્ષાત્કાર રૂપથી રસપણાને પામે છે એવી રસજોની મર્યાદા છે.

આચાર્ય ભરતજીએ પણ કહ્યું છે:—

‘વિભાવાનુભાવ-વ્યભિચારિસંયોગાદ્વરસનિષ્પત્તિ’ રિતિ । વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી સંયોગથી રસ અભિવ્યક્ત થાય છે. એટલા માટે લકિત પણ રસયુક્ત છે. એમ કહેવા માટે સ્થાયી ભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

‘સ્થાયિભાવરૂપ રસના સ્વરૂપની ઉપપત્તિને માટે પરમાનન્દ સ્વરૂપનું ઉપપાદન અન્યકાર કરે છે:—

ભગવાન્ પરમાનન્દસ્વરૂપઃ સ્વયમેવહિ ।

મનોગતસ્તદાકારરસતામેતિ પુષ્કલમ્ ॥ ૧૦ ॥

ભગવાન પોતેજ પરમાનન્દ સ્વરૂપ છે અને જ્યારે મનમાં અભિ-
વ્યક્ત થાય છે ત્યારે અત્યન્ત પરમાત્માના આકાર રૂપ રસપણાને
પણાને પામે છે. ૧૦.

‘ઉપાધિની અંદર રહેતું’ હોવાથી પ્રતીયમાન થતું બિમ્બજ
પ્રતિબિમ્બ કહેવાય છે. પરમાનન્દસ્વરૂપ ભગવાન મનમાં પ્રતિ-
બિમ્બિત થયેલા છતાં સ્થાયીભાવપણાને પામીને રસ પણાને પામે છે
એ પ્રમાણે ભક્તિરસનું પરમાનન્દ સ્વરૂપ છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે.

આ લમ્બન વિભાવ અને સ્થાયિભાવનું ઐક્ય માની નહીં શકાય,
કારણ કે બિમ્બ અને પ્રતિબિમ્બ રૂપી ભેદ ઇશ્વર અને જીવના ભેદની
માફક વ્યવહારસિદ્ધ છે.

તો એવી રીતે પરમાનન્દસ્વરૂપ ભગવાનના આકાર ના સ્થાયિ-
ભાવપણાથી ભક્તિરસનું પરમાનન્દ સ્વરૂપ હોય; પરંતુ સ્ત્રી વગેરે
પદાર્થોમાં રહેનારા શૃંગાર વગેરે રસો તેવા ન હોવાને લીધે તે રસોની
પરમાનન્દ સ્વરૂપતા કેમ સંભવી શકે ?

એટલા માટે કહે છે:—

કાન્તાદિવિષયેऽપ્યસ્તિ કારણં સુખચિદ્ધનમ્ ।

કાર્યાકારતયાભેદેઽપ્યાવૃત્તં માયયા સ્વતઃ ॥ ૧૧ ॥

સ્ત્રી વગેરે (રસોપલબ્ધિસ્થાન) પદાર્થોમાં સુખ, ચિત અને ધન
સ્વરૂપ કારણ છે; પરંતુ તે સ્વતઃ માયાથી કાર્યના આકાર પણાથી
ભેદ હોવા છતાં પણ આવૃત્ત થયેલું (ઢંકાયેલું) હોય એમ દીસેછે. ૧૧

“ આનન્દાદયેવ સ્તિત્વમાનિ મૃતાનિ જાયન્તે ” “ આનન્દેન જાતાનિ
જીવન્તિ ” આનન્દં પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ ’ (તૈ. ઉ. ૩. ૪. ૧૦. ૩. ૬. ૧
અનુ. ૧. ૨. ૩. ૪. આનન્દ સ્વરૂપથીજ આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે;

આનન્દથી ઉત્પન્નથયેલાં જીવે છે અને પુનઃ આનન્દમાં જ લીન થાય છે. એ વગેરે શ્રુતિથીજ પરમાનન્દ સ્વરૂપ બ્રહ્મ, જગત્તુ ઉપાદાન છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું ‘જન્માદ્યસ્ય યતઃ’) (બ્રહ્મસૂ. ૧ અ. ૧ પા. ૨ સૂ. ૨) જે પરમાત્મા થકી આ સચરાચર જગત્તા ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય થાય છે તેજ બ્રહ્મતુ સ્વરૂપ છે, એ ન્યાયથી તેમજ નિર્ણય કરેલો છે. વળી જે કાંઈ કાર્યરૂપે પ્રતીત થાય છે તે સર્વ તેના ઉપાદાન (મૂળ કારણ) થી અભિન્ન છે. જેમ કે ઘડો એ માટીથી બુદ્ધો નથી તેમજ સર્વત્ર આ બધું કાર્ય દેખાય છે તે, કારણથી કોઈ પણ રીતે બુદ્ધ તો નથીજ ‘સર્વં સલ્લિવદં બ્રહ્મ’ (છાં. ૩ અ. ૧૫ સ્. ૧) આ બધું ખરેખર બ્રહ્મસ્વરૂપજ છે ‘ઈદં સર્વં યદયમાત્મા’ આ બધું જે કાંઈ છે તે પરમાત્મા સ્વરૂપજ છે.

‘સદેવસોમ્યઈદમગ્રઆસીત’ હે સોમ્ય આ બધું સતસ્વરૂપજ છે વગેરે શ્રુતિઓએ પણ નિર્ણય કરેલો છે અને પ્રતિપાદન પણ તેમજ થયું છે:— ‘તદનન્યત્વમારમ્ભણશબ્દાદિભ્યઃ’ ૨. સૂ. ૨ અ. ૧ પા. ૧૫ સૂ. શ્રુતિઓમાં આરંભણ શબ્દોના ઉચ્ચારથી તે બધું આ અનન્યત્વવાળું અભિન્ન—સ્વરૂપજ છે એ બધું શ્રુત્યુક્તયુક્તિઓથીજ પ્રતિપાદન થયું છે.

એવું હોવા છતાં પણ અખંડ, અદ્વિતીય આનન્દસ્વરૂપના આકાર થી તેમાં જે ભાન થતું નથી તેમાં બે હેતુ છે એક તો માયા અને બીજું નિમિત્ત કારણ, અથવા આવરણ અને વિશ્લેષ એવાં બે કારણો છે એમ બે કારણો છે માટે ઉપરના મૂલના શ્લોકમાં કહ્યું કે—કાર્યેતિ ।

કાર્ય ન હોય છતાં પણ તેનું કાર્યના આકારથી ભાન થવું તે વિશ્લેષ અને અખંડાનન્દ સ્વરૂપથી પોતમાં ભાસ ન થવો તે આવરણ કહેવાય

કહ્યું છે કે:—

ઋતેઽર્થં યત્પ્રતીયેત ન પ્રતીયેત ચાત્માનિ ।

તદ્વિદ્યાદાત્મનો માયાં યથાભાસો યથાતમઃ ॥ ઇતિ ।

(મા. ૨ સ્ક. ૧ અ. ૩૩)

પદાર્થ સિવાય જે કાંઈ પ્રતીત થતું હોય અને આત્મામાં જેનું ભાન ન થતું હોય, તે વસ્તુને આત્માની માયા (અજ્ઞાન) જ સમજવી જેમ કે આભાસ-પ્રકાશ-પોતાની મેળેજ પ્રસિદ્ધ થાય છે. પરંતુ તેનો અભાવ સ્વરૂપ અધિકાર, એ કોઈ વસ્તુજ નથી.

તો પછી તેનું ભાન કેમ થઈ શકે ?—

સદ્જ્ઞાનञ्च तद्ब्रह्म मेयं कान्तादिमाननः ।

માયાવૃત્તિતિરોધાને વૃત્ત્યા સત્વસ્થયા ક્ષણમ્ ॥૧૨॥

વિદ્યમાન છતાં અજ્ઞાત અવસ્થામાં રહેલું તે. માયવૃત્તિ છીપાઈ જવાથી (ચિત્તની એકાકાર અવસ્થાથી) ક્ષણભર થયેલી સાત્વિક વૃત્તિવડે, સ્ત્રી વગેરે પદાર્થોમાં રહેલા સુખ ચિદ્ધન સ્વરૂપ પરમાત્માનું અનુભાન થઈ શકે છે ॥ ૧૨ ॥

કારણ કે સર્વે પ્રમાણોનું પ્રામાણ્ય અજ્ઞાતના જ્ઞાપકપણામાં રહેલું હોય છે. તેમ ન માનીએ તો સ્મૃતિપણ એક પ્રમાણ તરીકે ગણી શકાય; પરંતુ ન્યાયશાસ્ત્રમાં સ્મૃતિ એ એક બુદ્ધિનો ભેદ છે અને તે વાતને પ્રાયઃ સર્વે દર્શનકારો કબૂલો છે. પ્રસ્તુતમાં અજ્ઞાત જે વસ્તુ છે તે, પોતાના પ્રકાશપણાથી ભાસમાન ચૈતન્યજ છે. જડવસ્તુ નહીં કારણ કે તેમાં પ્રમાજ્ઞાનનો પ્રસંગ ન હોવાથી આવરણ રૂપી કાર્યજ સંભવી શકતું નથી. એટલા માટે સ્ત્રી વગેરે પદાર્થોમાં રહેલાં પ્રમાણો, અજ્ઞાત-જ્ઞાપક હોવાથી પ્રમાણપણું સિદ્ધ કરવા માટે તે (વિષયગત સુખ ચિદ્ધ-ધનાકારતા) અને તદ્વ્યુક્ત ચૈત્યનનેજ વિષય કહેવો જોઈએ. નહીં તો તે વિષયોમાં મનાતું ચૈતન્ય ઘટી શકે નહીં, તેમજ સાત્વિકી વૃત્તિવડે પ્રમાણથી થયેલા અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ) જ્ઞાન થતાં વૃત્તિના આવરણનો તિરોભાવ થાય, ત્યારે તે કાન્તાદિવિષય ગત ચૈતન્ય, તે વિષયવાળા ચૈતન્યયુક્ત થતું છતું ભાસે છે. વસ્તુતઃ પરમાનન્દ સ્વરૂપ વિષયને અવલમ્બી ભાસતા ચૈતન્યયુક્ત ચૈતન્ય સ્વરૂપના અભાનથી તે વિષય-ગત ચૈતન્યના સ્વરૂપની જલદી મુક્તિ પણ નથી અને તે સ્વરૂપનો ભંગ પણ નથી.

તેથી શું સિદ્ધ થયું.—

અતસ્તદેત્ ભાવત્વં મનસિ પ્રતિપચતે ।

કિંચિન્ન્યૂનાંચ રસતાં યાતિ જાઙ્યવિમિશ્રણાત્ ૧૩

એટલા માટે તેજ ભાવ મનમાં પ્રાપ્ત થાયછે અને જાઙ્યપણના મિશ્રણથી કાંઈક થોડી રસતાને પામે છે ॥ ૧૩ ॥

વિષયાવચ્છિન્ન (યુક્ત) ચૈતન્યજ દ્રવાવસ્થાને પામેલા મનની વૃત્તિદ્વારા રૂઢ થયેલું હોવાથી આવિર્ભાવિપણાને પામીને રસતાને પામે છે. એ પ્રમાણે લોકકરસ (કાન્તાદિ પદાર્થોર્ભાનો) નું પણ પરમાનન્દ સ્વરૂપ માનવામાં કાંઈ અયુક્તિ તો નથી જ, માટે સંસર્ગ વિનાના ચિદાનન્દ ધનસ્વરૂપ ભગવાનના સ્કુરણથી લક્ષિતરસમાં આનન્દનું અત્યન્ત આધિક્ય (વધારે પાણું) પ્રાપ્ત થાય છે. લૌકિક મર્યાદાવાળા પદાર્થો, યુક્તચિદાનન્દના અંશનું સ્કુરણ થતાંજ ત્યાં આનંદની ન્યૂનતા માત્ર ભાસે છે. માટે લક્ષિત રસજ લૌકિક રસની બેદરકારી કર્યા સિવાય સેવવો જોઈએ એમ સિદ્ધ થયું.

इति वेदान्तसिद्धान्तस्थापिना रसतोदिता ।

राजख्यसिद्धान्तमाश्रित्याप्यधुना प्रतिपચતે ॥૧૪॥

એ પ્રમાણે વેદાન્ત-સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરનારા નિષ્કૃય વડે રસતાનું પ્રતિપાદન થયું, હવે સાંખ્ય સિદ્ધાન્તોનો આશ્રય લઈને પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે—

સ્થાયિ—(સ્થિર) ભાવની રસતા એમ અનુસન્ધાન કરી લેવું, અને એજ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવા માટે સાંખ્ય-સિદ્ધાન્તનું વ્યુત્પાદન કરે છે.

तमोरजःसत्त्वगुणा मोहदुःखसुखात्मकाः ।

तन्मयीप्रकृतिर्हेतुः सर्वव्यापकः ॥ ૧૫ ॥

મોહ, દુઃખ અને સુખને ઉત્પન્ન કરનારા અનુક્રમે તમ, રજ અને સત્ત્વ એમ ત્રણ ગુણો છે અને ત્રણ ગુણોથી ભરપુર પ્રકૃતિ (માયા)

એ આ દરમાન પ્રપંચનું કારણ છે અને જે કાંઈ કાર્ય દેખાય છે તે પણ 'પ્રકૃતિમય' છે.

તેમજ સાંખ્ય શાસ્ત્રકારો પણ એ પ્રમાણે કહે છે કે સર્વે પદાર્થો સુખદુઃખ અને મોહને ઉત્પન્ન કરાવનાર સ્વભાવવાળા હોઈ એક સરખી જ પ્રકૃતિવાળા છે. કેમકે સર્વે પદાર્થોમાં સુખ દુઃખ કે મોહજ પ્રતીયમાન થાય છે. અને જે પદાર્થો જે સ્વભાવથી પ્રતીત થતા હોય તે પદાર્થોને તે સ્વભાવવાળી સરખી પ્રકૃતિ યુક્ત માનવા એવી વ્યાપ્તિ છે. જેવા કે મૃત્તિકાસ્વભાવથી પ્રતીત થતા મૃત્તિકાની સરખી પ્રકૃતિ-વાળા ઘડા અને શરાવ (કુંડી) વગેરે અનુગત કારણથી કોઈ જુદીજ ન્જાતિનો સ્વીકાર શાસ્ત્રોમાં આદરને પાત્ર નથી. ઘટસ્વરૂપ 'જાતિ' સાથે આ નિયમનો વ્યભિચાર થશે, એમ શંકા કરવી નહીં. સુખ દુઃખ અને મોહ સ્વભાવથી આ સર્વેની પ્રતીતિ થાય છે માટે આ બધા સુખ દુઃખ મોહ સ્વભાવવાળાજ છે, એ પ્રમાણેના અનુમાનથી પદાર્થો માત્રની સુખ દુઃખ મોહ રૂપ પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) છે, એમ સિદ્ધ થયું. તેઓમાં જે સુખ, તે સત્વ પ્રકૃતિવાળું છે, જે દુઃખ થાય છે તે રજોગુણનું પરિણામ છે અને જે મોહ અથવા ખેદ થાય છે તેને તમોગુણનું પરિણામ કહી શકાય. માટે પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મિકા છે એમ સિદ્ધ થયું.

ન્યાય મતમાં પરમાણુઓ નિત્ય હોવાથી બ્રહ્મ અને પરમાણુઓ એમ બે પદાર્થો હોઈ શકે નહી. પરમાણુવાદમાં કાર્ય અને કારણનો ભેદ માનેલો હોવાથી અને પરમાણુઓ અતીન્દ્રિય હોવાથી પરમાણુ-સ્વભાવથી કોઈ પણ પદાર્થની પ્રત્યક્ષપ્રતીતિસંભવી શકે નહી. તેમજ પરમાણુઓના સ્વીકારમાં પ્રમાણ ન હોવાથી, સૃષ્ટિના પ્રારંભ સમયના કાર્યના ઉપાદાન (અભેદ સંબંધથી રહેનારા) કારણનું અનુમાન

૧ વિષભાવસ્થાપત્ર વિકારવાળી પ્રકૃતિ. ૨ એક સરખી રીતે પ્રતીત થતું. ૩ નિત્ય હોય અને અનેક વ્યક્તિમાં સમવાય સંબંધથી રહેતી હોય તે જાતિ કહેવાય. જેમકે ઘડામાં ઘડાપણું જાણવાથી સર્વે ઘડાનું જ્ઞાન બીજા પરિચાયક વિના પણ હોઈ શકે તે જાતિ.

પણ સહેલા તર્કની સહાયથી એકજ ઉપાદાન વિષયક હોવાથી “પૃથ્વી વગેરે કાર્ય, કર્તાવાળું હોવું જોઈએ, ઘટની માફક કાર્યહોવાને લીધે” અને તેનો કર્તા ઈશ્વર એકજ છે એ અનુમાનથી જેમ ઈશ્વર સિદ્ધિ થાય છે તેમ કાર્ય અને કારણનો અલેદ સ્વીકારીએ તો પણ જગતનું બ્રહ્મ સ્વરૂપે પ્રતીત થવું સંભવતું નથી.

બ્રહ્મ એ સર્વે લૌકિક પ્રમાણોનો અવિષય છે. એમ સ્વીકારેલું છે. સદ્રૂપથી બ્રહ્મ પણ, સર્વ પ્રમાણગમ્ય છે. તેમજ બ્રહ્મ (સત્) સ્વરૂપે કાર્ય તો પ્રતીત થયા જ કરે છે. એમ જો હોય, તો તે પક્ષમાં કહેવાય છે કે આ પ્રસંગવિનાના તાંડવનૃત્યની માફક શું વળવાનું છે. કારણ કે બ્રહ્મમાં તો કોઈ જાતનો વિશેષ, અથવા તેની સમાન બીજો કોઈ ન હોવાથી નાના પ્રકારના રૂપોનો તેમાં અસંભવ છે એમ સાંખ્ય શાસ્ત્રકારોનું માનવું છે.

કાર્યના હોવાથી જેમ કારણનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. તેમાં જે આપે હેતુ બતાવેલો છે તે અસિદ્ધ છે, કારણ કે સુખ, દુઃખ અને મોહ એતો અન્તઃકરણ દ્વારા અનુભવાતા અંદરના પદાર્થો ઠર્યા, તો પછી બાહ્ય ઘટની સાથે તેનો તાદાત્મ્ય (અલેદ) સંબંધ કેમ સંભવી શકે? અથવા આ વાત બનવા જોગ છે કે સર્વે વસ્તુઓ (પદાર્થો) સર્વ પ્રમાતા પ્રત્યે ત્રણ આકારથી પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકે. એટલા માટે કહે છે—

ત્રિગુણાત્મદ્ભવેકૈકં વસ્તુ ત્ર્યાકારમીક્ષ્યતે ॥

નિજમાનસસંકલ્પભેદેન પુરુષૈ સ્ત્રિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

પ્રત્યેક વસ્તુ ત્રિગુણાત્મક છે અને ત્રણ પ્રકારના પુરૂષો વડે તે પોતાના મનના સંકલ્પના બુદ્ધિ (લેદ) પણાથી ત્રણ પ્રકારે જોઈ શકાય છે ॥ ૧૬ ॥

આન્તર અને બાહ્ય પદાર્થોનો તો તાદાત્મ્ય (અલેદ) સંબંધ થઈ શકતો નથી. બાહ્યપદાર્થોનું જ મનમાં પ્રતિબિમ્બિત થવાને લીધે અન્તર્વર્તિત્વ સ્વીકારેલું છે, સર્વે વસ્તુઓ પ્રત્યે પ્રત્યેક વ્યક્તિને

અરખુંજ ભાન થાય એવો કાંઈ સાધારણ નિયમ નથી, કારણ કે વસ્તુનું ભાન થવામાં તે તે વ્યક્તિની વાસનાને પણ સહકારિકારણ મનાય છે. અને તેજ ઉદાહરણ તરીકે અપાય છે.

કામિન્યાઃસુખતા મર્ત્તી, સપત્ન્યા દુઃખરૂપતા ॥
તદલાભાત્તથાન્યેન, મોહત્વમનુભૂયતે ॥ ૧૭ ॥

કામિની (સ્ત્રીની) સુખરૂપતા તેણીનો ઘણી અનુભવી શકે છે. પરંતુ તેણીની સપત્ની (શેઠક) ને તે દુઃખરૂપ છે અને તેની તેજ કામિની નહીં મળવાથી બીજાઓવડે મોહપાણું અનુભવાય છે ॥ ૧૭ ॥

પોતાના પતિપ્રત્યે સ્ત્રીનો સત્ત્વાંશજ પ્રકટી આવે છે અને સપત્ની પ્રત્યે તો રજો ગુણનું દર્શન થાય છે. અને તેણીની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરતા; પરંતુ તેણીને નહીં પ્રાપ્ત કરતા અન્ય જન પ્રત્યેતો તમોડંશજ ઉદ્ભવે છે. એટલે કે ક્રમે કરીને પતિ, સપત્ની અને તેને પ્રાપ્ત નહીં કરનારા અન્ય જનોમાં સુખ, દુઃખ અને ખેદનોજ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. માટેજ વ્યસ્થા બની શકે છે કે વાસના—લેદવડે એકજ વસ્તુમાં અનેક પ્રકારના અનુભવો થાય છે. અને ભટ્ટાચાર્ય મહાશયજીએ પણ આ લેદ સ્વીકાર્યો છે કે.—

‘ પરિબ્રાટકાણ્કશુનામેકસ્યાં પ્રમદાતતૌ કુળપઃ કામિનીભક્ષ્ય ’
મિતિતિસ્ત્રોવિકલ્પનાઃ । એટલે કે એકજ પ્રમદાના શરીરમાં સંન્યાસીને તુચ્છ બુદ્ધિ—કામીને લોભ્ય—સ્ત્રી—બુદ્ધિ અને શ્વાનને ભક્ષ્ય બુદ્ધિ એમ ત્રણે વ્યક્તિઓને પોતપોતાના વાસના પ્રમાણે જુદી જુદી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે માટે સિદ્ધ થાય છે:—

एवं सति सुखाकारः प्रविष्टो मानसे यदा ।
तदासंस्थायिभावत्वं प्रतिपद्यरसो भवेत् ॥ १८ ॥

એ પ્રમાણે સિદ્ધ થયું ત્યારે મનમાં જ્યારે સુખાકાર (સુખ-આન્દનું સ્વરૂપ) પ્રવિષ્ટ થાય ત્યારે, તે સ્થાયિભાવને પામીને રસ બને છે ॥ ૧૮ ॥

કોઈ વગેરે સ્વભાવ પણ રજ અને તમના મિશ્રણપણાના ઉદ્દેશરૂપી અ-ધનવાળો હોઈ, ચિત્તની દ્રવાવસ્થા પ્રત્યે ક્ષિત થતો હોવાથી

‘સુસમયત્વમ્’ સુખના આધિક્યવાળો છે, એવો અભિપ્રાય સમજવો, દ્રવી-
ભાવ એ સત્વગુણનો ધર્મ હોઈ તેના વિના સ્થાયીભાવનો અસંભવ છે
અને સત્વગુણ એ સુખરૂપ હોવાથી સર્વે પદાર્થો યદ્યાપિ સુખમય હોવા
છતાં પણ રજ, અને તમના અંશ મિશ્રણથી સુખનું ઓછાપણું અથવા
અધિકતા છે એમ સમજી લેવું. માટેજ ‘સર્વે રસોમાં રતુદય-સુખનો
અનુભવ થતો નથી, એ બધું આગળ ઉપર સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે.

આ પ્રસંગમાં તાર્કિક લોકોનું માનવું છે કે નિત્ય અને નિરવયવ
એવા અણુપરિમાણુ ‘મનનો સાવયવ (અવયવવાળા) ના દૃષ્ટાન્તથી
દ્રવીભાવદ્વારા વિષયાકારમાં પરિણામ કેમ સંભવી શકે ? કારણ કે જે
પદાર્થ અવયવ રહિત છે, તેની વૃદ્ધિ અથવા તેમાં ઉણપ એ કેમ બની
શકે ? માટે ઉપર કહેલા સ્થાયિભાવનું નિરૂપણ અસંગત છે.

તેવા સિદ્ધાન્તમાં કહી શકાય કે.—

પરમાણ્વેકરૂપન્ ચિત્તં ન વિષયાત્મતે ॥

इत्यादेः परमाण्वेषामप्रामाण्यादुपेक्षितम् ॥ ૧૦ ॥

ચિત્ત એ પરમાણું (નિરવયવ) અથવા એક સ્વભાવવાળું છે. તેમજ
વિષય સ્વરૂપમાં પરિણામ પામનારૂં પણ નથી.

એ પ્રમાણે જે કાંઈ અન્યોનો મત છે, તેમાં કાંઈ પણ પ્રમાણ ન
હોવાથી ઉપેક્ષા કરાયલોજ સમજવો ॥ ૧૯ ॥

મૂળમાં ‘ઈત્યાદિ’ એમ આદિ પદ સ્વીકારેલું હોવાથી, મન વિભુ
(વ્યાપક) છે એ પ્રમાણેનો પ્રાણાકર (મિમાંસકો) નો, અને એક
જ્ઞાનનો તે ક્ષણમાં નાશ થાય પછી તુરતજ તેવું ને તેવું જ્ઞાન થાય માટે
મન એ ઉત્તર જ્ઞાનમાં કારણ છે, એવો જે બોદાનો મત છે. એમ આદિ
પદથી સમજાય છે; પરંતુ તે મતો આદર પાત્ર નથી. કારણ કે—

ભાવાર્થ આવો છે કે મન એ જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં સાધન હોવાથી જેમ
પરમાણુની માફક મનાય છે, તેમજ મન એ ઇન્દ્રિય હોવાથી ચક્ષુ

૧ નવરસોમાં, ૨ એક સરખા સુખનો. ૩ સાક્ષાત્કારે મુક્તાદીનાં કરણ
મન ઉચ્ચતે । અયૌગપચાતજ્ઞાનાનાં તસ્યાણુત્વામિહેષ્યતે ॥ ન્યા• પ્રુ• ॥૮૫॥

રિન્દ્રયની માફક મનના મધ્યમપરિમાણનું અનુમાન થઈ શકે છે. માટે મનના અણુપરિમાણને માનવામાં એવો કેાઈ ઉત્કૃષ્ટ હેતુ જણાતો નથી.

તેમજ આકાશ એ નિત્ય હોવાથી તેનું ઇન્દ્રિય જે શ્રોત્ર, તે જેમ નિત્યેન્દ્રિય માની શકાય. તેની માફક બુદ્ધિત્વના અનુમાનથી મનને પણ નિત્ય માનવાનો પ્રસંગ આવી પડે; પરંતુ આકાશનુંજ નિત્યત્વ જ્યાં અસિદ્ધ છે ત્યાં તેના કાર્ય રૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયની નિત્યતા ક્યાંથી સંભવી શકે! માટે કાર્ય રૂપ શ્રોત્રનું તો કોઈ કાળે નિત્યત્વ જેમ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી તેમજ ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુનું વ્યાપકપણું પણ હોઈ શકતું નથી, માટે મધ્યમપરિણામવાળા મનના અનુમાનનો શ્રોત્રની સાથે વ્યભિચાર થયો એમ ન કહી શકાય કારણ કે એવો નિયમ છે કે—‘ જે ઇન્દ્રિય જે ગુણનું આહક હોય તે ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન તેના ગુણના જ્ઞાનનો માફક હોય છે ’ જેમ ચક્ષુ વગેરેનું ચક્ષુથી આહ્ય જે રૂપ (ગુણ) ની માફક આછા વત્તા પણું સાધી શકાય છે, તેમ મન પણ પંચમહાભૂતનું આહક હોવાને લીધે મહાભૂતોના અંશવાળું હોવું જોઈએ એવો નિશ્ચય હોવાથી મનથી આહ્ય ગુણ (ભૂત) વાળી વસ્તુ—પદાર્થમાંજ કોઈ પણ વિશેષ ન હોવાને લીધે ‘ ભૂતોથી આરંભવાપણું ’ (ભૂતારમ્પત્ત્વમ્) સાધવું જોઈએ.

વિન્નતીય પદાર્થોનું આરંભક મન નહીં હોઈ શકે. એજ વિશેષ મનમાં રહેલો છે તે સિદ્ધાન્ત ન માની શકાય, કારણ કે સોનાના તાર, કપડું વણવાના મોટાં સૂત્રો અને કપાસના સૂત્રો એમ ત્રણે જાતના વિન્નતીય પદાર્થોથી એક પટરૂપ કાર્ય થતું આપણી નજરે પડે છે.

આ અવસ્થામાં મનના અવયવિપણુનો અંગીકાર ન કરીએ તો બીજે સ્થળે પણ તેવા અનંગીકારનો સંભવ હોવાથી મનના અવયવિપણુની ચર્ચાનેજ છોડી દેવાનો પ્રસંગ આવી પડશે; માટે પચીકરણને નહીં પામેલા પંચમહાભૂતનો આરંભ કરવાવાળું સત્ત્વ પ્રધાન, અને વિકાસ સ્વભાવવાળું સ્વચ્છ દ્રવ્યચક્ષુની માફક ભૂતદ્રવ્યના અભિધાતને યોગ્ય એવા શરીર જેટલા પરિમાણ-

વાળું મન માનવું પડશે અને સિદ્ધાન્તમાં પણ સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, અને જ્ઞાન વગેરે પણ તે (મન) ના આશ્રયી છે, એમ સ્વીકારેલું હોવાથી અને તે સુખ, દુઃખ જ્ઞાન ઇચ્છા વગેરે પણ સર્વ શરીરમાં વ્યાપિ રહેલાં જણાતાં હોવાથી મનનું દેહ પરિમાણ માનવુંજ પડશે.

શરીરનો આશ્રય કરીને રહેનાર મનનું પણ આખા શરીરમાં વ્યાપિપણું હોવાને લીધે, જ્યારે મનનું આણું પણું અસિદ્ધ થયું ત્યારે એકીસાથે સર્વે ઇન્દ્રિયોની સાથેના સંબંધ બની શકવાથી એકીસાથે અનેક જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવી પડશે. એ દોષ માનવા ભેગ નથી કારણ કે “એક ઇન્દ્રિય વડે એક વખતે એકજ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે” એ નિયમ વેદાન્ત અને ન્યાય એમ બેઉ સિદ્ધાન્તોમાં સરખો છે, હવે જો આ પક્ષ ન સ્વીકારીએ તો એકી સાથે બે વાક્ય જ્ઞાનો કેમ ન થાય ? અનેક પ્રકારનાં ઇન્દ્રિયોથી થતાં જ્ઞાનોની એકી સાથે ઉત્પત્તિ તો ઇષ્ટજ છે. લાંબી જલેખીને ખાનારો જેમ એકી વખતે જલેખીના સ્પર્શ, શબ્દ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ તે સર્વેનો અનુભવ કરે છે, ન્યાય મતમાં પણ સુષુપ્તિ અવસ્થા સિવાય બીજી અવસ્થાઓમાં જેમ ત્વક (સ્પર્શેન્દ્રિય) અને મનના સંયોગથી થતું જ્ઞાન આંહિ જેમ તમે કારણ તરીકે સ્વીકારો છો, તેમ ત્વગિન્દ્રિય અને રસેન્દ્રિય યુક્ત રસના જ્યારે મનથી સંયુક્ત થાય ત્યારે રસના ઉપર રહેલા ગોળનો રસ અને સ્પર્શ એમ એકીસાથે થતો સાક્ષાત્કાર જેમ તમારાથી રોકી શકાય નહીં અને સ્વીકારવુંજ પડે કે તેવી રીતે થયેલો રસનેન્દ્રિયને ગોળનો સ્પર્શ રસ અને સ્પર્શ એમ બન્ને જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. માટે અમોએ સ્વીકારેલું દેહ પરિમાણ મનનું પ્રમાણ જ્યારે શ્રુતિ સ્મૃતિની યુક્તિઓથી સિદ્ધ થયું ત્યારે કોઈની પણ એમાં વિમતિ હોઈ શકતી નથી. એક પછી એકનું પ્રત્યક્ષ થાય છે એવો સિદ્ધાન્ત અતિ અયુક્તિવાળો હોવાથી ઉપેક્ષા કરાયેલો છે એમ સમજવું. આ બાબતનો વિસ્તાર^૧ અમોએ રચેલી “વેદાન્ત-ત્વલ્પલતા માંથી સમજ લેવો.

એટલા માટે સ્વસ્થ સ્વાભાવવાળું અને અવયવાળું (પરિચ્છિન્ન) મન દર્પણ વગેરેની માફક વિષયના આકારને ગ્રહણ કરનારું છે. એમ વેદાન્તશાસ્ત્ર અને સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં જે નિરૂપણ કરેલું છે તે પ્રામાણિક હોવાથી વેદાન્ત (ભક્તિ-યોગ) નિર્ણયમાં પણ તે યોગ્ય છે માટે કહે છે કે:—

ગૃહ્ણતિ વિષયાકારં મનો વિષયયોગતઃ ॥

इतिवेदान्तिभिःसाङ्ख्यैरपि सम्यङ्निरूपितम् २०

મન વિષય (પદાર્થ) ના યોગથી વિષયના આકારને ગ્રહણ કરે છે, એ પ્રમાણે વેદાન્તીઓએ તથા સાંખ્ય શાસ્ત્રકારોએ સારી રીતે નિરૂપણ કરેલું છે ॥ ૨૦ ॥

જુઓ કે સાંખ્ય શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે અહંકાર સ્વાભાવવાળું મન છે અને બ્રહ્મવાદીઓના મતમાં મન એ ભૌતિક છે એમ બેઉ સિદ્ધાન્તમાં ઘણાજ તફાવત છે છતાં ‘ મન એ વિષયાકારને ગ્રહણ કરનારું છે ’ એવો મત બેઉનો એક સરખો હોવાથી, બેઉ મતને અમુક સ્વરૂપમાં સરખાજ જણાવ્યા છે.

દ્રવીભાવપૂર્વકજ ચિત્ત વિષયાકારને પામે છે, એ પ્રસંગમાં લાપ્ય-કાર (શ્રીશંકરાચાર્ય) નું વચન ઉદાહરણ તરીકે આપવામાં આવે છે.

मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ॥

घटादिव्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं जायते ध्रुवम् ॥ ૨૧ ॥

મૂષામાં રહેલું તાંબું, જેમ જેવી મૂષા હોય તેવા આકારનું બને છે, તેમ ઘટ વગેરે વિષયોમાં પહોંચી જતું ચિત્ત અવશ્ય તે (વિષય) આકારવાળું બની જાય છે ॥ ૨૧ ॥

કોઈ પણ વસ્તુને પુટ આપી અન્ય આકૃતિ બનાવવાના મૂષા રૂપયત્રમાં મૂષા દ્વારા દ્રવીભૂત થયેલું તામ્ર, યત્રમાં રહેલી (કોતરેલી) પ્રતિમાના આકાર ચુકત માટી વગેરેના આકૃતિવાળા પાત્રમાં રહેલું હોય છે તે, તે (મૂષા) ની પોલમાં રહેલા આકારના જેવું તે દ્રવ્ય પીગળેલું હોવાને લીધે થાય છે. એ પ્રમાણે રાગદ્વેષ વગેરેથી

દ્રવીભૂત થયેલું ચિત્ત, ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોદ્ધારા જ્યાં લાગેલું હોય ત્યાં પોતે પણ તે વિષયના સ્વરૂપવાળું બને છે એવો ઉપરની કારિ-
કાનો ભાવાર્થ થયો.

જુઓ કે આ વાક્યમાં સામાન્ય રીતે આ પ્રમાણે દ્રવીભાવ કહ્યો છે, તો પણ અનુભવના બળથી રાગ દ્વેષ વગેરે વિષયમાં પણ તે ચિત્તના દ્રવી ભાવની વ્યવસ્થા કરી શકાય છે. દ્રવીભાવ જ્યારે ચિત્તનો ન થતો હોય, ત્યારે તો કેવળ શિથિલ પણાને પામે છે. એ બધું આગળ કહેવાઈ ગયું છે. “મન એ વિષયાકાર છે વિષયની અંદર રહેલા આવરણનું નિવર્તક હોવાને ક્ષીધે (સૂર્યના) પ્રકાશની માફક” આ પ્રમાણેનું અનુમાન આ સિદ્ધાન્તમાં પ્રમાણ થઈ શકે છે. તેજ સ્પષ્ટતાથી કહેવાય છે.

**व्यञ्जको वायथाऽऽलोको व्यङ्गस्याकारतामिधात् ॥
सर्वार्थव्यङ्ग्यत्वाद्वाङ्मिरर्थाकारा प्रहश्यते ॥ २२ ॥**

જેવી રીતે વસ્તુને પ્રસિદ્ધ કરનાર (વ્યંજક) પ્રકાશ, પ્રસિદ્ધ થનારી વસ્તુના આકારને પામે છે, તેમ બુદ્ધિ સર્વે પદાર્થોની વ્યંજકા (પ્રસિદ્ધ કરનારી) હોવાને ક્ષીધે પદાર્થના આકારમાં દેખાય છે ॥ ૨૨ ॥

વ્યંજક પ્રકાશ જે તદાકાર—વ્યંગ્યાકારપણાને ન પામતો હોય તો વ્યંગ્ય ગત આવરણની નિવૃત્તિજ એવામાં ન આવી શકે, માટે વ્યંજકને વ્યંગ્યાકાર થવું જ પડે છે.

**भगवत् पूज्यपादानामियमुक्तिःसयुक्तिका ॥
तथा वार्तिककारैरप्ययमर्थो निरूपितः ॥ २३ ॥**

પૂજ્યપાદ લગવાન શ્રીશંકરાચાર્યજીની પણ આ ઉક્તિ (વચન) યુક્તિપૂર્વક છે અને શ્રીવાર્તિકકારે પણ આજ અર્થનું નિરૂપણ કરેલું છે ॥ ૨૩ ॥

“વ્યજ્જકોવા” એમ ઉપરના શ્લોકમાં કહેલું વાર્તિકકારોનું વચન, યુક્તિ પુરઃસર અનુમાન રૂપજ દર્શાવ્યું છે.

વાર્તિકકારેના બીજાવાક્યનું પણ ઉદાહરણ આપે છે:—

માતુર્માનાભિનિષ્પત્તિર્નિષ્પન્નં મેયયોતેચેત્ ॥

મેયાભિસંક્લતં તચ્ચ, મેયામત્ત્વં પ્રપચ્યતે ॥૨૩॥(વાર્તિકમ્)

પ્રમાતાના પ્રમાણની સિદ્ધિ પ્રમેયથી સંગતજ મનાતી હોય તો પછી તે અન્તઃકરણ પ્રમેયની સાથે મળેલું હોઈ પ્રમેય સ્વરૂપ બનાય છે.

ચિત્ સ્વરૂપ પ્રમાતાના ચિદ્ગ્રન્થિ સ્વરૂપ એવા ચિદ્સ્વભાવવાળી અન્તઃકરણથી વૃત્તિજ્ઞાન નામના દ્રવીલાવપૂર્વક ‘પ્રમાતા’ શબ્દથી ઉચ્ચારાતા એક જાતના વૃત્તિપરિણામની સિદ્ધિ થાય છે. અને તે એક જાતના પરિણામસ્વભાવવાળું ઉત્પન્ન થયેલું પ્રમાણ, ચક્ષુ વગેરેની દ્વારા ઘટ વગેરે પદાર્થો પર્યન્ત પહોંચે છે, અને શરીરમાં રહેતા અન્તઃકરણનો ત્યાગ નહીં કરતું તે પ્રમાણ કયારાના જળાની માફક પરિણામ પામે છે, ત્યાર બાદ ઘટ વગેરે પદાર્થોની સાથે સંબંધ થયેલું છતું જે આકારને પામે છે, ત્યાર બાદ ત્યાં ચૈતન્યની અભિવ્યક્તિ (સ્કુરણ)થી ઘટ વગેરેનું સપ્રમાણ જ્ઞાન થાય છે. એવો કારિકાર્થ થયો. આ બધી પદ્ધતિઓનું અમેએ રચેલા ‘સિદ્ધાન્તચિન્દુ’ નામના ગ્રન્થમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. ગ્રન્થ વધી પડે એવા ડરથી તેનાં આંહિ ઉદાહરણ આપ્યાં નથી.

પંચદશીમાં વિધારણ્ય સ્વામીજીએ પણ આ સિદ્ધાન્તજ દર્શાવ્યો છે. તે સિદ્ધાન્તનેજ પ્રકરણના ઉપસંહારના બાનાથી કહે છે:—

અતો માંસમયી યોષિત્ કાચિદન્યામનોમયી ।

માંસમય્યાઅભેદેડપિ ભિચતેડ્રમનોમયી ॥ ૨૪ ॥

એટલા માટે માંસના વિકારવાળી (માંસના પિણ્ડ સ્વરૂપ) એવી સ્ત્રી તે પણ કોઈ જુદી છે. અને મનોમયી સ્ત્રી તે પણ જુદી છે. યદ્યપિ માંસમયી સ્ત્રી પ્રત્યેક વ્યક્તિના લક્ષ્યમાં એકજ રીતે અનુભવાય છે; પરંતુ મનોમયી સ્ત્રી અવશ્ય અનેક લેહોને પામે છે ॥ ૨૪ ॥

મનોમયીના આકાર લેદસિવાય એકજ પાંચ-લૌતીક પિણ્ડમાં
લેદસાન-(બુદ્ધિ) સંભવી શકતું નથી.

સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ લેદબુદ્ધિનુંજ ઉદાહરણ સમજાવે છે:—

ભાર્યા સ્તુષા નનાન્દાચ, યાતામાતેત્યનેકથા ॥

જામાતાશ્વશુર:પુત્ર:, પિતેત્યાદિપુમાનપિ ॥ ૨૫ ॥

એકની એકજ સ્ત્રી સંબંધના લેદથી અનેક પ્રકારે કહી શકાય છે. પતિના મનમાં તે ભાર્યા (અર્ધાંગ પત્ની) સ્વરૂપે ધિરાજે છે. સસરાના અથવા જેઠના મનમાં સ્તુષા-પુત્ર વધુ તરીકે, તેણીની ભાભીના હૃદયમાં નણુંદ તરીકે, દેરાણી જેઠાણીઓના સંબંધમાં દેરાણી જેઠાણી તરીકે, અને પુત્રના હૃદય કમલમાં માતા તરીકે સ્થાન ભોગવે છે. તેમજ પુરૂષ પણ એકનો એકજ હોવા છતાં તેના સસરાના મનમાં જમાઈ તરીકે જમાઈના મનમાં સસરા તરીકે, પિતાના હૃદયમાં પુત્ર અને પુત્રના હૃદયમાં પિતા તરીકે ધિરાજે છે. માટે માંસમય શરીર એકજ હોવા છતાં મનોમય શરીર, સંબંધરૂપ ઉપાધિલેદથી નાના પ્રકારે દ્વિત્યા કરે છે. એટલે કે લેદ પામે છે, એમ સંબંધ જોડી લેવો.

એક અને અનેકપણાનું વૈધર્મ્ય કહીને વિનાશિપણાના અને અવિનાશાપણાના વૈધર્મ્ય-લેદને સમજાવે છે. —

બાહ્યપિણ્ડસ્યનાશોઽપિ તિષ્ઠત્યેવમનોમય: ॥

અતઃસ્થાયીતિવિદ્વદ્ધિરયમેવ નિરૂપિત: ॥ ૨૬ ॥

બાહ્યપિણ્ડ-દૃશ્યમાન સ્થુલ શરીરનો યદ્યપિ નાશ થાય અથવા તો પોતાની સમક્ષ ન હોતાં અન્ય સ્થળે હોય તો—પણ, મનોમય પિણ્ડ તો એમનો એમજ રહે છે માટે મનોમય સ્થાયી છે. એમ જાણીને વિદ્વાનોએ મનોમયનુંજ નિરૂપણ કરેલું છે.

‘ નાશોઽપિ ’ એમાં અપિ શબ્દ કહેવાથી બાહ્ય પિણ્ડ—સ્થુલ શરીરનો—દેશ અથવા કાલથી વ્યવધાન—અ-તર હોય તો પણ, મનોમયને કાંઈ પણ વ્યવધાન છેજ નહી. કારણ કે તે તો પ્રતિનિધિના મનમાં વસતોજ હોય છે.

एवंस्वभावतोभावस्त्वरूपमुपवर्णितः ॥

विशेषेण तु सर्वेषां लक्षणं वक्ष्यते पृथक् ॥२७॥

એ પ્રમાણે સ્વભાવપૂર્વક ભાવ—(દ્રવીભાવ)ના સ્વરૂપને વર્ણવ્યું, હવે વિશેષે કરીને સર્વેનું લક્ષણ જુદું જુદું આગળ કહેવામાં આવશે.—

મનોમય વિષયાકાર-વિષય સ્વરૂપજ છે અને તે અવિનાશી હોવાથી સ્થાયી છે, એમ કહેવાયું. હવે તે વિષયાકારના રતિ, હાસ વગેરે સ્વરૂપોથી ભેદ છે અને તેઓનું લક્ષણ આગળના ઉલ્લાસ (પ્રકરણ) માં કહેવાશે. જે કારણથી દ્રવીભૂત થયેલા ચિત્તમાં પ્રવિષ્ટ થયેલું વિષય સ્વરૂપ વિકાર રહિત છે અને તેથી સ્થાયી છે એમ સિદ્ધ થયું.

भगवन्तं विभुं नित्यं पूर्णबोधसुखात्कम् ॥

यद्गृह्णाति द्रुतं चित्तं किमन्यदवशिष्यते ॥२८॥

જે દ્રવીભૂત થયેલું ચિત્ત વ્યાપક, નિત્યસ્વરૂપ પૂર્ણ અને જ્ઞાન—સુખ સ્વભાવવાળા ભગવાનનું ગ્રહણ કરે છે તો પછી તેને બીજું કંઈ વસ્તુ મેળવવી રહી? અર્થાત્ પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન પીગળેલા ચિત્તમાં પ્રવિષ્ટ થાય તો પછી તેને કંઈ કરવાનું બાકી રહેતુંજ નથી એટલે કે કૃતકૃત્ય બની જાય છે ॥ ૨૮ ॥

વિભુ કહેવાથી સર્વ દેશમાં વ્યાપકપણું. નિત્ય એમ કહેવાથી સર્વ કાલમાં વ્યાપક (અસ્તિત્વ) પાળું, પૂર્ણ એમ કહેવાથી સર્વ દ્વૈત રૂપ પ્રમાજ્ઞાનના અધિષ્ઠાનપણું, બોધ અને સુખ સ્વરૂપ એમ કહેવાથી નિરતિશય પુરૂષાર્થપણું દેખાડયું છે. આવા પરમાત્માનું સ્વરૂપ મનમાં રહેવાથી અનાદિકાલથી પેસેલા અસંખ્ય વિષય સ્વરૂપોના ગળી જવાથી અને ચિન્માત્રની પરિસ્કરણાથી કૃતકૃત્ય બને છે.

દ્રવીભાવમાં પ્રયત્ન દૃઢ થાય માટે તેનું આગળ કહેલા પ્રયોજનનું સ્મરણ કરાવે છે.

कठिना शिथिला वा धीर्न गृह्णाति न वायते ॥

उपेक्ष्याज्ञानमित्याहुस्तद्बुधाःप्रसरादिषु ॥ २९ ॥

કઠિણ થયેલી અથવા શિથિલ રહેલી બુદ્ધિ, સ્થિરતાને પામતી નથી, તેમજ કોઈ વિષયનું ગ્રહણ પણ કરતી નથી; પરંતુ વિવેકશાલી જનો ઇન્દ્રિયોના ગ્રાહ્ય વિષયોમાં તેને અજ્ઞાન (મિથ્યાભાસ) જાણીને ઉપેક્ષા કરે છે ॥ ૨૬ ॥

કઠિણ બુદ્ધિતો કોઈ પણ વિષયને ગ્રહણ કરતીજ નથી. શિથિલ અથેલી ગ્રહણ કરે પણ સ્થિર થઈ શકતો નથી. કારણ કે તે વૃત્તિમાં દ્રવીભાવ હોતો નથી. એ પ્રમાણે અગાઉ પ્રતિપાદન થઈ ચુક્યું છે, દ્રવી ભાવનો અભાવ એટલે કે કઠિણપણુંજ સમજવું અને થોડું દ્રવાપણું એટલે શૈથિલ્ય સમજવું અને તે દ્રવાવસ્થાનુંજ કાર્ય હોય છે. કારણ કે તેમાં સાત્વિક ભાવ હોવાથી દ્રવાવસ્થાનુંજ તે કાર્ય હોય છે. એમ જાણી લેવું અને તે સાત્વિગુણો:—

સ્તમ્ભઃ સ્વેદોષ્ઠ રોમાઞ્ચઃ સ્વરમ્દ્ગોષ્ઠ્યવેપથુઃ ।

વૈવર્ણ્યમશ્રુપ્રલય इत्यष्टौ સાત્વિકાગુણાઃ ॥

(સાહિ• ૬૦ ૩ પરિ•)

ગાત્રોસ્તમ્ભભાઈ જાય, પરસેવો આવે, અવાજ ભાંગી જાય અને કમ્પ છુટે, શરીરનો રંગ બદલાઈ જાય. તથા આંસુઓની ધારા ચાલવા લાગે, આ આઠ સાત્વિક ગુણો છે. એવો અભિપ્રાય છે. માટેજ પરમાત્મામાં મનનું કાઠિન્ય તે નિન્દા પાત્ર ગણાય છે.

તદ્ગમસારં હૃદયં હૃતેદં યદ્ગૃહ્યમાણૈર્હરિનામધેયૈઃ ।

ન વિક્રિયેતાથ યદા વિકારો નેત્રેજલં ગાત્રરુદ્દેષ્ટુ હર્ષઃ ॥

(ભા. ૨ સ્ક•૩ ભ• ૨૪)

પથર સમાન તે હૃદય, ત્યાર પછી જે ગ્રહણ કરાતા પરમાત્માના નામો વડે વિકાર ન પામતું હોય, તો પણ વિકાર ન્યારે પામે છે. ત્યારે આંખોમાં અશ્રુધારા અને રોમાંચોમાં હર્ષ આવે છે. એટલે કે રોમાંચે ઉભા થાય છે.

કથં વિનારોમહર્ષં દ્રવના ચેતસાવિના ।

વિનાનન્દાશ્રૂકલપા શુદ્ધયેદન્તયા વિનાશયઃ ॥

રામહર્ષ સિવાય અને પીગળતા ચિત્તસિવાય, આનંદના અશ્રુની ધારાસિવાય અને ભક્તિસિવાય આશય (કોઠો) કેમ શુદ્ધ થઈ શકે?

ચિત્ત પીગળ્યાસિવાય ભક્તિ કેમ બની શકે? દ્રવતું ચિત્ત રામ હર્ષ વિના અથવા આનંદના અશ્રુઓસિવાય કેમ સંભવી શકે? અશ્રુ અને પલક (રોમાંચ) ના કહેવાથી સ્તમ્ભ અને સ્વેદ (પરસેવા) નું પણ એમજ જાણી લેવું. જે કારણથી દ્રવત્વના અભાવમાં ચિત્ત સ્થિર રહેતું નથી, એ માટેજ ડાહ્યા—વિવેકીઓ કામ ક્રોધ વગેરેથી ઘેરાયણું અને પતિત હોવાથી પાપાણુ વગેરેના જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરીને અજ્ઞાનને સંસ્કારોનું ઉદ્દ્યોધક માનતા નથી.

અને એજ પ્રમાણે ન્યાયવાર્તિકના રચનારા કહે છે:—

‘ જે સુખનું સાધન નથી તેમજ દુઃખનું પણ સાધન નથી, તેની ઉપેક્ષા કરવી ’ એ પ્રમાણે સુખના સાધનમાં પ્રીતિ એ સંસ્કારનો હેતુ છે અને દુઃખના સાધનમાં દ્વેષ સંસ્કારનો હેતુ છે. તેમજ તે બન્ને સુખ દુઃખના સંસ્કારના અભાવમાં તો ચિત્તનું દ્રવવાપણું હોતું નથી, માટે દુઃસંસ્કાર ઉત્પન્નજ થતો નથી. સર્વે શાસ્ત્રોનો આટલોજ રહસ્યતા ભરેલો અર્થ છે કે જે વિષયાકરણનું ચિત્તનું નિશ્ચયપૂર્વક હોય, એટલે કે ચિત્ત-ભગવાન્ સ્વરૂપ બની જાય તે સિદ્ધાન્ત સર્વે શાસ્ત્રોને ભગવાન્ સાથે ચિત્તના એકાકાર વ્યાપારના જુદાપણાથી સંમત થતો હોવાથી એ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટજ છે. પરંતુ અનાદિ કાલ વખતે દ્રવિત થયેલા ચિત્તમાં પેઢેલી તે તે ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટવિષયોની કોટીઓથી થતી સંકીર્ણતા તે જેમ પાણીના ઠંડાપણાની માફક, અગ્નિની ઉજ્જ્વળતા માફક, પવનના સંચારિણીની માફક, તે સંકીર્ણતારૂપ ચિત્તનો ધર્મ કેમ નિવૃત્ત થશે? ધર્મિપદાર્થમાં સત્યનો અથવા સત્માં સ્વભાવનો ઉપમર્દ (નાશ) ન હોવાને લીધે. તેમ બનવું શક્ય છે:—

કાઠિન્યં વિષયે કુર્યાદ્દ્રવત્ત્વં ભગવત્પદે ।

ઉપાયૈઃ શાસ્ત્રાનેર્દિષ્ટૈરુક્ષણમત્તોબુધાઃ ॥ ૩૦ ॥

વિષય (વાસના) માં ચિત્તને કઠિન બનાવવું અને ભગવાન્ના ચરણરવિન્દમાં ચિત્તને પીગળાવી દેવું. આ પ્રમાણે વિવેકીજનોએ શાસ્ત્રમાં બતાવેલા ઉપાયોથી પ્રતિક્ષણ પ્રવૃત્તિ રાખવી જોઈએ.

હલકી વાસનાવાળા ચિત્તની 'વિષયાકારતા' સ્વાભાવિકજ છે અને તે વિષયાકારપણું, આગન્તુક હેતુથી થયેલું હોવાને લીધે મનાય છે. કારણ કે સ્થુલ વિષયના આકાર બનવામાં જાગ્રદસ્થામાં ઇન્દ્રિયોનો પદાર્થ સાથે સન્નિકર્ષ (સંબંધ) જ કહી શકાય, તેમજ સૂક્ષ્મ વિષયના આકાર બનવામાં સ્વપ્નાવસ્થામાં મનમાં રહેલી વાસનાનેજ કારણ કહી શકાય, પરંતુ જાગ્રત અને સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્થુલ અને સૂક્ષ્મ વિષયનું સ્વરૂપ બનવાપણું જ્યારે ચિત્તને હોતું નથી ત્યારે, સુષુપ્તિની માફક ચિત્ત નિર્વિષયજ બને છે. સુષુપ્તિમાં ચિત્તનો લય થાય છે એમ જે કહ્યું તે, ચિત્ત સુષુપ્તિની માફક નિર્વિષય-વિષયના સ્થુલ અથવા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે સંસર્ગવિનાનું—જ માની લેવું. સુષુપ્તિમાં ચિત્તનો લય થાય છે એમ જે કહ્યું તે સુષુપ્તિ વિષયના સંસર્ગ રહિત છે, તેવા અભિપ્રાયથી કહેલું છે. અને આ બધું ભગવાન બ્રહ્મસૂત્રકારેજ દર્શાવ્યું છે:—

‘તદાપીતિ: સંસારઋપદેશાત્’ બ્રહ્મસૂ. ૪૨૮ સ્. ૧ અપીતિ: એટલે લય ‘આ’ એ મર્યાદા સૂચક છે એટલે લયને મર્યાદા બનાવીને રહેનારું, એટલે કે મનના લય પહેલાંજ સંસાર છે એમ કહી શકાય છે. મનનો લય થતાં સંસારનો વ્યપદેશ હોઈ શકતો નથી એવો સૂત્રાર્થ થયો અને સુષુપ્તિમાં પણ સુષુપ્તિથી મનનું પુનરુત્થાન થતાં, એટલે કે સુષુપ્તિ પછીની જાગ્રદવસ્થામાં સંસારનો વ્યપદેશ થઈ શકે છે, માટે મનનો નિતરાં લય સ્વીકારાતો નથી.

વિવરણકારોએ તો આ સૂક્ષ્મતા કઈ વસ્તુ હશે, વગેરેથી મનના લયનું કથન માત્ર બીજાઓના મતના બંડનના અભિપ્રાયથી સ્વીકારાયું છે, પોતાના મત પ્રમાણે તો સ્વીકારી શકાતું નથી, કારણકે તેવો સ્વીકાર ધાય તો પોતાના મતથી સૂત્રનો વિરોધ થયો લેખાય !

ચિત્તનું ભગવદ્દાકારપણું સ્વાભાવિકજ છે, કારણ કે તેના કારણરૂપ થયેલા સૂક્ષ્મકારણસ્વરૂપ અને અનિર્વચનીય-વિચિત્ર અનેક શક્તિવાળી માયાનું અધિષ્ઠાન, એવા સર્વાન્તયામિ પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી, જેમ ઘડાની જળ વગેરેથી થયેલી પૂર્ણતા પ્રત્યક્ષ કરીને સાધવી પડે છે, પણ ઘડો આકાશથી પૂર્ણ છે એ કાંઈ સાધવાનું—પ્રત્યક્ષ

કરી બતાવવાનું જરૂરી ભર્યું જણાતું નથી. કારણ કે ઘડાની આકાશ પૂર્ણતા સ્વભાવથીજ છે. કારણ કે આકાશની માફક તે સર્વવ્યાપી છે. શ્રીવાર્તિકકારો એ પણ તેજ પ્રતિપાદન કરેલું છે.

વિયદ્વસ્તુસ્વભાવાનુરોધાદેવ ન ત્તદ્વદ્વત્ ।
વિયત્સંપૂર્ણતોત્પત્તૌ કુમ્ભસ્યેવ દશા વિયામ્ ॥
ઘટદ્વઃસ્વાદિરૂપત્વં ધિયાંધર્મ્યાદિદેહુતા ।
સ્વતઃસિદ્ધાત્મસંબોધ ગ્યાસિર્વસ્ત્વનુરોધતઃ ॥ ઇતિ ।

આકાશ એ વસ્તુ સ્વભાવને અવલંબીને તે તે આકાર પામે છે. તેમાં કાંઈ પણ ક્રિયાની આવશ્યકતા હોતી નથી; પરંતુ જેમ કુંભ પોતાની મેળેજ આકાશથી પૂર્ણ જણાય છે, તેવીજ રીતે બુદ્ધિ પણ વિષય સ્વરૂપથી ભાસે છે.

બુદ્ધિ ઘટ સ્વરૂપ અથવા દુઃખ સ્વરૂપ બને છે તે, બુદ્ધિનો, પોતાનો સ્વભાવ સિદ્ધ ધર્મ છે અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વસ્તુને અવલંબી રહેલી છે.

ચિત્ત સ્વભાવથીજ લગવદ્ધાકાર હોવાને લીધે, ચિત્તને લગવદ્ધ-સ્વરૂપ બનાવવામાં બીજા ઉપાયની જરૂર ન હોવાને લીધે, શાસ્ત્રનો કયાં ઉપયોગ કરશે? એવી સહજ શંકા થાય છે. તેના ઉત્તરમાં કહી શકાય કે બીજા આકારનો વિરોધી જે લગવદ્ધ આકાર તેનું સંપાદન કરવાનું છે, એમ જાણવું. કારણ કે જે ચિત્તનો જે સ્વાભાવિક લગવદ્ધાકાર છે. વિષય સ્વરૂપનો સહચારી છે અને તે લગવદ્ધાકારનો સાધક હોવાથી તેનો વિરોધી નથી; પરંતુ શાસ્ત્ર-પ્રમાણથી થતો સાક્ષાત્કાર, સાધનોની તૈયારી-પરોક્ષ હોય તો પણ ભાસ માન થતા અભ્યાસના ક્રમથી વિષયાકારપણાને ધીરે ધીરે છુપાવતી અને સાધનોના પરિપાકથી પ્રત્યક્ષપણાને પામેલી છતી તે વિષયાકાર, સહચારી લગવદ્ધાકારતાને જડ મૂળથી દૂર કરે છે, માટેજ કહ્યું છે કે.—

યત્તજ્વનાભચરણૈષણયોરુમક્ત્યા ।
ચેતોમલાનિવિધમેદુળકર્મજાનિ ॥
તસ્મિન્ વિશુદ્ધઉપલભ્યત આત્મતત્ત્વં ।
સાક્ષાદ્યથામ્લદ્વશોઃ સવિતુઃ પ્રકાશઃ ॥

જો, પદ્મનાભ-પરમાત્માના ચરણની ઈચ્છાએ ખુબ તીવ્ર લકિત-થી ગુણ અને કર્મોથી થયેલા ચિત્તના મળને ધમે, તે પછી તે ચિત્ત વિશુદ્ધ થાય ત્યારે જેમ નિર્મળ ચક્ષુઓ સમક્ષ સ્વયં પ્રકાશ સવિતાનો પ્રકાશ સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

યાગ્નિનાહેમમલં જહાતિ ।
 ધ્યાતંપુનઃ સમ્મજતે ચ રૂપમ્ ॥
 આત્માચકર્માનુશયં વિધૂય ।
 મદ્રક્તિયોગેન મજત્યયોમામ્ ॥
 યથા યથાત્મા પરિમૃજ્યતેઽસૌ-
 મત્પુણ્યગાથા શ્રવણામિધાનેઃ ॥
 તથા તથા પડયતિ વસ્તુ સૂક્ષ્મમ્ ।
 ચક્ષુર્યથૈવાજ્જનસમ્પ્રયુક્તમ્ ॥

વિષયાન્ ધ્યાયતશ્ચિત્તં વિષયેષુ વિષજ્જતે ।
 મામેવ (મત્) સ્મરતશ્ચિત્તં મયેવ પ્રવિલીયતે ॥
 તસ્માદસદભિધાનં યથાસ્વપ્નમનોરથમ્ ।
 હિત્વા મયિ સમાધત્સ્વ મનો મદ્રાવમાવિતમ્ ॥

(મા० ૧૧ સ્ક० ૧૪ અ० ૨૫-૨૮)

જેમ અગ્નિવડે ધમાએલું સુવર્ણ, મળનો ત્યાગ કરે છે અને નિર્વિ-કાર રહેતું રહેતું પોતાના સ્વરૂપને પકડે છે, તેમ જીવાત્મા પણ કર્મોના બન્ધનોને છોડીને મારા લકિતયોગથી પછી મને લજે છે.

જે પ્રમાણે આ આત્મા મારી પવિત્ર કથાના શ્રવણ અને નામા-ભિધાનથી શુદ્ધ થતો જાય છે અને જેમ કાળજીથી આંજેલી આંખ, સૂક્ષ્મ વસ્તુને જોઈ શકે છે, તેમ સર્વ સૂક્ષ્મ વસ્તુઓનું દર્શન આ શુદ્ધ થયેલો આત્મા કરી શકે છે.

જે પ્રમાણે વિષયોનું ધ્યાન કરનારાનું ચિત્ત વિષયોમાંજ ચોટયું રહે છે, તેમ મારું સ્મરણ કરનારાનું ચિત્ત મારામાંજ લય પામે છે.

જેમ આપણે સ્વપ્નામાં થયેલા મનોરથને અસત્ય ઠરાવીએ, તેમ મનનો વિશ્લેષ કરનારા સર્વ વિષયોના સંગને તજીને મારી ભાવનાથી શુદ્ધ થયેલા મનનેતું મારામાં પરાવી દે, મારામાંજ તેનું સમાધાન કર.

एतावान् योग आदिष्टो मच्छिष्यैः शनकादिभिः ।
सर्वतो मन आकृष्य मय्यदा वेद्यते यथा ॥

(भा. ૧૧ સ્ક૦ ૧૩ અ૦ ૧૪)

સનક વગેરે મારા શિષ્યોએ આટલોજ યોગ ફરમાવ્યો છે કે આરા-
તરકથી મનને ખેંચીને જરૂર મારામાં પરેવી શકાય છે.

અને તેજ યોગવિષે કપિલ દેવજીએ પણ કહ્યું છે કે.—

अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना ।
तीव્રया मये मत्तया च श्रुतसम्भृतया त्रिरम् ॥
ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा ।
तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना ॥
प्रकृतिः पुरुषस्येह दक्ष्यमाना त्वहर्निशम् ।
तिरोભવિષ્ઠી જ્ઞાનકૈરગ્રંથોર્નિરિવારણિઃ ॥

(भा. સ્ક૦ ૩૧૨૭ અ૦ ૨૧૧૨૨૧૩)

અર્થોક્તેય પોતાના વૈદિક ધર્મવડે, નિર્મલ આત્મસ્વરૂપથી. અને
મારામાં તીવ્રલકિતથી અને લાંબા વખતના શ્રવણ-નિદિધ્યાસથી.—

જેનું સ્વરૂપ સંપુર્ણતાથી સમન્વયું છે એવા જ્ઞાનથી, બળવાન
વૈરાગ્યથી, તપમિશ્રિતયોગથી, મહાતીવ્ર આત્માની સમાધિથી—

આ સંસારમાં અહર્નિશ બળતી પ્રકૃતિ, ધીરે ધીરે અગ્નિના મૂળ
કારણ અરણિમાં જેમ અગ્નિ છુપાઈ જાય છે. તેમ પ્રકૃતિ પણ પોતાના
કારણોમાં લીન થાય છે.—

પ્રકૃતિ એટલે ચિત્તનું સ્વાભાવિક વિષય સ્વરૂપ અને હંસગીતામાં
પણ તેમજ કહ્યું છે.—

गुणेष्वविशते चेतो गुणाश्चेतांसि च प्रभो !
कथमन्योन्यसंत्यागो मुमुक्षोरतिततिर्षोः ॥

(भा. ૧૧ સ્ક૦ ૧૩ અ૦ ૧૭)

હે પ્રભુ ! ચિત્ત ગુણોની અંદર પેસે છે અને ગુણો ચિત્તમાં પ્રવેશ કરે છે તો પછી, આ સંસારને તરી જવાની ઈચ્છાવાળા મુમુક્ષુને તે બંનેનો પરસ્પર ત્યાગ કેમ હોઈ શકે ? એ પ્રમાણે શનકાદિનો પ્રશ્ન છે.

તેનો ઉત્તર ભગવાન આ પ્રમાણે કહે છે:—

મનસા વચસા દૃષ્ટ્યા ગૃહ્યતેऽન્યૈરપીન્દ્રિયૈઃ ।

અહમેવ ન મત્તોઽન્યદિતિ બુદ્ધ્યધ્વમજ્ઞસા ॥

(મા. ૧૧ સ્ક૦ ૧૩ અ૦ ૨૪)

મનવડે, વચનવડે અને દૃષ્ટિથી, તથા બીજા ઇન્દ્રિયોથી હું-પણુંજ અહુણુ કરાય છે. મારા (શુદ્ધ અહંભાવ) સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુજ નથી એ પ્રમાણે હે શનકાદિ ઋષિઓ ! તમે જલદી સમજી જાઓ.

જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તં ચ ગુણતો બુદ્ધિવૃત્તયઃ ।

તાસાં વિલક્ષણો જીવઃ સાક્ષિત્વેન વ્યવસ્થિતઃ ॥

યર્હિ સંસૃતિબન્ધોઽય માત્મનોગુણવૃત્તિદઃ ।

માયિ તુર્યે સ્થિતો જહ્યાત્ ત્યાગસ્તદ્રુણચેતસામ્ ॥

અહંકારકૃતં બન્ધ માત્મનોઽર્થવિપર્યયમ્ ।

વિદ્યાન્ નિર્વિદ્યસંસાર ચિન્તાંતુર્યેસ્થિતસ્ત્યજેત્ ॥

યાવન્નાનાર્થધીઃ પુંસો ન નિવર્તેત યુક્તિભિઃ ।

જાગર્ત્યપિસ્વપ્ન્રજઃ સ્વપ્ને જાગરણં યથા ॥

અસત્ત્વાદાત્મનોઽન્યેષાં ભાવાનાં તત્કૃતા મિદા ।

ગતયો હેતવશ્ચાસ્ય મૃષાસ્વપ્નધિયો [દશો] યથા ॥

યો જાગરે બહિરનુક્ષણધાર્મિણોઽર્થાન્ ।

મુક્ત સમસ્તકરણેર્હદિ તત્સદૃક્ષાન્ ॥

સ્વપ્ને સુષુપ્ત ઉપસંહરતે સ એકઃ ।

સ્મૃત્યન્વયા ત્રિગુણવૃત્તિદિગિન્દ્રિયેશઃ ॥

એવં વિમૃશ્ય ગુણતો મનસસ્ત્યવસ્થા

મન્માયયા માયિ કૃતા इति નિશ્ચિતાર્થાઃ ।

સંહિદ્ય હાર્દમનુમાનસદ્વૃક્તિતીક્ષ્ણ-

જ્ઞાનાસિના ભજતમાઽભિલસંશયાધિમ્ ॥

(મા. ૧૧ સ્ક૦ ૧૩ અ૦ ૨૭/૩૩)

જગત. સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એમ ત્રણે અવસ્થાઓ ગુણથી બુદ્ધિની વૃત્તિઓ છે, તે ત્રણે અવસ્થાઓમાં જીવ વિલક્ષણ છે અને તે સાક્ષિ-પણાથી રહેલો છે.

બુદ્ધિ કે આ સંસારરૂપી બન્ધન, આત્માના ગુણની વૃત્તિઓને પોષનાર છે, તો પણ, તુર્યાવસ્થામાં રહેલા, મારામાં ચિત્તને સ્થિર કરીને તે બન્ધનને છોડી શકે છે. કારણ કે આત્માની બન્ધનરૂપ વૃત્તિવાળાઓને ત્યાગ એજ શ્રેયસ્કર છે.

અહુકારે કરેલા બન્ધનને આત્માથી વિપરીત સમજીને, ખેદપૂર્વક 'તુર્યાવસ્થામાં રહેલો છતાં સંસારની ચિન્તાનો ત્યાગ કરે.

જ્યાં સુધી અનેક પ્રકારે પ્રવૃત્ત થતી માનુષીબુદ્ધિ, યુક્તિઓ વડે કરીને નિવૃત્ત ન પામે. તે અજ્ઞ—(અવિવેકી) જેમ સ્વપ્નામાં જગદવસ્થાનો અનુભવ કરે છે તેમ તે જાગતો છતાં, સ્વભાવસ્થા ભોગવે છે.

બ્રીજીઓને, આત્માના તત્ત્વનું જ્ઞાન ન હોવાથી, અને પદાર્થોના ભેદથી તેઓનાં પરિણામો, તથા હેતુઓ, બધા સ્વપ્નને જોનારનીજ જેમ વૃથા છે.

જે જગદવસ્થામાં બાહરના પ્રતિક્ષણે પરિણામ પામતા પદાર્થોને સર્વે ઇન્દ્રિયોવડે હૃદયમાં તેની માફક ભોગવે છે અને સ્વપ્નામાં ભોગવતો સુષુપ્ત્યવસ્થામાં સર્વે પદાર્થોને પોતામાં લય પમાડે છે તે, એકલોજ સ્મૃતિની પરંપરાવાળી ત્રિગુણાત્મક વૃત્તિને જોવાવાળો સાક્ષી તરીકે સંભવી શકે છે.

એ પ્રમાણે મનની, ગુણો પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થા વિચારીને મારી માયાવડે મારામાં કૃતાર્થ થયેલા, નિશ્ચિતબુદ્ધિવાળા હૃદયમાં રહેલા સંશયના ભંડારને અનુમાન-સદ્વચનો અને તેથી થતા તીક્ષ્ણ જ્ઞાન-રૂપી તરવારથી દૂર કરીને મને ભજે છે.—

एवं जिज्ञासयापोढ्य नानात्वध्रममात्मनि ।

उपास्मेत विरजं [तं] मनोमय्यर्प्य सर्वगे ॥ इत्यादि ।

(મા•૧૧ સ્ક૦ ૧૧ અ• ૨૧)

એ પ્રમાણે જિજ્ઞાસાથી નાના પ્રકારના ભ્રમોને, વિચારી-દુર કરી સર્વ વ્યાપ્ત-મારામાં રાગરહિત મનને અર્પણ કરી સ્વાત્મામાં આનંદ-થી રમ્યા કરે.—

આંહિ આટલું તાત્પર્ય છે-કે ચિત્તમાં આકારને અર્પણ કરવા-વાળા વિષયો (પદાર્થો) જે છે તે, લગવાનથી જુદા હોઈ શકતા નથી. કારણ કે પરમાત્મામાં તેઓનો અધ્યાસ છે, માટે આ અનુમાનથી લગવાન પોતે સત્ત્વસ્વરૂપ હોવાથી સર્વત્ર આ ઘટ છે, આ ઘટ છે, એ પ્રમાણે સત્તાના આકારનું જ પદાર્થોમાં સ્ફુરણ થયા કરે છે. ‘ સર્વં સત્ત્વિદં બ્રહ્મ તજ્જલનીતિ ’ છાં ૩૧૧૪૧ । જેમાંથી આ સર્વની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જેમાં લય પામે છે તે બધું, આ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. એ પ્રમાણે શ્રુતિ-વાક્ય હોવાથી એક લગવાનથી જ આ દૃશ્યમાન પ્રપંચ જન્મેલું છે. એકલા લગવાનથી જ આ પ્રપંચની સ્થિતિ (પોષણ) થાય છે અને એક લગવાનમાં જ આ પ્રપંચ લય પામે છે. માટીના બનેલાં ઘડામાં માટીનો જેમ અલેદ દેખાય છે, તેમ લગવાનમાં પણ આ દૃશ્યમાન પ્રપંચનો અલેદ જ છે અને સ્વપ્નામાં દેખાયલું પ્રપંચ-જલ જેમ જગદવસ્થામાં નાશ પામે છે તેમ આ જગતનો પણ પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર પછી બાધ થાય છે. આટલા માટે જ લગવાનના આકારની સ્ફૂર્તિથી તે બધા પદાર્થો પોતાના ભાસતા સ્વરૂપથી નિવૃત્ત થતા સત્સ્વરૂપ-પરમાત્મા સ્વરૂપ જ બની જાય છે. કારણ કે જે વસ્તુઓનો જે સ્વરૂપમાં મિથ્યાભાસ થાય છે તે વસ્તુઓના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ તેના અધિજ્ઞાન જ્ઞાનથી થાય છે. એ પ્રમાણે જ્યારે સિદ્ધાન્ત છે ત્યારે વિષયમાં રહેલો સર્વ પ્રેમ લગવાનમાં જ અર્પિત થાય છે. પરમાત્મા સિવાય જુદી વસ્તુનું સ્ફુરણ હોઈ શકતું નથી; આવી અવસ્થા લકિતરાજ પ્રહલાદજીએ પણ માગેલી છે.

યા પ્રીતિરવિવેકાનાં વિષયેષ્વનપાિની ।

ત્વામહસ્મરતઃ સા મે હૃદયાન્માપસર્વપ્ત ॥

(વિ. પુ. ૧ અંશ. ૨૦ અ. ૧૧)

૧ જેની સત્તાથી તથા જેને આધારે વસ્તુનું યથાર્થપણું ઓળખી શકાય.

જે પ્રીતિ અવિવેકી (સંસારી) ઓની વિષયો (આસક્તિ માંથી દૂર ન થાય તેવી છે, તેજ પ્રીતિ હે પરમાત્મન ! તમારું સ્મરણ કરતા મારા હૃદયમાંથી દૂર ન થાઓ.

માટે આવી યુક્તિઓના અનુસન્ધાનથી સર્વે વસ્તુમાત્રનું અર્થ જ્ઞાન કેવળ સત્ પરિપૂર્ણ સચ્ચિદાનંદ ધનસ્વરૂપ સજાતીય વિનતીય સ્વગત એમ ત્રણે પ્રકારના લેદો રહિત આત્મ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરતા સ્વપ્નાના નિષ્કર્ષોમાંજ જેમ તુલ્યપદ્મ માસે છે, તેમ જાત્રાત અવસ્થાના વિષયોમાં પણ તુલ્યપણાના અનુસન્ધાનથી વશીકાર નામનું મોટું વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાયછે. અને લગવાન પતંજલિમહારાજ પાતાના યોગ સૂત્રોમાં તેજ પ્રકારે સૂત્ર દર્શાવ્યું છે:—

“ દૃષ્ટાન્ત્રવિકવિષયવિતૃષ્ણસ્ય—

વશીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્ ” ઇતિ ।

(પાતં યો ૧ પાઠ સૂ ૧૫)

સંસારમાં ભોગવાતા પ્રત્યેક ભોગો અને શ્રુતિદ્વારા સંભળાતા સ્વર્ગ-વગેરે લોકનાં વિષય-સુખો તે સર્વેથી તૃષ્ણારહિત થઇને મનને કાબુમાં રાખવું તેનું નામજ વૈરાગ્ય કહેવાય.

હવે વૈરાગ્ય ચાર પ્રકારનું છે કે જે, સાધ્ય અને સાધન એવ પ્રકારનું શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં ‘મોટા પ્રયાસથી પણ ચિત્તના દોષોનું નિરાકરણ અવશ્ય કરીશ’ એ પ્રમાણેના નિશ્ચયવાળું ‘પહેલું’ ‘યતમાન’ નામનું વૈરાગ્ય છે. અને બીજું, નિરન્તર ઉપાયોનું અનુ-જ્ઞાન (સેવન) કરનાથી હાલ તુરત આટલા દોષો ક્ષીણ થયા અને આટલા ક્ષીણ થવા બાકી છે, એ પ્રમાણે ચિકિત્સાકરનારવૈદની માફક પ્રતિક્ષણે અનુસન્ધાન કરવું તે ‘વ્યતિરેક’ નામનું બીજું વૈરાગ્ય છે; એ પ્રમાણે પ્રતિક્ષણે જે ભૂમિકાના અભ્યાસને કરતા ચો તરફના પરિપૂર્ણ ભાવથી ઇન્દ્રિયોની બહારના વિષયોમાં અન્તઃકરણની વાસના હોવા છતાં પણ પ્રવૃત્તિ ન થવી તે (અપ્રવૃત્તિ) ત્રીજું ‘ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ’ નામનું વૈરાગ્ય કહેવાય.

એ પ્રમાણે ત્રણ ભૂમિકાના અભ્યાસ વડે દૃષ્ટ-સ્ત્રી વગેરે પદાર્થો તથા આનુશ્રાવિક સ્વર્ગ વગેરે, ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ કરાતા (જોવાતા-

અનુભવાતા) હોય તથાપિ તેમાં દોષદર્શનના' પરિપાકથી થયેલી, સ્પૃહાવાળી જે ચિત્તવૃત્તિ તે ચોથું વશીકાર નામનું વૈરાગ્ય કહેવાય છે. અને તે વશીકાર નામનું વૈરાગ્ય પણ બે પ્રકારનું છે. એક અપર અને બીજું પર, તેમાં બીજા પર નામના વૈરાગ્યનું લક્ષણ લગવાન પતંજલિએ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે:—

“ તત્પરં પુરુષઋયાર્તેર્ગુણવૈતૃષ્ણયમ્ ” ઇતિ ।

(પાત ૧૬ સૂ૦) ઇતિ ।

આત્મ-જ્ઞાન (પુરૂષ-ખ્યાતિ) થયા પછી જે શબ્દ વગેરે ગુણોમાં તૃષ્ણા વિનાનું વૈરાગ્ય, તે બીજું વૈરાગ્ય (પર વૈરાગ્ય) છે એમ કહેવાય.

પુરૂષ-ખ્યાતિ એટલે આત્મજ્ઞાન, તે થયા પછી જે શબ્દ વગેરે ગુણોમાં અથવા રાષ્ટ્ર-સંપાદન વગેરે વિષયોમાં તૃષ્ણા વિનાનું વૈરાગ્ય તે શ્રેષ્ઠ ફળવાળું હોવાથી પર છે અને તેના પહેલાનું વૈરાગ્ય તે અપર છે કારણ કે તે વૈરાગ્ય સાધનરૂપ ગણાય છે પર-વૈરાગ્યનું લક્ષણ બીજા ફળની દરકાર રાખ્યા સિવાય કેવળ મોક્ષમાં જ સ્પૃહાલુ-પાણું થવું તે કહી શકાય. જેમકે મુચુકન્દને પણ

ન કામયેઽહં તવ પાદસેવનાત—

અકિઞ્ચન પ્રાર્થ્યતમાદૂવરં વિમો ! ॥

આરાધ્ય કસ્ત્વામપવર્ગદં હરે !

વૃણીત આર્યો વરમાત્મ-બન્ધનમ્ ॥

તસ્માદ્વિઽજ્યાશિષ ઈશ ! સર્વશો—

રજસ્તમઃ સત્ત્વગુણાનુવન્ધનાઃ ॥

નિચ્છન્નં [ન્તરં] નિગુણમદ્વયં પરં ।

ત્વાં ભ્રમિમાત્રં પુરુષં વ્રજામ્યહમ્ ॥

ચિરમિહ વૃજિનાર્તેસ્તપ્યમાનોઽનુતાપૈઃ—

અવિતૃષ્ણમિત્રોઽલ્લબ્ધશાન્તિઃ કથાન્નિત્ ॥

શરણદ સમુપેતસ્ત્વત્પદાન્નં પરાત્મન્ !

અમયમમૃતશોકં પાહિ માપન્નમીશ ॥

(મા• ૧૦ સ્ક૦ ૫૧ અ• ૫૫/૫૭)

૧૦વારંવાર દોષ છુદ્ધિથી જીવાનો અભ્યાસ.

હે વિભુ ! હે સમર્થ લગવાન ! ગરીબોથી પ્રાર્થના કરાતા તમારા ચરણ સેવન સિવાય બીજી કોઈ શ્રેષ્ઠ વસ્તુને હું ચાહતો નથી. હે હરે ! મોક્ષને આપવાવાળા આપની સેવા કરીને કયો સજ્જન વિવેકી યોતાના આત્મ-અન્ધનને શ્રેષ્ઠ તરીકે પસંદ કરે ?

અર્થાત્ તમારા સિવાય બીજી કોઈ પ્રાપ્ય વસ્તુ છેજ નહીં.

માટે હે ઇશ ! સમર્થ ! રજોગુણ તમોગુણ અને સત્ત્વ ગુણના અન્ધનવાળી આશિયોને છોડી દઈને નિરંજન, નિર્ગુણ અને ભેદ-રહિત તથા જ્ઞાન સ્વરૂપ સર્વથી શ્રેષ્ઠ પુરૂષ એવા તમને શરણુ થાઉં છું.

આ સંસારમાં લાંબા વખત સુધી પાપથી પીડાએલો અને પશ્ચાન્નાપથી તપી જતો, તૃષ્ણા રહિત નથી થયા કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ મત્સર વગેરે છ શત્રુઓ જેના એવો, એટલા માટે શાન્તિને નહીં પ્રાપ્ત થયેલો, મહામુગ્ધકેલીથી હે પરમાત્મન ! શરણુને આપવાવાળા ! તમારા ચરણુ કમલને પ્રાપ્ત થયેલો છું. તો જેનો શોક નષ્ટ નથી થયે એવા અને આપને શરણુ થયેલાને નિર્ભયરીતે હે ઇશ ! રક્ષણુ કરો.

આવી અવસ્થામાં લગવાનમાં પ્રેમરૂપી આનન્દની પરાકાષ્ટા સુધી જે પહોંચે છે તેના પ્રત્યે લગવાને કહું છે:—

શાત્રધર્મસ્થિતો જન્તૂનવધી મૃંગયાદિભિઃ ।

સમાહિતસ્તત્તપસા જહ્યઘં મદપાશ્રયઃ ॥

જન્મન્યનન્તરે રાજન્ ! સર્વભૂતસુહૃત્તમઃ ।

મૃત્વા દ્વિજવરસ્ત્વં વૈ મામન્તે બ્રહ્મયાસ્યસિ ॥

[મા૦૧૦ સ્ક૦૫૧ અ૦ ૬૨-૬૩]

ક્ષત્રિય ધર્મમાં રહેલો તું શિકાર વગેરે પ્રસંગોથી પ્રાણીઓને ન માર અને મનને શાન્ત રાખી મારા આશ્રયમાં રહી તપ વડે કરીને પાપને દૂર કર.

હે રાજન્ ! બીજા જન્મમાં સર્વ પ્રાણીઓનો વહાલામાં વહાલો થઈશ અને બ્રાહ્મણમાં શ્રેષ્ઠ થઈને અંતે બ્રહ્મ સ્વરૂપ એવા મને પ્રાપ્ત કરીશ.

અપર-વૈરાગ્યનું લક્ષણ તો સૂત્રમાં કહેવાઈ ગયું છે અને તેથી પ્રેમ કાષ્ઠાનું પ્રતિપાદન નથી થયું એમ નથી; પરંતુ વૈરાગ્ય ન થયું

હોય ત્યાં સુધી લક્ષિતનો પ્રકર્ષ ન થતો હોવાને લીધે, અપર વૈરાગ્યની સ્થિતિમાંજ કૃતાર્થતા રહેલી છે. કારણ કે અપર વૈરાગ્યનેજ કૃતકૃત્ય થવામાં હેતુ માનેલો છે.

પર વૈરાગ્યનું લક્ષણ મોક્ષપર્યન્તનું સર્વે શ્લોની અપેક્ષા-સિવાયનું છે. જેમ કે.—

इमं लोकं तयैवामुमात्मनमुभयायिनम् ।
 आत्मानमनुये चेह ये रायः पशवोगृहाः ॥
 विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं सर्वतो मुखम् ।
 भजन्त्यनन्यया भक्त्या तान् मृत्योरति पारये ॥

(મા. ૩ સ્ક. ૩૫ અ. ૩૯—૪૦)

આ લોકને તથા આ આત્માને અને તે બન્નેને તથા આ આત્માની પાછળ વિભૂતિઓ, પશુઓ અથવા ગૃહો—(ગૃહ-વાસનાઓ) છે તે સર્વને અને બીજા બધાઓનો ત્યાગ કરીને ચારે તરફ વ્યાપ્ત એવા મને અનન્ય લકિતથી ભજે છે, તેઓને બધાને હું મૃત્યુથી પાર ઉતારું છું.

સાલોક્યસાદૃષ્ટામીપ્યસારુપ્યૈકત્વમપ્યુત ।
 દાયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિનામત્સેવનં જનાઃ ॥

(મા. ૩ સ્ક. ૨૯ અ. ૧૩)

સાલોક્ય-મુકિત-સાદૃષ્ટિ—(જીવન)-મુકિત, સામીપ્યમુકિત-સાદૃષ્ય-મુકિત તથા એકત્વ-મુકિત-એ બધું હું આપી દઉં છું તે. પણ મારા લકિતો મારા સેવન સિવાય બીજું કંઈ સ્વીકારતા નથી.

नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचि-
 न्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः ॥
 येऽन्योऽन्यतो भागवताः प्रसज्य (ह्य)
 स भाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥

(મા. ૩ સ્ક. ૨૫ અ. ૩૪)

મારા ચરણની સેવામાં રમી રહેલા મારામાં બધી ઇચ્છાઓની સમાપ્તિ કરવા વાળા કેટલાએક મારી આથેની એકાત્મતાને આહતા

નથી અને જે ભગવન્નનો (મારા સેવકો) બળાત્કારે અથવા રાજ્ય ખુશીથી મારાં ચરિત્રોના પ્રસંગને અનુસરીને મારાં પરાક્રમેને ભળવે છે. તેઓજ મારી ખરી સેવા કરે છે.

ન પારમેષ્ઠ્યં ન મહેન્દ્રધિષ્ણયમ્ ।

ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યમ્ ॥

ન યોગસિદ્ધીરપુનર્ભવં વા ।

વાઙ્મુનિ યત્પાદરજઃપ્રપન્નાઃ ॥

(મા. ૧૧ સ્ક૦ ૧૪ અ૦ ૧૪)

જેઓ પરમાત્માના ચરણારવિન્દની રજને પ્રાપ્ત થયેલા છે તેઓ 'પરમેષ્ઠિ'પણાને, મહેન્દ્ર જેટલી બુદ્ધિમત્તાને, અથવા સાર્વભૌમપણાને, અથવા રસોના અધિપતિપણાને, અથવા યોગસિદ્ધિઓને, અથવા મુક્તિને, ચાહતા નથી. ચરણ સેવા એજ તેઓના અન્તઃકરણમાં પરમ પ્રાપ્ત્ય વસ્તુ છે.

પ્રલ્હાદઃ—અહન્ત્વકામસ્ત્વદ્વક્ત સ્ત્વન્તુ (ક્વ) સ્વામ્યનપાશ્રયઃ ।
નાન્યથેહાવયો રથો રાજસેવકયોરિવ ॥

(મા. ૭ સ્ક. ૧૦ અ. ૬)

પ્રલ્હાદ કહે છે: કે—હે પરમાત્મન્ હું તો કોઈ પણ વાસના રહિત આપનો શુદ્ધ ભક્ત (સેવક) છું અને આપનો સર્વેના આધાર એવા અમારા સ્વામી છો. જેમ રાજા અને સેવક બન્ને બુદ્ધા ગણાય; પરંતુ બન્નેનું પ્રયોજન એકજ છે. તેમ અમારી અને તમારી વચ્ચે બીજું કંઈ પ્રયોજન નથી.

૧. ટિપ્પણ:—ન કામયે નાથ ! તદપ્યહં ધ્રુવમ્ (ક્વચિત્) ।

ન યન્ન યુગ્મચ્ચરણામ્બુજાસવઃ ॥

મહત્તમાન્તર્હૃદયાન્મુસ્રચ્યુતો ।

વિધત્સ્વકર્ણાયુતમેષ મે વરઃ ॥

(મા. ૪ સ્ક૦ ૨૦ અ૦ ૨૪)

પૃથુ કહે છે—હે નાથ ! જ્યાં આપની ચરણસેવાનો રસાસ્વાદ મળતો નથી, તે પદ બુદ્ધો કે નિશ્ચલ હોય તો પણ તે પદને હું ચાહતો

૧ સર્વ પદાર્થોનું સ્વામિપાણ્ય—સર્વત્ર અધિકારપણ્ય—તેને.

નથી. મોટામાં મોટા મારા અન્તર્હૃદયદ્વારા, મુખમાંથી પડેલો. આ શ્રેષ્ઠ વરદાન મારા હબર કણેનિ (આપનું) કથામૃત સાંભળવા યોગ્ય) બનાવે.

બ્રુવઃ—યા નિર્વૃતિસ્તલુપ્તાં તવપાદપદ્મ-
ધ્યાનાદ્ભવજ્ઞનકથાશ્રવણેન વા સ્યાત્ ॥
સા બ્રહ્મણિ સ્વમહિન્યપિ નાથ ! મામૂત !
કિન્ત્વન્તકાસિલુલિતાત્ પતતાં વિમાનાત્ ॥

(મા. ૪ સ્ક૦ ૧ અ૦ ૧૦)

ધ્રુવજી કહે છે:—હે નાથ ! તમારા ચરણ કમલના ધ્યાનથી તથા આપના કથાના શ્રવણથી જે શાન્તિ મનુષ્યોને થાય છે. તે શાન્તિ સ્વમહિમાવાળા અથવા યમની અસિધારાથી બળભળી ગયેલા વિમાનમાંથી ઉતરનારાઓને (સ્વર્ગમાં) ધોડીને થતી હતી ? અર્થાત્ જે શાન્તિ લકિતથી મળે છે તેવી બીજી કશાથી મળતીજ નથી.

મહિષ્યઃ—ન વયં સાધ્વિ સામ્રાજ્યં સ્વારાજ્યં ભૌજ્યમપ્યુત ।
વૈરાગ્યં [જ્યં] પારમેષ્ઠ્યં વા (જ્ઞ) આનસ્યં વા હરેઃ પદમ્ ॥
કામયામહ એતસ્ય શ્રીમત્પાદરજઃશ્રિયઃ ।
કુચકુંકુમગન્ધાભ્યં મૂર્ધ્ના વોઢ્ઢં ગદામૃતઃ ॥

(મા. ૧૦ સ્ક૦ ૮૩ અ૦ ૪૧૪૨)

મહિષી—(પટરાણી) ઓ કહે છે:—

હે સાધ્વિ ! અમે સામ્રાજ્યને, સ્વારાજ્યને ભોગવી શકાય એવા વૈભવોને, વૈરાગ્યને અથવા પરમેષ્ઠિપણને, અથવા અનન્ત પણને, આહતાં નથી; પરંતુ શ્રી લક્ષ્મીનાસ્તનઉપરના કેસર અને ગન્ધ-યુક્ત, ગદાધારી શ્રીહરિના ચરણની રજ મસ્તક વડે વહન કરવાને ઇચ્છીએ છીએ.

ઇન્દ્રઃ—પ્રત્યાનીતાઃ પરમ ! ભવતા વ્રાયતાન્નઃ સ્વભાગા-
દૈત્યાક્રાન્તં હૃદયકમલં ત્વદ્ગૃહં પ્રત્યબોધિ ॥
કાલગ્રસ્તં કિયદિદમહોનાથ ! શુશ્રૂષતાં તે ।
મુક્તિસ્તેષાં ન હિ બહુમતા નારસિંહપરૈઃ કિમ્ ॥

(મા. ૭ સ્ક૦ ૮ અ૦ ૪૨)

હે શ્રેષ્ઠ ભગવન્ ! રક્ષણ કરતા આપે અમારા (યશીય) સ્વભાગો પાછા આણ્યા અને દૈત્યે વડે દબાયલું અમારું હૃદય કમલ તમારા ગૃહ (સ્વરૂપ) ને બાંધવા લાગ્યું. આ બધું કાલગ્રસ્ત કેટલું હશે ! હે નાથ ! તારી સેવાકરનારાઓની મુક્તિ બીજા નરસિંહસ્વરૂપ ધારીઓથી શું નથી મનાઈ ! અર્થાત્ તેવા દૈત્યોનું વિદારણ તમારા ભકિતરૂપી નરસિંહ સ્વરૂપથીજ થઈ શકે છે !

તેમજ;—

यस्य भक्तिर्भगवति हरौ निःश्रेयसात्मनि ।
विक्रीडतोऽमृताम्भोधो किं तुच्छैः खातकोदकैः ॥

(મા• ૬ સ્ક• ૧૨ અ• ૨૨)

જે પુરુષની ભકિત કલ્પાણુસ્વરૂપ પૂજ્ય-હરિમાં હોય છે, તેને કઈ વસ્તુની ન્યૂનતા છે? કારણ કે અમૃતના મહાસાગરમાં કોડા કરનારને તુચ્છ એવાં ખાઓચીઆના પાણીથી કેવો સંતોષ હોઈ શકે ! જેનું હૃદય વ્યાપક અને સંતોષી બન્યું હોય, પછી તે કુદ્રવાસનાઓમાં પોતાનો અધિકાર જમાવતુંજ નથી.

वृत्रः—न नाकष्टं न च पारमेष्ठ्यं ।
न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा ।
समञ्जस! त्वा विरहय्य कांक्षे ॥

(મા• ૬ સ્ક• ૧૧ અ• ૨૫)

હે સમંજસ ! ભગવન્ ! તારા સિવાય હું સ્વર્ગના નિવાસને અથવા પરમેષ્ઠિપણને અથવા સર્વભૂમિની માલિકીને અથવા સર્વ રસોના અધિપતિ-પણને અથવા યોગસિદ્ધિઓને, અથવા મોક્ષને પણ આહતો નથી મને તો કેવળ તારીજ જરૂર છે.

એમ વૃત્ર—સ્તુતિ કરે છે.

શ્રુતયઃ—કુરાધિગમાત્મતસ્વનિગમાય તવાત્તતનો-
શ્રુતિમહામૃતાન્નિપરિવર્તપરિશ્રમણાઃ ।

ન પરિલભન્તિ કેચિદપવર્ગમપીશ્વર ! તે ।
ચરણસરોજહંસકુલસङ्ગવિસૃષ્ટગૃહાઃ ॥

(મા• ૧૦ સ્ક• ૮૭ અ• ૨૧)

શ્રુતિઓ સ્તુતિ કરે છે:—

હે ઈશ્વર ! મહા મુશ્કેલીથી જાણી શકાય એવા આત્મતત્ત્વ રૂપી વેદ (જ્ઞાન-શાસ્ત્ર) ને માટે પણ સંગ્રહી રાખ્યું છે સ્વસ્વરૂપ જેણે, એવા તમારા ચરિત્રરૂપી મહાઅમૃતના સાગરમાં, દુલકી વડે યાકી જતાં છતાં પણ ચરણરૂપી કમળોના હંસ સમુદાયના સંગની માફક ધરને છોડી દઇને ઘણાએક ભકતો મુકિતને પણ ચાહતા નથી.

એ પ્રમાણેના અન્ય ઉદાહરણોની પણ આંહિ સંગતિ કરી લેવી, આ પ્રમાણેના મોક્ષ પર્યંત સકલ રૂપોની અપેક્ષારહિત સ્વરૂપ વાળું પરવૈરાગ્ય હોય તો બીજા ફલમાં પ્રેમનો ઉદય ન થતો હોવાથી પરમાનન્દ સ્વરૂપ વડે પરમાત્મામાં પ્રેમની પરાકાષ્ઠાને પામે છે.

જેમ વૃત્તને—

અજાતપક્ષા ઇવ માતરં સ્વગાઃ ।

સ્તન્યં યથા વત્સતરાઃ ક્ષુધાર્તાઃ ॥

પ્રિયં પ્રિયેવ વ્યુષિતં વિષળ્ણા ।

મનોઽરવિન્દાક્ષ ! દિદક્ષતે ત્વામ્ ॥ ઇતિ ।

(મા• ૬ સ્ક• ૧૧ અ• ૨૬)

હે અરવિન્દાક્ષ ! જેને પાંખો નથી આવી એવાં પક્ષીનાં બચ્ચાઓ પોતાની માનેજ જેમ, તથા નાના બુખ્યાં થયેલા વાછરડાંઓ જેમ માતાના સ્તનમાં રહેલા દુધનેજ જેમ, અથવા પ્રેમથી ઉભરાતી સ્ત્રી પોતાના ધણીનેજ જેમ, તેમજ ઉદાસીનો નિર્મળજ્યોતિની માફક માફ મન આપને વારંવાર જોયા કરે છે.

એટલા માટેજ જ્ઞાન સિવાય પરવૈરાગ્ય થતું ન હોવાથી અને પરવૈરાગ્ય સિવાય પરમાત્મામાં પ્રેમની પરાકાષ્ઠા ન થતી હોવાથી તે બન્નેને માટે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય બન્ને દૃઢ કરવાં જોઈએ. અને તે કહ્યું છે.

અસેવયાયં પ્રકૃતે ગુણાનાં ।
જ્ઞાનેન વૈરાગ્યવિજ્ઞામિતેન ॥
યોગેન મય્યર્પિતયા ચ ભક્ત્યા ।
માં પ્રત્યગાત્મદ્વાદિજ્ઞાન્યે ॥

(માં ૩ સ્કં ૨૫ અં ૨૭)

પ્રકૃતિના ગુણોનું સેવન (સંસર્ગ) ન કરવાથી વૈરાગ્યયુક્તજ્ઞાન-
યોગવડે અને મારામાં અર્પણ કરેલી ભક્તિવડે, ઇન્દ્રિયોથી ન ગ્રહણ
કરી શકાય, એવા મને આ પોતાના અન્તઃકરણોમાં રોકી રાખે છે.

જ્ઞાનૈવૈરાગ્યયુક્તેન ભક્તિયોગેન યોગિનઃ ।
ક્ષેમાય પાદમૂલં મે પ્રવિશન્યકુતોભયમ્ ॥

(માં ૩ સ્કં ૨૫ અં ૪૩)

જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી યુક્ત એવા ભક્તિયોગવડે યોગીજનો
પોતાના કુશળને માટે આરા તરફથી નિર્ભય, એવા મારા પાદ-મૂળ
(ચરણ સેવા) માં પ્રવેશ કરે છે.

इत्यनुतांघ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या ।
भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ॥
भवन्ति वै भागवतस्य राजन् ।
ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥

(માં ૧૧ સ્કં ૨ અં ૪૩)

એ પ્રમાણે હે રાજન્ ! નિરંતર એકચિત્તથી પરમાત્માના ચરણનું
ધ્યાન ધરતા ભગવન્નજનને ભક્તિ વૈરાગ્ય અને ભગવાનના સ્વરૂપનું
જ્ઞાન એવી રીતે થાય છે, ત્યારબાદ સાક્ષાત્ ઉત્તમ શાન્તિને પામે છે.

ભાગવતસ્ય—એટલે ભગવદ્ધર્મના અનુષ્ઠાન કરનાર પવિત્ર
ગાથાઓનું શ્રવણ કરનારાને, પ્રથમ ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.
ત્યાર પછી વૈરાગ્ય અને પછી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ થાય છે. એમ સમજવું.

એ બધું શ્રીભગવાને ઉદ્ધવજીને સમજાવ્યું છે:—

જ્ઞાનિનસ્ત્વહમેવેષ્ઠઃ સ્વાર્થો હેતુશ્ચ સસ્પતઃ ।
સ્વર્ગશ્ચૈવાપવર્ગશ્ચ નાન્યોર્થો મદતે પ્રિયઃ ॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનસમ્પન્નાઃ પદં શ્રેષ્ઠં વિદુર્મમ
જ્ઞાની પ્રિયતમોઽતોમે જ્ઞાનેનાસૌ વિભર્તિ મામ્ ॥

(મા• ૧૧ સ્ક• ૧૧ અ• ૨૧૩)

જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ હું જ કેવલ પ્રિય છું, કારણ કે તેમાં હેતુ, સ્વાર્થ મય રહેલો છે સ્વર્ગ અને મોક્ષ એ બેઉનેજ સ્વાર્થતા-યુક્ત કહી શકાય. મારા સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ તેને મન પ્રિય હોતીજ નથી.

જ્ઞાનીઓ અને વિજ્ઞાનીઓ મારા પદનેજ શ્રદ્ધા સમજે છે અને તેમાં પણ જ્ઞાની મને અત્યંત વહાલો છે, કારણ કે તે જ્ઞાનથી જ મારું પોષણ કરે છે.

તે જ્ઞાન કેવું છે ? એવી આકાંક્ષા થતાં તે સંક્ષેપથીજ ત્યાં કહેલું છે:—

ત્વય્યુદ્ભવાશ્રયતિ યસ્ત્રિવિધો વિકારો ।

માયાન્તરાપતતિ નાદ્યપવર્ગયોર્યત્ ॥

જન્માદયોઽસ્ય ઇદમી તવ તસ્ય કિં સ્યુ-

રાદ્યન્તયોર્યદસતોઽસ્તિ તદેવ મધ્યે ॥

(મા• ૧૧ સ્ક• ૧૧ અ• ૭)

હે ઉદ્ભવ ! તમારામાં જે ત્રણ પ્રકારનો વિકાર આશ્રય કરે છે. અને જે હેતુથી જન્મ—અને મોક્ષમાં માયારૂપી વ્યવધાન હોવાથી પડતું નથી તે આ, જન્મ સ્થિતિ અને લય વગેરે તમોને કેમ ન હોય, કારણ કે જે આદિ અને અન્ત રૂપી અસત્—અનિત્ય છે. તેજ મધ્ય—સ્થિતિ સમયમાં રહેલાં હોય છે. અર્થાત્—જે વિકારનો, જ્ઞાન થયા પછી હમેશાં બાધ થાય છે, તેની સત્તા કોઈ કાળે હોઈ શકતી નથી.

પરમાત્માસિવાય જે કાંઈ દૃશ્યમાન છે. તે સર્વ માયામય હોવાને લીધે સ્વમાની માફક માયાયુક્ત તુચ્છ છે અને દુઃખરૂપ છે માટે ત્યાજ્ય છે. ચારો તરફ વ્યાપ્ત પરમાત્માજ કેવળ સત્ય છે અને તે પરમાત્માને પ્રકાશ સ્વભાવવાળા તથા આનન્દસ્વરૂપ નિત્ય અને વ્યાપક સ્વીકારવા બેઠાંએ. એ પ્રમાણેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય.

અને ભગદ્ગીતામાં તેજ કહ્યું છે:—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमो गतिम् ॥
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥

(ગી. ૭ અ. ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯)

હે અર્જુન ! ચાર પુણ્યશાલીઓ મને ભજે છે. રોગથી પીડાતો, બાણવાની ઈચ્છા કરતો, પૈસાનો લાલચુ અને જ્ઞાની, હે ભરતોમાં શ્રેષ્ઠ !

તેઓમાં નિત્ય મચી રહેલો અને કેવળ એકલકિત જ્ઞાનીજ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે જ્ઞાનિને હું અત્યંત પ્રિય છું અને મને તે પ્રિય છે.

એ બધા ચારે પ્રકારના ઉપાસકો ઉદાર ચરિત્રવાળા છે અને જ્ઞાની એ તો મારો આત્માજ છે. કારણ કે તે યુક્તાત્મા, સર્વોત્તમ એવી મારામાંજ ગતિને પહોંચેલો હોય છે.

ઘણા એક જન્મો વીત્યાપછી જ્ઞાનવાન પુરૂષ મને પ્રાપ્ત કરે છે (સારી રીતે ઝાળખે છે) અને તેને આ બધું વાસુદેવમય છે એમ જ્ઞાન થાય છે; પરંતુ તેવો મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ(વિરલો)હોય છે.

વાસુદેવ સિવાય બીજી સર્વે વસ્તુઓ માયાથી બનેલી હોવાને લીધે, તુરંત (અસ્વીકાર્ય) હોવાથી અસ્તિત્વ ધરાવીજ શકતી નથી; માટે વાસુદેવ જ્ઞાન સ્વરૂપ હોવાથી, પ્રિયતમ—અત્યંત વહાલો આનંદ સ્વરૂપ અને સત્ય છે. એવું જ્ઞાન તે સ્થાયિભાવ કહેવાય. અને આવા જ્ઞાનપૂર્વક વૈરાગ્ય હોય તેજ ભકિત—યોગમાં ઉપયોગી છે તેમ જણાવેલું છે—

શ્રુતિપ્રત્યક્ષમૈતિહ્યમનુમાનં ચતુષ્ટયમ્ ।
 પ્રમાણેષ્વનવસ્થાનાદિકલપાત્ સ વિરજ્યતે ॥
 કર્મણાં પરિણામિત્વા દાવિરિચ્છાદમદ્ગ્નલમ્ ।
 વિપશ્ચિન્નશ્વરં પદ્યેદદૃષ્ટમપિ દૃષ્ટવત્ ॥

(માં ૧૧ સ્કં ૧૧ અં ૧૭-૧૮)

શ્રુતિ (વેદ), પ્રત્યક્ષ, ઐતિહ્ય અને અનુમાન એમ ચાર પ્રકારના પ્રમાણોમાં પણ જ્ઞાનીને અનવસ્થા લાગવાથી તથા આભાસ માત્ર થવાથી તે વિરક્તિ (ઉદાસીન-પણા) ને પામે છે.

પ્રત્યેક કર્મો પરિણામી હોવાને લીધે, તે જ્ઞાની બ્રહ્મલોક પર્યન્તને નાશ યુક્ત (નશ્વર) બુદ્ધિ છે અને અદૃષ્ટ હોય તેને પણ દૃષ્ટની માફક બુદ્ધિ છે.

તેમજ બીજે પ્રસંગે ભાગવતમાં જ કહ્યું છે:—

કર્મણ્યારભમાણાનાં દુઃસ્વપ્નૈ સુખાય ચ ।
 પદ્યેત્ પાકવિપર્યાસં મિથુની ચારિણાં નૃણામ્ ॥
 નિત્યાર્તિદેન વિત્તેન દુર્લભેનાત્મમૃત્યુના ।
 ગૃહાપત્યાસપશુભિઃ કા પ્રીતિઃ સાધિતેશ્ચલૈઃ ॥
 એવં લોકં પરં વિદ્યાન્નશ્વરં કર્મનિર્મિતમ્ ।
 સ તુલ્યાતિશયધ્વંસં યથા મળ્ડલવર્તિનામ્ ॥

(માં ૧૧ સ્કં ૧૧ અં ૨૨-૨૪)

કર્મોનો આરંભ કરનારા અને કર્મોમાં થતા પાપ-પુણ્યના સંસર્ગને અનુસરનારા જોનાં કર્મો દુઃખને દૂર કરવા તથા સુખ પ્રાપ્તિને માટે હોય છે એ હેતુથી કર્મોમાં પાકના વિપર્યાસ (ઉલટા-પણા) ને જ બોલ્યા કરવું.

હુમેશ્વર પીડા કરનારા પિત્તથી, અને દુર્લભ એવા પોતાના મૃત્યુ- (વાસના-ક્ષય) થી ઘર પરિવાર, આસજનોને અને પશુ વગેરે સાધનોથી, કે જેઓ ચલાયમાન અસ્થિર-સ્વભાવના છે તે એકદમ ક્યારેથી શું આનંદ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ? અર્થાત્ બાહ્યસાધનોથી સ્વરૂપ, સ્વસ્વરૂપ બાણી જ શકાતું નથી.

તો એ પ્રમાણે કર્મ-ફલથી બનેલા પરશ્રેષ્ઠ-લોકને પણ નાશવાળો બાણવો ભેદ્યો. જે પ્રમાણે મણ્ડલ (મર્યાદા) માં રહેલા પદાર્થોના અતિશય (શ્રેષ્ઠ પાણું) અને નાશ સમાન જ હોય છે. તેમજ બ્રહ્મ લોક પર્યાન્તના લોકો સર્વે મર્યાદિત છે, તેમજ ત્યાં થતું ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં સુખ દુઃખ પણ મર્યાદિત છે. આત્માના સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપમાં અથવા પ્રેમલક્ષણા ભકિતમાં મર્યાદિતપાણું હૃદયમાં બાધિતજ હોઈ શકે છે.

લગવદ્ધર્મોનું અનુક્રાંત કરનારને જ્ઞાનવૈરાગ્ય પૂર્વક કેવી ભકિત થાય છે ? એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં શ્રીમદ્ભાગવતોના પ્રમાણોથી જ ઉદાહરણ આપે છે:—

યદ્યનોશોં ધારયિતું મનો બ્રહ્મણિ નિશ્ચલમ્ ।

મયિ કર્માણિં સર્વાણિ નિરપેક્ષઃ સમાચર ॥

શ્રદ્ધાલુ મેં કયાઃ શૂળવન્ સુભદ્રા લોકપાવનીઃ ।

ગાયત્રીસ્મરન્ જન્મ કર્મ ચામિનયન્ મુદ્ધઃ ॥

મદર્થે ધર્મકામાર્થા નાચરન્ મદપાશ્રયઃ ।

લભતે નિશ્ચલાં મક્તિં મચ્ચુદ્ધવ સનાતને ॥

(મા. ૧૧ સ્ક. ૧૧ અ. ૨૨-૨૪)

શ્રીભગવાન્ ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહે છે:—કે હે ઉદ્ધવ ! જો હૃદયમાં મનને બ્રહ્મમાં સ્થિર રાખવાને તું અશક્ત હો તો, કર્મોના ફલની દરકાર રાખ્યા સિવાય મારામાં (મને)-અર્પણ કરવાની બુદ્ધિથી તું સર્વે કર્મોનું અનુક્રાંત કર.

અને શ્રદ્ધાલુ થઈને અત્યંત કડયાણુકારક, લોકને પવિત્ર કરનારી મારી કથાઓનું શ્રવણ કરતો, મારા ગુણોને ગાતો, માફ વારંવાર સ્મરણ કરતો, જન્મ અને કર્મને તુચ્છકારતો મારા માટેજ ધર્મ, અર્થ અને કામને આચરતો, મારામાંજ આશ્રય કરીને સનાતન (અનાદિ) એવા મારામાં જે કોઈ નિશ્ચય ભકિત કરે છે તેજ મને પ્રાપ્ત કરે છે.

તેમજ—

મક્તિયોગઃ પુરેવોક્તઃ પ્રીયમાણાય તેષ્વઃ !

પુનશ્ચ કથયિષ્યામિ મદ્રક્તેઃ કારણં પરમ્ !!

શ્રદ્ધાઽમૃતકથાયાં મે શશ્વન્મદનુકીર્તનમ્ ।

પરિનિષ્ઠાયાન્તુ પૂજાયાં સ્તુતિભિઃ સ્તવનં મમ ॥

આદરઃ પરિચર્યાયાં સર્વાઙ્ગૈરભિવન્દનમ્ ।

મદ્રક્તપૂજાભ્યધિકા સર્વમૂતેષુ મન્મતિઃ ॥

મદર્થેત્વદ્ગચેષ્ટા ચ વચસા મદ્ગુણરણમ્ ।

મય્યર્પણઙ્ગ મનસઃ સર્વ્વકામ-વિવર્જનમ્ ॥

મદર્થેર્થપરિત્યાગો ભોગસ્ય ચ સુહસ્ય ચ ।

દૃષ્ટં દત્તં દ્રુતં જનં મદર્થે યદ્વત્રનં તપઃ ॥

એવં ધર્મૈર્ મનુષ્યાણા મુદ્ધવાન્મનિવેદિનામ્ ।

મયિ સન્જાયતે મક્તિઃ કોઽન્યોઽર્થોઽસ્યાવગિષ્યતે ॥

(મા० ૧૧ સ્ક० ૧૯ અ० ૧૯—૨૪)

હિ પાપરહિત (અનધ !) તારા ઉપર પ્રસન્ન થતાં મેં પહેલાં તને લકિત-યોગ કહ્યો જ છે. અને હવે પછી મારી લકિતના ઉત્તમ કારણને આગળ કહીશ.

મારી અમૃતકથામાં શ્રદ્ધા અને નિરંતર સ્મરણ અને પૂજા સમાપ્ત થયા પછી સ્તુતિઓ વડે માફે સ્તવન.

સેવામાં આદર-ભાવ સર્વે અંગોથી અભિવન્દન, મારા લકિતોમાં અત્યન્ત માન અને સર્વ પ્રાણીઓમાં મારી બુદ્ધિ.

જે કાંઈ અંગોની ચેષ્ટા થાય તે મારા માટેજ, મને હરધડી યાદ કરતાં જ થાય. વાણી વડે કરીને મારા જ શુણ્ણનું કીર્તન થાય. સર્વે મનોરથોને ત્યાગ કરીને મનને પણ મારામાં જ અર્પણ કરી દે.

દ્રવ્યનો ત્યાગ (દાન) તે પણ મને ઉદ્દેશીને જ કરવામાં આવે. ભોગનો ત્યાગ અને સુખનો ત્યાગ પણ મારા માટેજ થાય. યજ્ઞ, દાન, હોમ, જપ, તથા ઉગ્ર તપ પણ મારા માટેજ થાય,

એ પ્રભાણે હે ઉદ્ધવ ! જેને આત્મતત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા છે, તેવા મનુષ્યોને ઉપર કહેલા ધર્મોવડે મારામાં લકિત ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્યારે લકિત થઇ, પછી કાંઇ પણ તેને માટે કરવાનું બાકી રહેતું નથી.

તેમજ ભાગવતના અન્ય પ્રકરણમાં પણ.—

તસ્માદ્ગુરું પ્રપદ્યંત જિજ્ઞાસુઃ શ્રેય ઉત્તમમ્ ।

શાબ્દે પરે ચ નિષ્ણાતં બ્રહ્મણ્યુપશમાશ્રયમ્ ॥

તત્ર ભાગવતાન્ ધર્માઙ્ગિશ્વેદુર્ગુર્વાત્મદૈવતઃ ।

અમાયયાનૃત્ય્યા યેસ્તુબ્યેદાત્માત્મદો હરિઃ ॥

સર્વતો મનસોઽસદ્ગ્ માદૌ સદ્ગુચ્ચ સાધુષુ ।

દયાં મૈત્રીં પ્રશ્રયઙ્ચ મૂતે (વ) શ્રદ્ધા યથોચિતમ્ ॥

શૌચં તપસ્તિતિક્ષાં ચ મૌનં સ્વાધ્યાય માર્જવમ્ ।

બ્રહ્મચર્યમહિસાઙ્ચ સમત્વં દ્વન્દ્વસંઙ્ગયોઃ ॥

સર્વત્રાત્મેશ્વરાન્ વીક્ષાં કેવલ્ય મનિકેતતામ્ ।

વિવિક્તં ચીરવસનં સન્તાપં યેન કેનચિન્ ॥

શ્રદ્ધાં ભાગવતે શાસ્ત્રે નિન્દામન્યત્ર ચાપિ હિ ।

મનોવાકાય (કર્મ) દણ્ડઙ્ચ સત્યં શમદમાવપિ ॥

શ્રવણં કીર્તનં ધ્યાનં હરેરદ્ભુતકર્મણઃ ।

જન્મ કર્મ્મ ગુણાનાઙ્ચ તદર્થઃશિલચેષ્ટિતમ્ ॥

ઇષ્ટં દત્તં તપો જપં વૃત્તં યજ્ઞાત્મનઃ પ્રિયમ્ ।

દારાન્ સુતાન્ ગૃહાન્ પ્રાણાન્ યત્પરસ્મૈ નિવેદનમ્ ॥

એવં કૃષ્ણાત્મનાથેષુ મનુષ્યેષુ ચ સૌહૃદમ્ ।

પરિચર્ય્યાં ચોષયત્ર મહત્સુ નૃષુ સાધુષુ ॥

પરસ્પરાનુકથનં પાવનં મગવદ્ યશઃ ।

મિથો રતિર્મિથસ્તુષ્ટિર્નિર્વૃત્તિર્મિથ આત્મનઃ ॥

સ્મરન્તઃ સ્મારયન્તશ્ચ મિથોઽધૌષહરં હરિમ્ ।

મક્ત્યા સંજાતયા મક્ત્યા વિશ્વત્યુત્પુલકાં તતુમ્ ॥

ક્લચિદ્દુદન્ત્યચ્યુતચિન્તયા ક્લચિદ્-

ધસન્તિ નન્દન્તિ વદન્ત્યલૌકિકાઃ ।

નૃત્યન્તિ ગાયન્ત્યનુશીલ્યન્ત્યજં
ભવન્તિ તૂર્ણીં પરમેત્યનિર્વૃતાઃ ॥

इति भागवतान् धर्मान् शिक्षेद्भक्त्या तदुत्थया ।
नारायणपरो माया मञ्जस्तरति दुस्तरम् ॥ इति ॥

(મા• ૧૧ સ્ક૦ ૩ અ• ૨૧—૩૨)

તે માટે ઉત્તમ શ્રેયને જાણવાની ઇચ્છા કરનાર શબ્દબ્રહ્મ (વેદ) માં અને પરબ્રહ્મમાં પારંગત અને શાન્તિના નિવાસરૂપ ગુરૂનો આશ્રય કરવો જોઈએ.

ત્યાં—ગુરૂ સ્થાનમાં, ગુરૂમાં અને પોતામાં શ્રદ્ધા રાખીને ભગવાનને જાણી શકાય એવા અનુકૂળ ધર્મેને શિખવા કે જે ધર્મોમાં કપટ ન હોય, દમ્ભ, ન હોય અને પરમાત્માનું જ અનુસરણ હોય તેવા ધર્મોથી પોતાનામાં આત્મતત્ત્વને આપનાર પરમાત્મા સન્તુષ્ટ રહે.

આરે તરફથી મનને અસંગી બનાવવું અને પ્રથમ સાધુજનોમાં સંગને અને પ્રાણિમાત્રમાં દયા-મૈત્રી, અને વિનયને યથોચિત ધારણ કરવાં.

પવિત્રતા, તપ, સહનશીલતા, મૌન વેદાભ્યાસ, સરલતા, બ્રહ્મચર્ય અહિંસા (સુખ દુઃખ અને શીત-ઉષ્ણ એવા) દ્વન્દ્વોમાં સમબુદ્ધિ સર્વત્ર પરમાત્માનું જ ધ્યાન તથા કેવલ્ય—બુદ્ધિ વ્યાપકતા. બુદ્ધિ એક લાંબુ વસ્ત્ર અને કોઈની પ્રકારથી સન્તોષ.

ભાગવત શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા, પ્રાપ્તિયિક કથાઓમાં નિન્દા (અવિશ્વાસ, તનનો વાણીનો અને કાય (કર્મ-) નો દણ્ડ સત્ય, શમ અને દમ.

અદ્ભુત પરાક્રમવાળા શ્રી. પરમાત્માનું શ્રવણ, કીર્તન અને ધ્યાન, જન્મ-કર્મ અને ગુણોની બધી ચેષ્ટાઓ તેનેજ માટે હોવી જોઈએ.

યાગ, દાન. તપ, જપ અને જે કાંઈ આત્માને હિતકર આચરણ ઓ, પુત્રો. ઘર પ્રાણો જે કાંઈ હોય તેનું પરબ્રહ્મને અર્પણ કરવું.

એ પ્રમાણે કૃષ્ણ પરમાત્મારૂપી આત્માના માલિકોમાં અને મનુષ્યોમાં તે બન્નેમાં પરિચર્યા—(સેવાભાવ) મોટા પુરુષોમાં તેમજ સજ્જનોમાં પણ (સેવકભાવ).

પરસ્પર શુભાનુવાદ, પવિત્ર કરનારૂં ભગવદ્ યશ, પરસ્પરપ્રેમ અને પરસ્પર સન્તોષ તથા નિવૃત્તિ, પરમ શાન્તિ આત્માની પણ તેવીજ હોય.

પાપના સમૂહને હરવાવાળા હરિનું સ્મરણ કરતા અને સ્મરણ કરાવતા તથા ભક્તિ (શ્રદ્ધા) થી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિ—(વિશ્વ-પ્રેમ) થી શેમાંજિત શરીરને ધારણ કરે છે.

અલૌકિક ભક્તજનો ઘડી ભરમાં પરમાત્માનું ચિન્તન કરવાથી રહે છે. ઘડીભર હસ્યા કરે છે. આનંદ પામે છે, બોલ્યા કરે છે, નાચે છે, ગાય છે અને પરબ્રહ્મ પરમાત્માની હૃદયમાં વારંવાર ભાવના કર્યા કરે છે અને પરમપદને પામીને શાન્ત થયેલા મુગ્ધાજ બની જાય છે.

એ પ્રમાણે ભગવાન્ સંજીવી—ધર્મેને ભક્ત જન શિખે છે. અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતી ભક્તિવડે નારાયણનું ચિન્તન કરતો દુસ્તર માયા-રૂપી અન્ધકારને તરી જાય છે.

એટલા માટે એવા પ્રકારના, શાસ્ત્રોમાં કહેલા ઉપાયોથી મનની શુદ્ધિ મેળવી લેવી જોઈએ, શાસ્ત્રીય ઉપાયોનેજ ત્રિશામુજનોની ખુદ્ધિ (સમજ) ની સુગમતા માટે જુદી જુદી ભૂમિકાના ભેદથી કહેવાની અન્ધકાર પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

ઉપાયાઃ પ્રથમસ્કન્ધે નારદેનોપવર્ગિનાઃ ।

સંક્ષેપાત્તાનં વક્ષ્યે ભૂમિભેદવિભાગતઃ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમ સ્કન્ધમાં નારદજીએ જે ઉપાયો વર્ણવ્યા છે, તે ઉપાયોને ભૂમિકા અને તેના ભેદો, એમ જુદા વિભાગથી હું સંક્ષેપથી કહું છું.

તેજ ઉપાયોને સ્પષ્ટપણે કહે છે.——

પ્રથમં મહતાં સેવા તદ્વ્યા પાત્રતા તતઃ ।

શ્રદ્ધાથ તેષાં ધર્મેષુ તતો હરિગુણશ્રુતિઃ ॥ ૩૨ ॥

પહેલાં તો મોટા—સત્પુરુષોની સેવા કરવી અને ત્યાર પછી તેમની દયાના પાત્ર બનવું અને તેઓના ધર્મોપદેશમાં શ્રદ્ધા રાખવી. ત્યાર પછી પરમાત્માના શુભાનુ શ્રવણ કરવું.

તતો રત્યંકુરોત્પત્તિઃ સ્વરૂપાધિગતિસ્તતઃ ।

પ્રેમવૃદ્ધિઃ પરાનન્દે તસ્યાથસ્ફુરણં તતઃ ॥ ૩૩ ॥

ત્યાર પછી પ્રેમના અંકુરોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ત્યાર બાદ સ્વરૂપ જ્ઞાન થાય છે. પછી પરમાનન્દમાં પ્રેમવૃદ્ધિ થાય છે અને ત્યાર પછી પરમાનન્દનું સ્ફુરણ થાય છે.

ભગવદ્દર્શનિષ્ઠાતઃ સ્વર્સિંસ્તદ્ગુણશાલિતા ।

પ્રેમ્ણોઽથ પરાકાષ્ટેત્યુદિતા ભક્તિભૂમિકા ॥ ૩૪ ॥

ભગવદ્ દર્શનમાં નિષ્ઠા થવાથી પોતામાં તેવા ગુણોની સંપત્તિ મળે છે અને પ્રેમની પરાકાષ્ટા-ઉદય પામે છે. તે ભક્તિની ભૂમિકા કહેવાય છે તેમજ વ્યાસજી અને નારદજીના સંવાદમાં નારદજી કહે છે:—

અહં પુરાતીતમિવે ભવં મુને ।

દાસ્યાશ્ચ કસ્યાશ્ચ ન વેદવાદિનામ્ ॥

નિરૂપિતો બાલક એવ યોગિનામ્ ।

શુશ્રૂષણે પ્રાવૃષિ નિર્વિવિક્ષતામ્ ॥

તે મદ્યપેતાસિલચાપલેર્મકે ।

દાન્તેઽધૃતક્રીડનકેઽનુવર્તિનિ ॥

ચક્રુઃ કૃપાં યદ્યપિ તુલ્યદર્શનાઃ ।

શુશ્રૂષમાણે મુનયોઽલ્પમાષિણિ ॥

ઉચ્છિષ્ટલેપાનનુમોદિતો દ્વિજૈઃ ।

સકૃત્સ્મ મુજ્જે તદપાસ્તકિલિબ્ધઃ ॥

એવં પ્રવૃત્તસ્ય વિશુદ્ધ ચેતસ ।

સ્તદ્દર્મ એવાત્મરુચિઃ પ્રજાયતે ॥

તત્રાન્વહં કૃષ્ણકથાઃ પ્રગાયતા ।

મનુગ્રહેણા શૃણવં મનોહરાઃ ॥

તાઃ શ્રદ્ધયા મેઽનુપદં વિશૃણ્વતઃ ।

પ્રિયશ્રવસ્યઙ્ગ મમાભવદ્દુષ્ટિઃ (રતિઃ) ॥

તસ્મિન્સ્તદા લબ્ધરુચેર્મહામતે !

પ્રિયશ્રવસ્ય સ્વલિતા મતિ મમ ॥

ययाहमेतत् सदमत्स्वमायया ।

पश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे ॥

इत्थं शरत्प्रातृषिकावृतू हरे ।

विशृण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलम् ॥

संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिः ।

भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोऽपहा ॥

तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतैनसः ।

श्रद्धधानस्य बालस्य दान्तस्यानुचरस्य च ॥

ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत् साक्षाद्भगवतोदितम् ।

अन्ववोचन् गमिष्यन्तः कृपया दीनवत्सलाः ॥

येनैवाहं भगवतो वासुदेवस्य वधसः ।

मायानुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदम् ॥

एतत्संसूचितं ब्रह्मस्त्वया यद्विचिकित्सितम् ।

यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥

आमयो यश्चभूतानां जायते येन सुव्रत ।

तदव ह्यामयं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितम् ॥

एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ।

त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥

यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् ।

ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् ॥

कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवाच्छिक्षया सकृन् ।

गृह्णन्ति गुण—नामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति च ॥

अँनमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि ।

प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ॥

इति मूर्त्यभिधानेन मन्त्रमूर्तिममूर्तिकम् ।

यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ॥

इत्थं स्वनिगमं ब्रह्मन्नेत्य मदनुष्ठितम् ।

अदान् मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन् भावं च केशवः ॥

હે મુને ! હું પહેલા જન્મોમાં વેદવાદી-(બ્રાહ્મણ) ઝોની કોઈ પણ દાસીને ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલો હ.તો, તેમજ યોગીઓમાં બાળક તરીકેજ માફ નિરૂપણ થયેલું છે, કે જે યોગીઓ વર્ષાઋતુમાં અડગ શ્રદ્ધાથી બેઠેલા હોય છે.

તે મુનીઓ બાહ્યાવસ્થાની ચપલતાથી દૂર રહેલા, અત્યન્તસંયમી રમવાને માટે જેણે દડા જેવું રમકડું પકડ્યું છે એવા, અનુકરણ કરતા. સેવા કરનારા. ઓછું બોલનારા, મારાઉપર સરખી સમાન દૃષ્ટિવાળાઓએ કૃપાકરી.

એક વળત બ્રાહ્મણોવતી ઉશ્કેરાયલો હું પ્રભુના ઉચ્છિદ્રલેપને ચઢાવેલા ચંદનને-હું ચાખી ગયો, ત્યાર પછી અને લેપના ચાખવાથી દૂર થયાં છે પાપો જેના એવો થયો. એ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થયેલા વિશુદ્ધ ચિત્તવાળાને તે લકિત-શ્રદ્ધા-રૂપ ધર્મમાં આત્મ રૂચિ. ઉત્પન્ન થાય છે.

તે ધર્મમાં પ્રતિદિન કૃષ્ણ કથાને કહેનારાઓની કૃપાથી મનોહર કૃષ્ણ કથાઓ સાંભળી અને પદેપદ શ્રદ્ધાપૂર્વક કથા શ્રવણ કરવાથી મને હે પૂજ્ય ! અત્યન્ત પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ.

હે મહામતે ! પ્રાપ્ત થઈ છે પ્રીતિ જેને એવા તે પ્રિય શ્રવણવાળા પરમાત્મામાં મારી મતિ અરુણવિત નિરંતર થવા લાગી, કે જે મતિવડે સદ્ અને અસતસ્વરૂપ (અનિર્વાચનીય) માયાવડે પર-બ્રહ્મ સ્વરૂપ એવા મારામાં (સચરાચર) જગતને કંપેલું જોઉં છું.

આ પ્રમાણે વર્ષા અને શરદ્ ઋતુ પર્યન્ત પ્રતિયક્ષમાં મહાત્મા અને મુનીઓ વડે ગવાતા પરમાત્માના નિર્મળયશને સાંભળતાં મારી લકિત આત્માના રજ અને તમ રૂપ માયાના દોષને હરનારી થઈ.

અત્યંત અનુરક્ત અને એ પ્રમાણે વિનયી થયેલા; જેના પાપો દૂર થયાં છે, એવા શ્રદ્ધા રાખતા બાલ (નિર્દોષ) સ્વભાવ વાળા, ઇન્દ્રિયોને જેણે દમી છે એવા અને સર્વદા સેવકભાવથી વર્તનાર મને.

સાક્ષાદ્ ભગવાને કહેલું, અત્યન્ત શુદ્ધ-જ્ઞાન દીન-વત્સલ એવા મુનીઓ, જવાની ઇચ્છા કરતાં કરતાં કહી ગયા-ઉપદેશ આપ્યો.

કે જેનાથી જે ઉપદેશથી હું, વાસુદેવ પૂજ્યભગવાનનો માયા પ્રતાપ બાણી શક્યો. તે એજ જ્ઞાન કે જેનાથી મુનીઓ તત્પદને પ્રાપ્ત કરે છે.

એ પ્રમાણે હે બ્રહ્મન્ ! પૂજ્ય વ્યાસજી ! તમેએ જે ભવરોગ રૂપી વ્યાધિ જ્ઞાનને માટે જે કાંઈ ઈચ્છા કરી, તે બધું મેં ઉપર કહ્યા પ્રમાણેજ તે મુનિઓએ સૂચિત કરેલું છે કે-જે કાંઈ કર્મ કરવામાં આવે તે સર્વ ઈશ્વરમાં પર-બ્રહ્મસ્વરૂપ ભગવાનમાં અર્પણ કરી દીધું હોય.

હે સુમત ! જે હેતુથી પ્રાણીઓને વ્યાધિ થાય છે. તેજ હેતુ જૂત-દ્રવ્ય ચિકિત્સામાં વ્યાધિનિવારણાર્થે યોજાતું છતાં તે ચિકિત્સાને કાંઈ પણ પવિત્ર કરતું નથી [એટલે કે જે હેતુથી અજ્ઞાનમાં પ્રાણીઓ તણાતા હોય તો તે હેતુને ત્યાગ કરવાથી જ પ્રાણી માત્ર સુખી થાય છે.]

એ પ્રમાણે સર્વે ક્રિયાયોગો મનુષ્યોને સંસારબંધનમાં કારણ બને છે અને તેજ આત્માના વિનાશને માટે બને છે.

માટે આ સંસારમાં જે કાંઈ કર્મ કરવામાં આવે તે, ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા પુરતુંજ હોવું જોઈએ. કારણ કે ભકિતયોગ યુક્ત જ્ઞાન તે ભગવત કૃપાને આધીન છે.

જ્યાં ભગવાનના ઉપદેશપૂર્વક વારંવાર પણ કર્મો કરતાં અને કૃષ્ણ—પરમાત્માના ગુણ અને નામોનું સ્મરણ કરતાં સમય વીત્યા કરે છે, અને—

ૐ નમો ભગવતે હુમ્યં એ પ્રમાણે હે પૂજ્ય ભગવન્ ! તમને નમ સ્કાર હો, અમો વાસુદેવનું ધ્યાન ધરીએ છીએ. પ્રદુક્ષ અને અનિરુદ્ધ તથા સંકર્ષણ સ્વરૂપનું અમો ધ્યાન ધરીએ છીએ.

એ પ્રમાણે ભગવાનના સ્વરૂપના નામકથનથી મન્ત્રરૂપ મૂર્તિ-વાળા એટલેજ મૂર્તિરહિત (શબ્દ બ્રહ્મ) ને યજ્ઞ—પુરૂષને જે પૂજે છે તે પુરૂષેજ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો એમ કહી શકાય.

આ પ્રમાણે હે પૂજ્ય વ્યાસજી મહારાજ ! મેં આચરેલા મારા આત્મ—યોગને જાણીને સાક્ષાત્ કેશવે મને પોતામાં જ્ઞાન એશ્વર્ય અને ભાવ આપ્યાં છે.

ભગવાનની સેવા બે પ્રકારની છે. ભગવાનના ભકતોની સેવા અને સાક્ષાત્ ભગવાનની સેવા તેમાં પહેલી જે પ્રમાણે.—

મહત્સેવાં દ્વારમાહ્વાવયુક્તે ।
 સ્તમોદ્ધારં યોષિતાં સદ્ગિસદ્ગમ્ ॥
 મહાન્તસ્તે સમચિન્તાઃ પ્રશાન્તા ।
 વિમન્યવઃ સુહૃદઃ સાધવો યે ॥
 યે વા મયીશે કૃતસૌહૃદાર્થા ।
 જનેષુ દેહંભરવાર્તિકેષુ ॥
 ગૃહેષુ જાયાત્મજરાતિમ્ત્સુ ।
 ન પ્રીતિયુક્તા યાવદર્થાશ્ચ લોકે ॥

(ભા. ૫ સ્કં. ૫ અ. ૨૩)

મોટાઓ (સત્પુરૂષો) ની સેવા એ મુકિતનું દ્વાર કહેવાય છે; પરંતુ સ્ત્રીઓના સંગવાળાઓના સંગને તમ (અજ્ઞાન) નું દ્વાર કહેવામાં આવે છે. સમાન ચિત્તવાળા અત્યંત શાન્ત તે મહાત્માઓ રાગ ક્રોધ વિનાના હોઈને શુદ્ધ હૃદયના જેઓ સાધુ પુરૂષો છે.

અથવા સમર્થ એવા મારામાં જેઓએ સખીભાવ લકિતયોગરૂપી પુરૂષાર્થ કરેલો છે. તે દેહનું પોષણ કરનારા વાર્તાકહેનારાઓમાં અને સ્ત્રી-પુત્ર વગેરે પરિવારવાળા ગૃહોમાં અથવા લોકોમાં જે કાંઈ સાંસારિક પદાર્થો છે, તેઓમાં તેઓ પ્રીતિવાળા હોતા નથી.

તેમજ—

પ્રસન્નગમજરં પાશ માત્મનઃ કવયો વિદુઃ ।
 સ એવ સાધુષુ કૃતો મોક્ષદ્વારમપાવૃતમ્ ॥
 તિતિશ્વઃ કારુણિકાઃ સુહૃદઃ સર્વદેહિનામ્ ।
 અજાતશત્રવઃ શાન્તાઃ સાધવઃ સાધુમૂષળાઃ ॥
 મથ્યનન્યેન ભાવેન ભક્તિં કુર્વન્તિ યે દદામ્ ।
 મત્કૃતે ત્યક્તકર્માણ સ્ત્યક્ત સ્વજનબાન્ધવાઃ ॥
 મદાશ્રયાઃ કથામૃષ્ટાઃ શૃણ્વન્તિ કથયન્તિ ચ ।
 તપન્તિ વિવિધાસ્તાપા નૈતાન્ મદ્રતચેતસઃ ॥
 ત એતે સાધવઃ સાધ્વિ ! સર્વસંગવિવાર્જિતાઃ ।
 સંગસ્તેષ્વથ તે પ્રાર્થ્યઃ સંગદોષહરા હિ તે ॥

(ભા. ૩ સ્કં. ૨૫ અ. ૨૦૨૪)

આત્માના પાશ—અન્ધનને કવિઓએ અત્યંત સંગવાળો અને ખીલકુલ નહીં ઘસાતો કહે છે, માટે તેજ લકિતયોગરૂપી શુભ માર્ગ સાધુઓમાં વિદ્યમાન હોય છે કે જેનાથી મોક્ષદ્વાર ખુલ્લું છે.

સાધુઓ તેઓજ કહી શકાય કે જેઓ સહન કરનારાઓ હોય, કરુણાથી ભીજાયલા હોય, પ્રાણિમાત્રના મિત્રો (દ્વેષ નહીં કરનારા) હોય, જેઓના શત્રુઓ ઉત્પન્નજ નથી થયા તેવા હોય, શાન્ત હોય, અને સદ્ગુણો એજ જેઓનું ભૂખણ હોય તેઓજ (સાચા) સાધુઓ છે.

વળી મારામાં અનન્ય ભાવથી દૃઢલકિત કરતા હોય અને મારે માટે સર્વે કર્મોનો ત્યાગ કરી બેઠા હોય. અને સ્વજનમાંથી અને અન્ધુ-ઓમાંથી પણ જેનો મમતા ભાવ છુટી ગયો હોય.

મારોજ આશ્રય કરીને રહેનારા હોય, કથાશ્રવણથી પીગળેલા હૃદયવાળા હોય, કથા સાંભળતા હોય તથા સંભળાવતા હોય અને મારામાંજ જેનું ચિત્ત પરોવાયલું હોય તેઓને સંસારના નાના પ્રકારના તાપો તપાવી શકતા નથી !

હે સાધ્વિ ! દેવહુતિજી ! તે આ સાધુઓ સર્વ—સંગથી દુર રહેલા હોય, તેઓનોજ સંગ પરમાત્માપાસે માગી શકાય, કારણ કે તેવા સાધુઓજ (સંસાર) સંગના દોષને હરનારા હોય છે.

તેમજ—

યત્પાદસંશ્રયાઃ સૂત મુનયઃ પ્રશમાયના ।

સઘઃ પુનન્ત્યુપસ્પૃષ્ઠાઃ સ્વર્ધુન્યાપોઽનુસેવયા ॥

(માં ૧ સ્કં ૧ અં ૧૫)

તુલયામ લવેનાપિ ન સ્વર્ગં નાપુનર્ભવમ્ ।

મગવત્સંગિસંગસ્ય મર્ત્યાનાં કિમુતાશિષઃ ॥

(માં ૧ સ્કં ૧૮ અં ૧૩)

(માં ૪ સ્કં ૩૦ અં ૩૪)

હે સૂત ! જેના ચરણારવિન્દનો આશ્રય કરીને રહેનારા, શાન્તિ સ્થાન છે જેઓનું એવા મુનિઓ, ગંગાજળની નિરંતર સેવાથી જો તેઓનો સ્પર્શ થયો હોય તો જલદી પવિત્ર કરે છે.

ભગવાન્ના સંગ કરનારાઓના સંગના અંશથી અમો સ્વર્ગની પણ તુલના કરી શકતા નથી અને મુક્તિની પણ ખરાખરી કરી શકતા નથી તો પછી, મનુષ્યો ઉપરના આશિર્વાદની તો શી કથા? અર્થાત્ મુનિઓનો આશીર્વાદ ઘણાજ ક્ષણને આપવાવાળો છે.

તેમજ—

દુર્લભો માનુષાં દેહાં દેહિનાં ક્ષણમંગુરઃ ।
તથાપિ દુર્લભં મન્યે વૈકુણ્ઠપ્રિયદર્શનમ્ ॥
અત આત્યન્તિકં ક્ષેમ ઇચ્છામો ભવતોન્નયઃ ।
સંસારેન્સ્મિન્ ક્ષણાર્દ્ધોપિ સત્સંગઃ સેવધિ વૃણામ્ ॥

(માં ૧૧ સ્કં ૨ અં ૭)

પ્રાણીઓમાં ક્ષણભંગુર એવો મનુષ્યનો દેહ દુર્લભ છે, તો પણ વૈકુંઠનું પ્રિય દર્શન તેના કરતાં પણ દુર્લભ છે.

એટલા માટે હે દોષ રહિત મુનિઓ ! આપને અમો સર્વાથા ક્ષેમ—કારક કંઈ વસ્તુ છે? તે પુછીએ છીએ. આ સંસારમાં ક્ષણના અર્ધા ભાગ સુધી કરેલો પણ સત્સંગ મનુષ્યોને માટે કલ્યાણકારક છે.

તેમજ—

ન રોધયતિ માં યાગો ન સાંખ્યં ધર્મ ઉદ્ભવ ।
ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો નેષ્ટાપૂર્ત ન દક્ષિણાઃ ॥
વ્રતાનિ યજ્ઞાશ્ચન્દાંસિ તીર્થાનિ નિયમા યમાઃ ।
યથાવરુન્થે સત્સંગઃ સર્વસંગાપહો હિ યામ્ ॥
સત્સંગેન હિ દેતેયા યાતુધાના મૃગાઃ સ્વગાઃ ।
મન્થર્વાપ્સરસો નાગાઃ સિદ્ધાશ્ચારણગુહ્યકાઃ ॥
વિદ્યાધરા મનુષ્યેષુ વૈશ્યાઃ શૂદ્રાઃ સ્ત્રિયોન્ન્યજાઃ ।

રજસ્તમઃ પ્રકૃતય સ્તર્ષિમ સ્તર્ષિમન્ યુગેન્નયઃ—
વહવો મત્પદં પ્રાપ્તા સ્ત્વામૃકાયાધવા દયઃ ॥

હે ઉદ્ભવ ! મને યોગ અથવા સાંખ્ય—વિજ્ઞાન ધર્મ, અથવા વેદ—તપ—દાન વાવ કુવા વગેરે જોદાવવાં તે ગરીબોને મદદ કરવી તે, તથા દક્ષિણાઓ, તેમાંનું કાંઈ પણ અટકાવી શકતું નથી.

વ્રતો, યજ્ઞો, છન્દો, તીર્થો, નિયમો, યમો પણ અટકાવી શકતાં નથી, કે જે પ્રમાણે સર્વસંગોથી દૂરરહેલો સત્સંગ મને અટકાવી રાખે છે.

સત્સંગવડે તો દૈત્યો—રાક્ષસો, હરણો, પક્ષીઓ ગન્ધર્વો, અપ્સ-રાઓ, હાથીઓ, સિદ્ધ—લોકો, ચારણો, ગુહ્યકો, વિદ્યાધરો, મનુષ્યોમાં વેશ્યાઓ, શુદ્રો સ્ત્રીઓ અન્ત્યજે.

તેમજ તે તે યુગમાં છે અનધ ! રજ તમ રૂપ પ્રકૃતિઓ પણ વિશ્વકર્મા જેવી કાયવાળા અને ધવ નામના ઘણા એક વૃક્ષોપણ મારા પદ—સ્થાનને પ્રાપ્ત થયલા છે.

સાક્ષાત્ ભગવાનની સેવા જેમ—

વૃષપર્વા વલિર્બાળો મયશ્ચાય વિભીષણઃ ।
 સુગ્રીવો હનુમાન્શ્ચો ગજો ગૃધ્રો વણિક્કપથઃ ॥
 વ્યાધઃ કુન્જા વ્રજે ગોપ્યો યજ્ઞપત્ન્યસ્તથાપરે ।
 તે નાશ્રીતશ્રુતિગણા નોપાસિતમહત્તમાઃ ॥
 અવ્રતાતમ્વ્રતપસઃ સ (મ) ત્સંગાન્માષુપાગતાઃ ।
 કેવલેન હિ ભાવેન ગોપ્યો ગાવો નગા મૃગાઃ ॥
 યેષ્યે મૃદ્ધધિયો નાગાઃ સિદ્ધા મામીયુરંજસા ।
 યં ન યોગેન સાંખ્યેન દ્વાનવ્રતતપોષ્ઠ્વરૈઃ ।
 વ્યાખ્યાસ્વાધ્યાયસંન્યાસઃ પ્રાપ્તુયાદ્ યત્તવાનપિ ॥

(માં ૧૧ સ્કં ૧૨ અં ૧-૧)

વૃષપર્વા, બલિરાજ, બાણાસુર, મયદાનવ અને વિભીષણ, તથા સુગ્રીવ, હનુમાન, ભિક્ષ, ગજ, ગૃધ્રપક્ષી વણિક્કપથ શિકારી, કુબ્જ વ્રજની ગોપીઓ, યજ્ઞપત્નીઓ અને બીજા કે જેઓ શ્રુતિ સમુદાયને ભણ્યા નથી અને મોટામાં મોટા દેવની ઉપાસના કીધી નથી. વ્રતો કર્યાં નથી તપો તપ્યાં નથી, તેઓ સત્સંગથી મને પહોંચ્યા છે. મારું સ્વરૂપ જાણી ગયા છે, કેવલ મારાપ્રત્યેના સદ્ભાવથીજ ગોપીઓ ગાયો, ગિરિરાજ, હરિણો તથા અન્ય મૂઢમતિવાળા નાગો અને સિદ્ધ લોકો સરલપણાથી મને પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. કે જે મને સર્વાદા પ્રયત્ન કરનાર યોગી પણ યોગ વડે, સાંખ્યજ્ઞાન વડે, દ્વાન, મત-તપ, અથવા યજ્ઞો વડે ધર્મગ્રંથોની વ્યાખ્યાથી વેદાધ્યયનથી અને સંન્યાસ-સર્વ કર્મોના ત્યાગથી પણ પ્રાપ્ત ન કરી શકે.

મત્કામા રમણં જાર મસ્વરુપવિદોઽબલાઃ ।
 બ્રહ્મ માં પરમં પ્રાપુઃ સંગાચ્છતસહસ્રશઃ ॥
 તસ્માત્ત્વમુદ્ધવોત્સૃજ્ય ચોદનાં પ્રતિચોદનામ્ ।
 પ્રવૃત્તિઞ્ચ નિવૃત્તિઞ્ચ શ્રોતવ્યં શ્રુતમેવ ચ ॥
 મામેકમેવ શરણમાત્માનં સર્વં દેહિનામ્ ।
 યા હિ સર્વાત્મભાવેન યાસ્યસિ હ્યકુતોભયઃ ॥

(માં ૧૧ સ્કં ૧૨ અં ૧૩-૧૫)

મારા સાચા સ્વરૂપને નહીં જાણનારી અબલા (ગોપી) એા
 મારી પ્રાપ્તિની ઈચ્છા કરનારી મને વ્યભિચારી-ઘણી કટખીને પણ
 સત્સંગથી થતા સ્નેહને આધીન થઈને, અને સેંકડો હજારો સ્ત્રીઓએ
 પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ એવા મને પ્રાપ્ત કર્યાં.

માટે હે ઉદ્ધવ ! તમે વિધિ અને નિષેધ, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ
 સાંભળવાનું અને સાંભળેલું એવી ભેદ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને પણ.

સર્વ પ્રાણિઓના શરણરૂપ, પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ એકલા મનેજ સર્વ
 વસ્તુઓ ઉપર બ્રહ્મ-બુદ્ધિથી પહોંચી બાઓ. પહોંચી જશોજ અને
 ચારો તરફ નિર્ભય બની જશો.

આ ઉપરથી આંહિ આટલોજ નિષ્કર્ષ (તાત્પર્ય) છે; કે સાક્ષાત્
 ભગવાનને સંગ અથવા ભગવાનનો સંગ કરનારાઓનો સંગ, જેમ
 માફક આવી શકે—તેમ કર્યા સિવાય પરમાત્મામાં ભકિતનો ઉદય
 થતો નથી. આટલોજ વિશેષ છે કે ભગવત્સંગીઓ કૃતાર્થ હોવાને
 લીધે તેઓને ણીજાઓના સંગની જરૂર રહેતી નથી; પરંતુ ભગ-
 વત્સંગીઓના સંગ કરનારને તો ભગવત્સંગ ફલરૂપ હોવાને લીધે
 'ળીજા જરૂર હોય જ છે. એ પ્રમાણે મહત્સેવા જે પ્રકારની છે એમ
 સિદ્ધ થયું અને ત્યાર પછી તે મહાનોની દયાના પાત્ર થવાય, તે
 મહાપુભાવોના પોતીકા સુશીલતા વગેરે ગુણોવડે ગુણોને પુષ્ટિ મળે
 છે. તે ગુણોનું શ્રીમદ્ભાગવતમાં વર્ણન કરેલું છે:—

કૃપાલુરકૃતતદ્રોહ સ્તિતિક્ષુઃ સર્વદેહિનામ્ ।

સત્યસારોઽનવદ્યાત્મા સમઃ સર્વોપકારકઃ ॥

૧ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ એકાકારતારૂપ થવાની.

કામૈરહતધીર્દાન્તો મૃદુઃ શુચિરકિञ્ચનઃ ।

અનીહો મિતમુક્ત શાન્તઃ સ્થિરો મચ્છરણો મુનિઃ ॥

અપ્રમત્તો ગમીરાત્મા ધૃતિમાન્ જિતષઙ્ગુણઃ ।

અમાની માનદઃ કલ્પો મૈત્રઃ કારુણિકઃ કવિઃ ॥

(માં ૧૧ સ્કં ૧૧ અં ૨૯—૩૧)

મહાનુભાવોની સેવા કરનારે. કૃપાવાળો કોઈનો પણ દ્રોહ નહીં કરનાર, સહન કરવાવાળો, સત્ય એજ જેનું બળ છે, એવો, અનિર્ધ સ્વભાવવાળો, સર્વ પ્રાણીઓમાં સરખો, સર્વેનો ઉપકારક કામ વાસનાથી જેની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ નથી થઈ એવો, કામલ સ્વભાવ વાળો, પવિત્ર, કોઈ પણ વસ્તુનો અંગ્રહ નહીં કરનાર, ઇચ્છા વિનાનો, માપસર ભોજન કરનાર, શાન્ત. સ્થિર, માફજ શરણુ ઇચ્છનાર, મનન શીલ, પ્રમાદ વિનાનો. ગંભીર, સ્વભાવવાળો ધીરજવાળો જેણે કામ કોધ વગેરે જીતી લીધા છે એવો અભિમાન રહિત, સર્વેને માન આપનાર, કલ્પ-વૃક્ષ જેવો. સર્વ પ્રાણીઓનો મિત્ર થઈને રહેતો, અત્યંત કષ્ટવાળો અને પરમાત્માના શુણેને હૃદયમાં તપાસનાર થાય છે.

તેમજ—

મદભિજ્ઞં ગુરું શાન્ત મુપાસાત મદાત્મકમ્ ॥

અમાન્યમત્સરો દક્ષો નિર્મમો દૃઢસૌહદઃ ।

અસત્ત્વરોઽર્થજિજ્ઞાસુ રતમૂયુ રમોઘવાક્ ॥

જાયાપત્યગૃહક્ષેત્ર-સ્વજન દ્રવિણાદિષુ ।

ઉદાસીનઃ સમં પશ્યન્ સર્વેઽર્થમિવાત્મનઃ ॥

(માં ૧૧ સ્કં ૧૦ અં ૫-૭)

મારા નામ સરખાજ નામવાળો, એવા મારામાં જેનો આત્મા પડેવાયો છે એવા શાન્ત શુરૂની ઉપાસના કરવી, મને ભજનારે માન અને મત્સર વિનાનો ચતુર, મમતા રહિત, દૃઢ મિત્રતા વાળો.

ધીરપ્રકૃતિવાળો અર્થને જાણવાની ઇચ્છા કરનાર અદેખાઈ નહીં કરનાર, સફળ વાણીવાળો.

સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, ક્ષેત્ર, સ્વજન અને દ્રવ્યવગેરેમાં ઉદાસીન (મમતા-રહિત) સ્વભાવ વાળો સર્વે પદાર્થોમાં આત્માની સમતાને જોનારો હોવો જોઈએ. વગેરે હરિ ભક્તનાં લક્ષણો છે.
ઉદાહરણ જેમકે પ્રહલાદ—

તસ્ય દૈત્યપતેઃ પુત્રાશ્ચત્વારઃ પરમાદ્ભુતાઃ ।
પ્રહ્લાદોઽભૂન્મહાંસ્તેષાં ગુણૈર્મહદુપાસકઃ ॥
બ્રહ્મણ્યઃ શીલસમ્પન્નઃ સત્યસન્ધો જિતેન્દ્રિયઃ ।
આત્મવન્ સર્વભૂતાનામેકઃ પ્રિયસુહૃત્તમઃ ॥
દાસવત્ સન્નતાર્થાગ્નિઃ પિતૃવત્ દીનવત્સલઃ ।
ઘ્રાતૃવત્ સદૃશો સ્નિગ્ધો ગુરુર્ણીશ્વરભાવનઃ ।
વિદ્યાર્થરૂપજન્માર્થ્યો માનદમ્ભવિવર્જિતઃ ॥

નોદિગ્નચિન્તો વ્યસનેષુ નિસ્પૃહઃ ।
શ્રુતેષુ દૃષ્ટેષુ ગુણેષ્વવસ્તુદરુઃ ॥
દાન્તેન્દ્રિયપ્રાણશરીરધીઃ સદા ।
પ્રશાન્તકામો રહિતાસુરોઽસુરઃ ॥

(માં ૭ સ્કં ૪ અં ૩૦-૩૩)

દૈત્યોના પતિ તે હિરણ્યાક્ષને અત્યંત અહભુતપરાક્રમેવાળા આર પુત્રો હતા, તેઓમાં પ્રહલાદ ગુણોથી અને પ્રકૃતિનો મહાન્ ઉપાસક થઈ ગયો.

વેદવિદ્યામાં પારંગત, શીલસ્વભાવયુક્ત, સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો જિતેન્દ્રિય સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મ—બુદ્ધિ રાખનાર એકકો ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રેમી હૃદયવાળો હતો.

વળી સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દાસની માફક જેણે ચરણોમાં મસ્તક નમાવ્યું છે. એવો અને પિતાની માફક દીનવત્સલ.

ભાર્ગવી માફકજ સમાનદૃષ્ટિવાળો, અત્યન્તસ્નેહાળ, ગુરુઓમાં ઈશ્વર ભાવનાવાળો વિદ્યા-ધન-રૂપ વગેરે સાધનોવડે જન્મથીજ યુક્ત માન અને દંભરહિત.

કોઈ પણ દિવસ ચિત્તમાં ઉદ્વેગ નહીં રાખનાર, વ્યસનોમાં સ્પૃહા-વિનાનો, સાંભળેલા અને દૃષ્ટિએ જોયેલા માધિક ગુણોમાં મિથ્યા દૃષ્ટિથી જોનાર, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, શરીર અને બુદ્ધિ વગેરેનું જેમણે દમન કર્યું છે.

એવો, હમેશાં શાન્ત છે મનોરથો જેના એવો, અને અસુર-સ્વભાવથી રહિત એવો, જન્મથી અસુર હતો.

આવા પ્રકારના શિષ્ય તરીકેના ગુણો જેનામાં ન હોય, તેઓને તો મોટાઓનો સંગ તદ્દન નિરર્થક છે, માટે તેઓના દયાપાત્ર બનવું એ બીજી ભૂમિકા છે, અને તે પણ બે પ્રકારની છે. પોતાને શરણે આવેલાની દરકાર સિવાયની અને બીજી તેવી શરણે આવેલાની જરૂરીઆતવાળી તેમાં પહેલી જેમ—

તત્ત્વેમનિકાયામં સિતિક્ષ્ણં ત્રિલોચનમ્ ।

પ્રસાદસુમુલં વીક્ષ્ય પ્રણેષુર્જાતકૌતુકાઃ ॥

સ તાન્ પ્રપન્નાર્તિહરો ભગવાન્ ધર્મવત્સલઃ ।

ધર્મજ્ઞાન્ શીલસંપન્નાન્ પ્રીતાન્ પ્રીત ઉવાચ હ ॥

॥ શ્રોતુઃ ઉવાચ ॥

યૂયં વેદિષદઃ પુત્રા વિદિતં વશ્ચિકીર્ષિતમ્ ।

અનુગ્રહાય ભદ્રં વ એવં મે દર્શનં કૃતમ્ ॥

યઃ પરં રહસઃ (રંહસા) સાક્ષાત્ ત્રિગુણાઝીવસંઘ્રિતાત્ ।

મગવન્તં વાસુદેવં પ્રપન્નઃ સ પ્રિયો હિ મે ॥

સ્વધર્મનિષ્ઠઃ શતજન્મભિઃ પુમાન્

વિરિઞ્ચતામેતિ તતઃ પરં હિ મામ્ ।

અવ્યાકૃતં ભાગવતોઽથ વૈષ્ણવમ્

પદં યથાહં વિબુધાઃ કલાત્પયે ॥

અથ ભાગવતા યૂયં પ્રિયાઃ સ્ય ભગવાન્ યથા ।

ન મદ્ભાગવતાનાશ્ચ પ્રેયાનન્યોઽસ્તિ કર્હિચિત્ ॥

ઇદં વિવિક્તં જાતવ્યં પવિત્રં મદ્ગલં પરમ્ ।

નિઃશ્રેયસ્કરં ચાપિ શ્રૂતાં તદ્દદામિ વઃ ॥

ઇત્યનુક્રોશહૃદયો ભગવાનાહ તાઞ્ઞિવઃ ।

બદ્ધાઞ્જલીન્ રાજપુત્રાન્ નારાયણપરો દત્તઃ ॥

(મા. ૪ સ્ક. ૨૪ અ. ૨૫-૩૨)

તપેલા સોનાની કાન્તિસરખા પ્રકાશતા, કાળા કંઠવાળા ત્રણસોચ-
નવાળા, પ્રસન્નતા જેના મુખમાં વિરાજી રહી છે, તેવા, મહાદેવરૂપને
જોઈને જેઓને આશ્ચર્ય થયેલું છે તેઓ (રાજપુત્રો) પ્રણામ
કરવા લાગ્યા.

શરણે આવેલાઓના દુઃખને હરનાર ધર્મવત્સલ તે પૂજ્ય શંકર પ્રસન્ન થઈને ધર્મને જાણનારા સૌમ્ય સ્વભાવવાળા તેઓને કહેવા લાગ્યા.

મહાદેવજી કહે છે.—

હે કર્મકાંડી રાજપુત્રા ! તમોઓ જે કરવા ધારેલું છે. તેને મેં જાણ્યું છે. તમારા ઉપર ઉપકાર કરવા માટેજ તમોને મેં દર્શન દીધું છે.

જે ત્રિગુણાત્મક માયાથી લિપ્ત જીવજીવી પર એવા ભગવાન વાસુદેવને શરણુ થયો છે તે મને પ્રિય છે.

મનુષ્ય સમ્પૂર્ણ રીતે પોતાના ધર્મમાં રહેલો હોય તો સૌ જન્મો વડે બ્રહ્મા-પણાને પામે છે અને પછી મને પામે છે, ત્યાર બાદ ભગવાનનોજ થઈ અવ્યાકૃત નિર્વિકાર વૈષ્ણુવપદને માયાનો સહંતર નાશ થયા પછી પામે છે, એમ વિદ્વાન્ જ્ઞાનીઓ ઉત્તમ સ્થાનને પામે છે.

જો તમો ભગવાનનાજ પ્રિય હો, તો જે પ્રમાણે ભગવાન મને પ્રિય છે, તેમજ મારા અને ભગવજ્જનોમાં કોઈ પણ અધિક પ્રિય હોતો નથી, પ્રેમપાત્ર સર્વે સરખા છે.

આ પ્રમાણેનું સ્પષ્ટ અને પવિત્ર મંગલાચરણ જાપ્યા કરવું અને કલ્યાણકારક જે કાંઈ છે. તે પણ આપને કહું છું તે સાંભળો.

એ પ્રમાણે જેના હૃદયમાં અત્યંત દયા છે. એવા શંકર ભગવાન બ્રહ્માંડલિ રાજપુત્રોને નારાયણપરક વચન સંભળાવતા હતા.

વગેરે ભગવાનના દયાપાત્ર બનવામાં ઘણા ઉદ્ઘાટરણો છે. મહાદેવ અને પ્રાચીતસના સંવાદમાં જેમ—

તે પ્રપપેતાખિલચાપલેર્મકે ।

દાન્તેધૃતક્રીડનકેન્નુવર્તિન ॥

ચક્રુઃ કૃપાં યદ્યપિ તુલ્યદર્શનાઃ ।

શુશ્રૂષમાણે મુનયોઽલ્પમાષિણિ ॥

બાહ્યાવસ્થાની બધી ચપલતાઓ જેમાંથી દૂર થઈ છે. એવા અને ઇન્દ્રિયોનું જેણે દમન કર્યું છે એવા, હાથમાં દડાને ધારણ કરેલા અને અનુકરણ સેવા કરનાર, અલ્પ જોલનાર. સમાન દૃષ્ટિવાળા મુનિઓ એ દૃષ્ટા કરી અને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવ્યું.

પોતાનાજ પ્રયત્નની જરૂરીઆત જેમ ધ્રુવ અને નારદજીના સંવાદમાં ધ્રુવજી કહે છે—

સાંયં શમો ભગવતા મુસદ્ધઃ સહતાત્મનામ્ ।
દર્શિતઃ કૃપયા પુંસાં દુર્દશોઽસ્મદ્વિધૈસ્તુ યઃ ॥
અથાપિ મેઽવિનીતસ્ય શાત્રં ધર્મમુપેયુષઃ ॥
મુરુચ્યા દુર્વચોઽર્બાણં ન મિત્રે શ્રયતે હૃદિ ॥
પદં ત્રિભુવનોત્કૃષ્ટં જિગીષોઃ સાધુવર્ત્તમે ।
બ્રહ્મસ્મત્પિતૃભિર્બ્રહ્મવ્રતન્યં રણ્યનધિષ્ઠિતમ્ ॥
તનં ભવાન્ ભગવતો યોઽદ્ભજઃ પરમેષ્ઠિનઃ ।
વિન્દુદ્ભટતે ધીર્ણાં હિતાય જગતોઽર્કવત્ ॥
ઇત્યુદીરિતમાકર્ણ્ય ભગવાન્ નારદસ્તદા ।
પ્રીતઃ પ્રત્યાહતં બાલં સદાક્રયમનુકમ્યયા ॥

॥ શ્રીનારદ ઉવાચ ॥

જનન્યામિહિતઃ પન્થાઃ સ વૈ નિઃશ્રેયસસ્ય તે ।
ભગવાન્ વાસુદેવસ્તં ભજ તત્ પ્રવણાત્મના ॥
ધર્મ્યાર્થિકામમોક્ષાઘ્યં ય ઇચ્છેચ્છેય આત્મનઃ ।
એકં હોવ હરે સ્તત્ર કારણં પાદસેવનમ્ ॥
તત્ તાત ગચ્છ ભદ્રં તે યમુનાયા સ્તટં શુચિ ।
પુણ્યં મધુવનં યત્ર સાન્નિધ્યં નિત્યદા હરેઃ ॥

(મા. ૪ સ્ક. ૮ અ. ૩૫-૪૨)

ધ્રુવજી કહે છે—

સુખ અને દુઃખ વડે જેનો આત્મા દબાઈ ગયો છે, એવા પુરૂષે ઉપર કૃપા વડે, આપે શમ દેખાડ્યો છે, તે અમારા જેવાઓને તો મહામુશ્કેલીથી જાણી શકાય તેવો છે,

તો પણ અવિનીત—ખાલક અને ક્ષાત્રધર્મનું શરણ લેતા તથા દુર્વચનરૂપી ખાણો વડે ભેદાયેલા મારા હૃદયમાં રૂચિપૂર્વક લાગણી ઉપજવી શકતો નથી,

માટે હે પ્રહ્લન પૂજ્ય ! ત્રિભુવનથી પણ ઉત્કૃષ્ટ એવા પદની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનાર મને, અમારા ખાપ દાદાએ તથા બીજાઓએ પણ નહીં સેવેલા સત્ય માર્ગને આપ બતાવો.

કારણ કે આપ તો ખરેખર પરમેષ્ઠિ-બ્રહ્માના અંગજ પુત્ર છો અને જગતના કલ્યાણને માટે સૂર્યની માફક વીણાને હાથમાં લઈ વિનોદ કરતા ક્યાં કરો છો.

એ પ્રમાણે ધ્રુવજીનું કહેવું સાંભળી નારદ-ભગવાન તે વખતે પ્રસન્ન થઈને તે બાલકને કૃપાપૂર્વક સત્ય વાક્ય કહેવા લાગ્યા—

શ્રીનારદજી કહે છે:—

જે માર્ગ તારી માતાએ તને બતાવેલો છે તેજ માર્ગ તારા પરમ કલ્યાણ માટે છે. ભગવાન વસુદેવના પુત્ર મહાસમર્થ જગતને તારવા વાળા છે. માટે ઉન્નુખ થઈને તું તેનુંજ ભજન કર.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એઓમાંથી જે કોઈ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરનાર જાણી શકે તો તે એકજ છે કે પરમાત્માના ચરણનું સેવન કરવું.

માટે હે ભાઈ ધ્રુવ ! કલ્યાણ કારક અને પવિત્ર યમુનાના તટ ઉપર જાઓ કે જ્યાં પવિત્ર એવું મધુવન છે. અને નિત્ય-સુખ આપનારા પરમાત્મા હ્રમેશાં સમીપમાં જ રહેલા હોય છે. વગેરે.

આ પ્રકારના પોતાના પ્રયત્ન પછી તેઓની ધર્મમાં શ્રદ્ધા થાય છે. આગળ કહેલા ગુણોથી યુક્ત અને મોટ-મોટાઓની સેવા કરનારને તેવા ધર્મના અનુષ્ઠાનથી હું પણ કૃતાર્થ થઈ શકું, એ પ્રમાણેની એક પ્રકારની રૂચિ-રૂપી શ્રદ્ધા તે ધર્મોમાં થાય છે. અને પછી પોતેજ અનુષ્ઠાન કરવા લાગી જાય છે. તે કહેલું છે:—

શુશ્રૂષોઃ શ્રદ્ધાધાનસ્ય વાસુદેવકથારુચિઃ ।

સ્થાન્મહત્સેવયા વિપ્રાઃ પુણ્ય તીર્થનિષેવણાત્ ॥

યદનુધ્યાસિના યુક્તાઃ કર્મ્મગ્રન્થિનિબન્ધનમ્ ।

હિન્દન્તિ કોવિદા સ્તસ્ય કો ન કુર્યાત્ કથારતિમ્ ॥

(મા• ૧ સ્ક• ૨ અ. ૧૫-૧૬)

સેવા કરનારને અને શ્રદ્ધા રાખનારને વાસુદેવની કથામાં પ્રીતિ થાય છે. હે વિપ્રો ! મોટાઓના સેવા અને પવિત્ર તીર્થનું સેવન પણ તેજ ક્ષણ આપે છે.

જે પરમાત્માના ધ્યાન સેવનથી યુક્ત થયેલા જ્ઞાનિઓ, કર્મોના અન્ધિરૂપ બન્ધનને કાપી નાંખે છે. તે પરમાત્માની કથા સાંભળવામાં કેને પ્રીતિ પેદા ન થાય !!

જ્ઞાનં યદા પ્રતિનિવૃત્તગુણોર્મિચક્ર-
માત્મપ્રસાદ ઉભયત્ર ગુણેષ્વસદ્ગઃ ।
કૈવલ્યસમ્મતપથસ્ત્વથ મક્તિયોગઃ
કો નિર્વૃત્તો હરિકથાસુ રતિં ન કુર્યાત્ ॥

(મા. ૨ સ્ક૦ ૩ અ૦ ૧૨)

જ્યારે પાછા વળેલા માયા—ગુણોની ઉર્મીઓ રૂપ ચક્રવાળું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે આત્માનો સંપૂર્ણ પ્રસાદ—પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે અને એઉ પ્રકારના ગુણોમાં અસંગ બને છે. કૈવલ્ય જ્ઞાનને અનુકૂળમાર્ગ અને ભક્તિયોગ તે એઉથી નિવૃત્ત થયેલો કયો પુરૂષ હરિની કથાઓમાં પ્રીતિ ન કરી શકે ? એટલે કૈવલ્યાનુકૂલ માર્ગથી અને ભક્તિયોગથી નિવૃત્ત થયેલાને સ્વતઃ જ હરિકથાશ્રવણમાં પ્રાપ્તિ ઉદ્ભવે છે. વગેરે ‘ હરિકથા ’ પદ બીજા પણ ભાગવત ધર્મોનું બોધક છે.

જેમ શ્રદ્ધા:—

તદસ્તુ મે નાથ સ મૂરિભાગો
મવેન્ન વાન્ન્યત્ર તુ વા તિરશ્ચામ્ ।
યેનાહમેકોઽપિ ભવજ્ઞાનાનામ
મૃત્વા નિષેવે તવ પાદપલ્લવમ્ ॥

(મા. ૧૦ સ્ક૦ ૧૪ અ૦ ૩૦)

તો પછી હે નાથ ! તે મોટો ભાગ મારા માટે હો. આ જન્મમાં અથવા બીજા જન્મમાં અથવા અન્તરિક્ષમાં રહીને પણ, અથવા આપના ભક્તોમાં હું એકલો પણ રહીને તમારા ચરણ—પદલવની સેવા કરું.

આ સ્થળે પાદ—સેવનનો મહિમા ગાયો છે. એવી રીતે બીજા જગ્યાએ પણ સમજી લેવું. આવા પ્રકારની શ્રદ્ધા, સાધનોના પરિપાકથી વધતા જતા આ લોકના તથા પરલોકના સર્વવિષયોમાં અરૂચીને પેદા

કરતી છતી હુધાની માફકજ ભોજન માત્ર રૂપી એકશરણુને, ભગવદ્
ધર્મેના આચરણ રૂપી એકજીવનને પુણ્યરૂપ બનાવે છે.

તેમજ પરીક્ષિત પણ કહે છે:—

नैषातिदुःसहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते ।

पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकयामृतम् ॥

(મા. ૧૦ સ્ક૦ ૧ અ૦ ૧૩)

પાણીનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે એવા મને પણ. તમારા મુખ
કમલથી નીકળેલા હરિકથા રૂપી અમૃતનું પાન કરતા મને, મહા-
મુંડકેલીથી સહન થઈ શકે એવી હુધા મને હરકત કરતી નથી. વગેરે.

અને શૌનક વગેરે ઋષિઓના અનુભવમાં પણ—

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तश्च यन्नसौ

नस्यते यः क्षणो नीत उत्तमः श्लोक वार्त्तया ॥

(મા. ૨ સ્ક૦ ૩ અ૦ ૧૭)

જે આ, ઉદય પામતા અને અસ્ત થતા પુરૂષોના આયુષ્યને
ઓછું કરે છે, તેને માટે ઉત્તમ શ્લોકોની કથાથી જે ક્ષણ ગણાયો છે.
તેજ સાર્થક છે.

बिले बतोरुक्रपचिक्रमान्ये

न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य ।

जिह्वाऽसती दाडुरिकेव सूत

न चापगायन्त्युरुगायगाथाः ॥

भारः परं पट्टकिरीटजुष्ट—

मण्युत्तमाङ्गं न नमेष्यकुन्दम् ।

शावौ करा नां कुरुतः सपर्याम

हरे लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा ॥

बर्हायिते ते नयनं नराणां

लिङ्गानि विष्णो न निरीक्षतो ये

पादौ नृणां तौ दृग्जन्मभाजौ

क्षत्राणि नानुव्रजतो हरे यौ

જીવજ્ઞવો ભાગવતાદિઘ્વરેણુ
 ન જાતુ મર્ત્યોઽભિલમેત યસ્તુ ।
 શ્રીવિષ્ણુપદ્યા મનુજસ્તુલસ્યા:
 શ્વસન્ શવો યસ્તુ ન વેદ ગન્ધમ્ ॥
 તદશ્મસારં હૃદયં ચતેદં
 યદ્ ગૃહ્યમાણે હરિનામધેયૈઃ ।
 ન વિક્રિયેતાથ યદા વિકાગે
 નેત્રે જલં ગાત્રરૂઢેષુ હર્ષઃ ॥

(મા. ૨ સ્કં. ૩ અ. ૨૦—૨૪)

પરમાત્માના પરાક્રમેને, જે પુરૂષાના કણ પુટો સાંભળતા નથી તે કણો નથી પણ છિદ્રોજ છે. હે સૂત ! જે જીવો પરમાત્માની મહા પ્રભાવવાળી ગાથાઓ ગાતી નથી, તે દેડકાની જીવવાની માફક બક-બાદ કરતી છતી નહીં જેવી છે.

જેઓનું ઉત્તમાંગ (મસ્તક) મોટા-મુકુટોવાળું હોવા છતાં મુકુન્દ—પરમાત્માને નમતું નથી, તે મોટા ભાર રૂપ સમજવું. હાથો મલેને સોનાથી ચળકતા કંકણવાળા હોય, તથાપિ જે પરમાત્માની સેવાને ન કરતા હોય તો તે મુઠ્ઠાના હાથની બરાબર સમજવા.

જેઓનાં નેત્રો પરમાત્માના સ્થાનોને જોઈ શકતાં નથી તે નેત્રો નહીં; પરંતુ કળા કરેલા મોરના પિચ્છની ટીલડી (નકામા) જેવાં છે. પરમાત્માના સ્થાનકો—તીર્થસ્થાનોમાં જે પગો જઈ શક્યા નથી તે વૃક્ષની માફક અચલ હોવાને લીધે નિરર્થક જેવા છે.

જે મનુષ્ય પરમાત્માની ચરણ રજને કદાપિ ચડાતો નથી. તે મનુષ્ય નહીં પણ મુઠ્ઠા સરીખો છે. જે મનુષ્ય પરમાત્માના ચરણો ઉપર ચઢેલી તુલસીનો ગન્ધ બાણી શકતો નથી તે શ્વાસ હેતો જનો પણ મુઠ્ઠા સરીખો છે.

પરમાત્માનાં લેવાતાં નામો વડે જેનું હૃદય કાંઈ પણ વિકારને પામતું નથી, તે હૃદય પથ્થર બરાબર સમજવું. કારણકે જ્યારે વિકાર (હૃદયમાં) થાય ત્યારે તો આંખની અદર આનંદાદ્રુએ: આંદ્રુએ રોમાંચો ઉભાં થાય !!

એ પ્રમાણે શ્રદ્ધા વિનાના અને વિષય ભોગવવાનીજ ઈચ્છાવાળા ઘણા એક પંડિતાઈના ગર્વથી ભગવાનના ભકતોની નિન્દા કરવાનું જ કામ કરનારા, નરકમાં પણ નિન્દનીયજ (નિન્દાને પાત્ર) થાય છે.

તેમાં પ્રથમ પંક્તિના નિન્દકો જેમ—

યત્ર (ત્ર) વ્રજન્ત્યઘભિદો રચનાનુવાદા-
 છ્છળવન્તિ યેન્યવિષયાઃ કુકથા મતિઘ્નીઃ ।
 યાસ્તુ શ્રુતા હતભગૈઃ નૃભિ રાત્તસારા-
 સ્તાં સ્તાન્ ક્ષિપન્ત્યંશરણેષુ તપઃસુ હન્ત ॥

(મા. ૩ સ્ક. ૧૫ અ. ૨૩)

જેઓ પાપને દૂર કરવાવાળા પરમાત્માની રચનાના અનુવાદ સિવાય અન્યવિષયવાળા, મતિને બગાડનારી કુકથાઓ સાંભળે છે. અને જેઓએ સંભળાએલી કથાઓનાંથી હત-ભાગ્ય-પુરૂષોવડે સારતું ગ્રહણ કરાયું છે. તેવાઓને આધાર વિનાના અધિકારમાં ફેંકી દે છે.

તરવઃ કિં ન જીવન્તિ મમ્ત્રાઃ કિં ન શ્વસન્ત્યુત ।
 ન શ્વાદન્તિ ન મેહન્તિ કિં ગ્રામપશવોઽપરે ॥
 શ્વિદ્વિવરાહોઽસ્રૈઃ સંસ્તુતઃ પુરુષઃ પશુઃ ।
 ન યત્કર્ણપથોપેતો જાતુ નામ ગદાગ્રજઃ ॥

(મા. ૨ સ્ક. ૩ અ. ૧૮-૧૯)

વૃક્ષો શું જીવતાં નથી ? અથવા ધમણો શ્વાસ નથી લેતી ? ધીવત આમ્ય-પશુઓ શું ખાતા પીતાં કેમલ મૂત્ર વિસર્જન નથી કરતાં : પરંતુ જેના કણ પથમાં ગદાગ્રજ—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પેઠા નથી તે પુરૂષ. કુતરા, વરાહ, ઉંટ, અને બર વગેરેથી પણ શ્રેષ્ઠ સમગ્રવે.. વગેરે.

ભગવદ્—ભકતોની નિન્દા કરવાવાળાઓ જેમ

મુલ્લવાહરુપાદમ્યઃ પુરુષસ્યાશ્રમૈઃ સહ ।
 ચન્વાગો જહ્નિર્ગ વર્ણા ગુણૈર્વિપ્રાદયઃ પૃથક્ ॥

ય (એવમીશ્વરં) ઇષાં પુરુષં સ્વાક્ષાત્ આત્મપ્રભવમીશ્વરમ્ ।
 ન ભજન્ત્યવજાનન્તિ સ્થાનાત્ શ્રદ્ધાઃ પતન્ત્યથઃ ॥

દૂરે હરિકથાઃ કેચિદ્ દૂરે વાચ્યુતકીર્તનાઃ ।

સ્ત્રિયઃ શૂદ્રાદયશ્ચૈષ તેઽનુ કમ્પ્યા ભવાદશામ્ ॥

(મા. ૧૧ સ્ક. ૫ અ. ૨-૪)

આદિ પુરૂષના મુખ, બાહુ, સાથળ અને પગ થકી આશ્રમોના સાથે પ્રાક્ષણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એમ ચાર વર્ણો જુદા જુદા ગુણોવાળા ઉત્પન્ન થયા.

જે પુરૂષ આવા પ્રકારના અને ચારે વર્ણોના મૂળ પુરૂષને, સાક્ષાત્ આત્મ—સ્વરૂપને જેઓ ભજતા નથી, અથવા બાણીતા થયા નથી. તે પ્રાપ્ત થયેલા સ્થાન (જન્મ) થી ભ્રષ્ટ થઈને અધઃપતન કરે છે.

ઘણા ખરાઓ તો હરિકથાથી દૂર જ રહેલા હોય છે. અન્યુત-પરમાત્માનું કીર્તન—પણ ઘણાઓ માટે વેગળું હોય. એવા સ્ત્રીઓ અને શૂદ્ર વગેરે તે સર્વે આપ જેવાના દયા પાત્રો છે.

રજસા ઘોરસદ્ગત્કલ્પાઃ કામુકા અહિમન્યવઃ ।

દામ્ભિકા માનિનઃ પાપા વિહસન્ત્યચુતપ્રિયાન્ ॥

વદન્તિ તેઽન્યોઽન્યમુપાસિતસ્ત્રિયો

ગૃહેષુ મૈથુન્યપ રેષુ વાશિષઃ ।

યજન્ત્ય સપ્તાન્નવિધાનદક્ષિણં

વૃત્યૈ પરં ઘ્નન્તિ પશૂનતદ્વિદઃ ॥

શ્રિયા વિમૂત્યાભિ જનેન વિચયા

ત્યાગેન રૂપેણ બલેન કર્મણા ।

જાતસ્મયેનાન્ધગિયઃ સેશ્વરાન્

સતાંઽવમન્યન્તિ હરિપ્રિયાન્ સલાઃ ॥

સર્વેષુ શશ્વત્ તનુષ્ટસ્વવસ્થિતં

યથા સ્વમાત્માનમભીષ્ટમીશ્વરમ્ ।

વેદોપગતિંચ ન શ્રણવતેઽબુધા

મનોરથાનાં પ્રવદન્તિ વાર્ત્તયા ॥

(મા. ૧૧ સ્ક. ૫ અ. ૭-૧૦)

રજો ગુણુ યુક્ત, ઘોર સંકલ્પવાળા, અત્યન્ત કામીઓ અને સાપની માફક ક્રોધ કરવાવાળા, અત્યન્ત દરેલયુક્ત, અભિમાનીઓ, પરમાત્માન પ્રિય-ભક્તોને હરયા કરે છે.

વળી તે પાપાત્માઓ, સ્ત્રીઓના કામાન્ધ થઈને ગુલામ બનેલા કેવળ મૈથુન—કર્મનેજ પ્રિયમાનનારા ગૃહોમાં અરસ પરસ આશિર્વાદો બોલ્યા કરે છે.

વળી તે હુસ્ત્યાઓ, શકસ્વભાવવાળા પોતાની લક્ષ્મી વડે, આબાદી વડે, પોતાના સહચારીઓ વડે, વિદ્યા વડે. દાનથી, રૂપથી, બલથી અને થયેલા આશ્ચર્યથી શુન્ય મતિવાળાઓ સાધુજનોને. ઈશ્વર-સમર્થને અને હરિના ભક્તોને, તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોયા કરે છે.

સર્વે શરીર ધારીઓમાં કાયમ મિરાજ રહેલા, સર્વપ્રિય ઈશ્વરને વેદોમાં જેમ વણુવેલા છે, તેવી રીતે પોતાના આત્માને અબુધ લોકો સાંભળતા કે સમજતા પણ નથી, અને મનોરથોની શેઠીથી વાર્તાઓ કરે છે.

હિત્વાત્યાયામરચિતા ગૃહાપત્યમુદ્દચ્છિપઃ ।

તમો વિશન્ત્યાનિચ્છન્તો વાસુદેવપરાઙ્મુખાઃ ॥

(મા. ૧૧ સ્કં. ૫ અં. ૧૮)

અત્યંત આયાસથી પ્રાપ્ત કરેલા ઘર, પુત્ર, મિત્ર અને લક્ષ્મી નો ત્યાગ કરી વાસુદેવથી પરાઙ્મુખ થઈને અંધકારને નહીં આહુતા છતાં પણ અંધકારમાં પ્રવેશ કરે છે.

ન ભજતિ કુર્મનં વિનાં મ ર્જ્યાં

હરિરધનાત્મધનાપ્રિયો રસજ્ઞઃ ।

શ્રુતધનકુલકર્મણાં પદૈર્યે

વિદધતિ પાપમકિશ્વરેષુ સત્સુ ॥

(મા. ૪ સ્કં. ૩૧ અં. ૨૧)

તે પરમાત્મા હલકી ઈચ્છાવાળા પુરુષોની સેવાને તો સ્વીકારતાજ નથી, કારણ કે પરમાત્માતો ગરોબ કોય છતાં આત્મા (વિવેક)રૂપી ધન, જેઓને હોય, તેઓનાજ પ્રિય અને રસજ છે; પરંતુ જેઓ. વેદાભ્યાસ, ધન, કુલ અને કર્મોના મદોથી ગરોબ સ્વભાવવાળા સજ્જનોમાં પાપા ચરણ કરે છે. તેઓની સેવાનો સ્વીકાર તો કરતાજ નથી.

એ પ્રમાણે બીજાં પણ ઉદાહરણો સમજ લેવાં. માટે ભગવદ્ધર્મોમાં શ્રદ્ધા—એ ત્રાજુ ભૂમિકા છે. ત્યાર પછી હરિના ગુણોવાળું શ્રવણ સારી અસર ઉપજાવે છે. જેમ—

इत्थं परस्य निजवर्त्म रिरक्षयात्त-
लीलातनो स्तदनुरुपविडम्बनानि ।
कर्मणि कर्मकषणानि यदुत्तमस्य
श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ।

મર્ચ્ય સ્તયાનુસવમેધિતયા મુકુન્દ-
શ્રીમત્કથાશ્રવણકીર્તનાચિન્તયેતિ ।
તદ્દામ દુસ્તરકૃતાન્તજયાપવર્ગ
ગ્રામાદ્વનં ક્ષિતિભુજોઽપિ યયુ સ્તદર્થાઃ ॥

(મા. ૧૦ સ્ક. ૧૦ અ. ૪-૫)

આ પ્રમાણે પોતે પ્રચાર કરેલા માર્ગના રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી
સ્વીકારેલું છે-લીલાને માટે શરીર જેણે, એવા પરશ્વદ્વ સ્વરૂપ
શ્રીકૃષ્ણના તે તે અનુકૂલ ઘેષારૂપ કર્મો પ્રારબ્ધ કર્મનો જડમૂળથી
નાશ કરનારાં છે, તેને ઉત્તમ પુરૂષ એવા આ શ્રીકૃષ્ણના પદારવિન્દન
શાંતિમેળવવાની ઇચ્છા રાખનારે સાંભળવાં જોઈએ.

મનુષ્ય, દરેક જન્મોમાં પ્રતીમ રહેલી મુકુન્દની પવિત્ર કથા, તેનું
શ્રવણ, તેનું કીર્તન અને તેની ચિન્તા, એ પ્રમાણે સાધનોથી પરમા-
માતા ધામને પ્રાપ્ત કરે છે અને રાખેલા પણ તેવા ધામની પ્રાપ્તિને
માટે યમ (મરણ) નો જય અને-મોક્ષ બનને જેમાં દુઃપ્રાપ્ય છે એવા
વનમાં આલ્યા ગયા છે—

संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षो-
र्नान्यप्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य
लोलाकथारसनिषेवणमन्तरेण
पुंसो भवेद्द्विविधदुःखद्वार्दितस्य ॥

(મા. ૧૨ સ્ક. ૪ અ. ૪)

વિવિધ દુઃખો રૂપ દાવાનલથી પીડિત અને અત્યંત દુસ્તર એવા
સંસાર સમુદ્રને તરવાની ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષને, પુરૂષોત્તમ ભગવાનની
લીલાની કથાના રસનું સેવન કર્યા સિવાય બીજું સાધન છેજ નહીં.

निवृत्ततर्षे रूपगीयमानाद्
मवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात् ॥

ક ઉત્તમઃ શ્લોકગુણાનુવાદાત્
પુમાન્ વિરજ્યેત વિના પશુપ્તાત્ ॥

(માં ૧૦ સ્ક૦ ૧ અ ૪)

જેઓની તૃપા નિવૃત્ત થઈ છે એવાપુરૂષોથી અત્યન્ત ગવાતા, કાન અને મન બન્નેને ગમતા, ઉત્તમ સ્તુતિ અને ગુણોના અનુવાદરૂપ ભવ-સંસારના ઔષધ સિવાય યજ્ઞથી કર્યો પુરૂષ વરાગ્યને પામે છે.—

હરિના ગુણોની સ્તુતિ, એમ કહેવાથી કૃષ્ણ ભગવાનના ધર્મોનું અનુપાલન છે, એમ સમજી લેવું.

તેમજ—

કો નરાજત્રિન્દ્રિયવાન્ મુકુન્દચરણામ્બુજમ્ ।
ન મજેત્ સર્વતો મૃત્યુ રુપાસ્યમમરોત્તમૈઃ ॥

(માં ૧૧ સ્ક૦ ૨ અ ૨)

હૈ રાજન્ ! મોટા મોટા દેવતાઓએ ઉપાસના યોગ્ય પરમાત્માના ચરણ કમલને કોણ સેવતું નથી ? અર્થાત્ બધા એ સેવન કરે છે, કારણ કે, મૃત્યુ પ્રાણીમાત્રના ઉપર ભગ્યાજ કરે છે.

માટે ભજન પરમાત્માના ગુણોનું કીર્તન, શ્રેયસ્કર છે. એ વાત સ્પષ્ટ જ છે.

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં વન્દનં દાસ્યં સખ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥

इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।

क्रियेत भगवत्यद्वा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥

(માં ૭ સ્ક૦ ૫ અ ૨૩-૨૪)

વિષ્ણુ ભગવાનની લકિત નવ પ્રકારની છે. તે આ પ્રમાણે. શ્રવણ, કીર્તન સ્મરણ, તેમના ચરણારવિન્દનું એવન તેમનું પૂજન, તેમનું વન્દન અને તેઓનો સેવકભાવ અને સરળા પ્રાણીની-(સખા) બરાબર મિત્રભાવ, આ પ્રમાણે નવ પ્રકારથી વિષ્ણુ ભગવાનમાં અર્પણ કરેલી લકિત, નિશ્ચય પૂર્વક સ્વીકારવામાં આવે તો હું માનું છું કે તેજ ઉત્તમ અધ્યયન કયું ગણાય.

તો એ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં કહેલું છે:—

તસ્માદ્ ભારત ! સર્વાત્મા ભગવાનીશ્વરો હરિઃ ।

શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યશ્ચ સ્મરતવ્યશ્ચેચ્છતામ્ભયમ્ ॥

(મા• ૨ સ્ક• ૧ અ• ૧૫)

તો હે ભારત ! અલયની ઈચ્છા કરતા સર્વેએ સર્વવ્યાપક પુણ્ય, સમર્થ, હરિને સાંભળવા જોઈએ, તેમનું કીર્તન કરવું જોઈએ, તેમનું સ્મરણ કરવું જોઈએ તે સિવાય આ સંસારમાં નિર્ભય રહી શકાતું નથી.

શ્રવણ કીર્તન વગેરેના ઉદાહરણો ક્રમપૂર્વક બતાવવામાં આવે છે:—

સદ્ધર્મકીર્ત્યમાનો ભગવાનન્તઃ ।

શ્રુતાનુભાવો વ્યસનં હિ પુંસામ્ ।

પ્રવિશ્ય ચિત્તં વિધુનોત્ય શ્રાવં

યથા તમોઽર્કોઽભ્રમિવાતિવાતઃ ॥

મૃષા ગિરસ્તા દ્વાસતીરસ્ત્કથા

ન કથ્યતે યદ્ભગવાનપ્રોક્ષજઃ ।

તદેવ સત્યં તદિદૈવ મદ્બલમ્

તદેવ પુણ્યં ભગવદ્ગુણોદયમ્ ॥

તદેવ રમ્યં રુચિરં નવં નવં

તદેવ શશ્વન્મનસો મહોત્સવમ્ ।

તદેવ શોકાર્ણવશોષણં નૃણાં

યદુત્તમશ્લોકયશોઽનુગીયતે ॥

ન તદ્વચ્ચ શ્ચિત્રપદં હરેર્યશો

જગત્પવિત્રં પ્રગૃणीત કર્ત્ત્ત્વિત્ ।

તદ્ગાઙ્ગક્ષતીર્થં ન તુ હંસસવિતમ્

યત્રાચ્યુતસ્તત્ર હિ સાધવોઽમલાઃ ॥

યદ્વાગ્વિસર્ગો જનતાઘસંપ્લવો

યસ્મિન્ પ્રતિ શ્લોકમ્બદ્ધવત્યપિ ।

નામાન્યનન્તસ્ય યશોઽદિક્રતાનિયત્

શૃણ્વન્તિ ગાયન્તિ ગૃણન્તિ સાધવઃ ॥

(મા• ૧૨ સ્ક• ૧૨ અ• ૪૮-૧૯)

અનન્ત અને પૂજ્ય એવા ભગવાનની સ્તુતિ કરવાથી, તથા તેમનો પ્રભાવ (ચરિત્રો) સાંભળવાથી. જેમ સારી રીતે ઉગીને ઉપર આવેલા સૂર્યનારાયણ અન્ધકારને દૂર કરે છે, તેમજ તે પરમાત્મા મનુષ્યોના ચિત્તમાં પેઝીને સર્વે સંસારનાં દુઃખોનો નાશ કરે છે.

જે કથા-વાર્તાઓમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું કથન ન હોય. તે વાણીઓ બધી ફેકટ સમજવી, અને તે બધી અસત્ કથાઓ છે, એમ જાણવું, સત્ય તેજ કહી શકાય. બધી મંગલ પણ તેજ કહી શકાય, કે જેમાં ભગવાનના ગુણોનો પવિત્ર ઉદય વર્ણવેલો હોય.

તેજ વસ્તુ રમ્ય છે. તેજ વસ્તુ સુંદર છે. અથવા તેજ વસ્તુઓ નવી નવી કહી શકાય, અને તેજ મનનો નિરન્તર મહોત્સવ મનાવી શકાય. અથવા મનુષ્યોના શોકસાગરને સુકવી નાંખનાર પણ તેજ કહી શકાય. કે જેમાં પરમાત્માના ઉત્તમ ગુણોનું વર્ણન આપેલું હોય છે. અને વારંવાર ગુણો ગવાયા કરે છે.

જગત્ને પવિત્ર કરનાર પરમાત્માનું યશ કદાપિ આશ્ચર્યકારક પદોમાં ગવાયું નથી, તે વચન-વાક્ય જ ન કહેવાય. જેમકે જ્યાં હંસો ન હોય તે તીર્થ નહીં પણ ધ્વાંક્ષ-તીર્થ, ઉદરભરિ મનુષ્યો રહેતા હોય તેવું કહેવાય, તેમજ જ્યાં અચ્યુત ભગવાન વસે છે ત્યાંજ નિર્મલ ચિત્તવાળા સાધુઓ હોય છે. જ્યાં તેવા સાધુઓ હોય છે. ત્યાંજ ભગવાન વસે છે.

જ્યાં સાધુ-સન્નજન પુરૂષો અનન્ત ભગવાનના યશથી અંકિત થયેલાં નામોનું શ્રવણ કરે છે, નામનો મહિમા ગાય છે, સ્તુતિ કરે છે અને જે પુરૂષ બંધન રહિત હોવા છતાં પણ, જેની વાણી જન-સમૂહના પાપને હરવા માટે નીકળે છે તે પુરૂષ જ ખરો-સાધુ સન્નજન છે—

યશઃશ્રિયામેવ પરિશ્રમઃ પરો
વર્ણાશ્રમા ચારતપઃશ્રુતાદિષુ ।
અવિસ્મૃતિઃ શ્રીધરપાદપદ્મયો
ગુણાત્તુવાદશ્રવણાદરાદિભિઃ ॥

અવિસ્મૃતિઃ કૃષ્ણપદારવિન્દયોઃ
ક્ષિણોત્ય મદ્રાણિ સમં તનોતિ ચ ।

સત્ત્વસ્ય શુદ્ધિં પરમાત્મમક્તિં જ્ઞાનશ્ચ વિજ્ઞાનવિરાગયુક્તમ્ ॥

(મા. ૧૨ સ્કં. ૧૨ અ. ૧૪૧૫)

યશસ્વી લક્ષ્મીના સંપાદનમાં જ જેનો મહાન પરિશ્રમ છે. વળી આશ્રમ, આચાર, તપ અને વેદાધ્યયન વગેરે કોઈ અવસ્થામાં શ્રીધર—પરમાત્માના ચરણ કમલનું અવિસ્મરણ—સર્વદા સ્મરણ હોય અને પરમાત્માના ગુણોના અનુવાદને શ્રવણને અને તેમાં આદરભાવને પણ ભુલી જતો ન હોય.

કૃષ્ણ પરમાત્માના ચરણારવિન્દનું અવિસ્મરણ, ન ભુલી જવું તે અનેક પ્રકારના અનિષ્ટોને વિધોને દૂર કરે છે. તથા સરખા પાણું (મિત્રતા)—સત્ત્વની શુદ્ધિ કરે છે. પરમાત્મામાં ભક્તિ વધારે છે. વિજ્ઞાન અને વિરાગયુક્ત જ્ઞાન બનાવે છે.

સ્મરતઃ પાદકમલ માત્માનમપિ યચ્છતિ ।

કિન્નિવર્થકામાન્ ભજતો નાન્યાભીષ્ટાન્ જગદ્ગુરુઃ ।

દૃષ્ટં તવાઙ્ગિઘયુગલં જનતાપવર્ગ

બ્રહ્માદિભિર્હૃદિ વિચિન્ત્યમગાધ્ર્વોદયૈઃ

સંસારકૂપપતિતોત્તરણાવલમ્બં

ધ્યાયંશ્વરામ્યનુગૃહાણ યથા સ્મૃતિઃ સ્યાત્ ॥

(મા. ૧૦ સ્કં. ૬૯ અ. ૧૮)

જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા—ચરણ—કમલનું સેવન કરનારને પાતાનો આત્મા—(જ્ઞાન) આપી દે છે એટલું જ નહીં; પરંતુ અર્થ અને કામ પણ આપે છે, એટલે કે ચારે પુરુષાર્થપૈકી કોઈ પણ પુરુષાર્થને પરમાત્મા આપી દે છે; પરંતુ તે સિવાય સેવકની મન ધારી (અયોગ્ય) વસ્તુને આપી શક્તા નથી.

હે પરમાત્મન ! દૃષ્ટિમાં આવેલું આપનું ચરણ—યુગલ, મનુષ્યોને મુક્તિ આપનારું છે અને જેઓને અગાધ-ગમ્ભીર જ્ઞાન છે તેવા બ્રહ્મા વગેરેએ હૃદયમાં જ વિચારવા યોગ્ય છે. સંસારરૂપી કુવામાં પડેલાઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આશ્રય રૂપ છે—આધાર છે. અને તેનું ધ્યાન કરતો કરતો ચોમેર ફર્યા કરે છું, માટે જેમ આપના ચરણનું કાયમ સ્મરણ રહે તેમ કૃપા કરો.

તં નઃ સમાદિશોપાયં યેન તે ચરણાન્જયોઃ ।

સ્મૃતિ ર્થયા ન વિરમેદપિ સંસરતામિહ ॥

(મા. ૧૦ સ્ક૦ ૭૩ અ૦ ૧૫)

હે ભગવન્ ! આ સંસારમાં વિચરતા અમોને એવો એક ઉપાય
મળ્યાવો; કે આપના ચરણારવિન્દનું સ્મરણ અમારા હૃદયમાંથી દૂર
ન જઈ શકે.

તસ્માદ્જોરાગવિષાદમન્યુ-

માનસ્પૃહાદૈન્યમયાધિમૂલમ્ ।

હિત્વા ગૃહં સંસૃતિ ચક્રવાલં

નૃસિંહપાદં ભજતઃ કુતોભયમ્ ॥

(મા. ૫ સ્ક૦ ૧૮ અ૦ ૧૪)

તે માટે રજોગુણ દ્વેષ અને પ્રીતિ, ખેદ, ક્રોધ, માન, સ્પૃહાદૈન્ય
(મવાલીપણું) લય એ બધાનું મૂળ, સંસારરૂપી ચક્રવાલ રૂપ ધરનો
ત્યાગ કરીને નૃસિંહ પરમાત્માના ચરણારવિન્દનું ભજન કરનારને
કર હોય જ શાનો ?

અહો (બ તૈષાં) અમીષાં કિમકારિ શોભનં

પ્રસન્ન एषां સ્વિદૃત સ્વયં હરિઃ ।

યૈર્જન્મ લઘ્વં નૃષુ ભારતાજિરે

મુકુન્દ સેવૌપયિકં સ્પૃહા હિ નઃ ॥

(મા. ૫ સ્ક૦ ૧૧ અ૦ ૨૦)

ધણુજ આશ્ચર્યની વાત છે કે આ લોકોએ કેટલું ચે પુણ્યકર્મ
કરેલું છે કે--જેથી ભગવાન્ પોતેજ આઓ ઉપર પ્રસન્ન છે. જેઓએ
ભારત વર્ષના આંગણમાં મનુષ્યોમાં મુકુન્દ-પરમાત્માની સેવા કરવા
ચોગ્ય જન્મ લીધો છે. તે સ્પૃહા અમોને છે.

યાઃ સમ્પર્યચરન્ પ્રેમ્ણા પાદસમ્વાહનાદિભિઃ ।

જગદ્ગુરું મર્ત્યુબુદ્ધયા તાસાં કિં વર્ણયંત તપઃ ॥

(વિ. પુ૦)

જે ગોપીઓએ કેવળ પ્રેમ-બુદ્ધિથી ચરણ સેવા વડે જગદ્ગુરુ શ્રીપરમાત્માની પતિ-બુદ્ધિથી સેવા કરેલી, તેઓના તપનું કેટલુંક વર્ણન કરી શકીએ ? !!

વૈદિકસ્તાન્ત્રિકો મિશ્ર इति मे त्रिविधो मन्त्रः ।
प्रदाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ॥

[મા• ૧૧ સ્ક૦ ૨૭ અ• ૭]

ભગવાન્ કહેછે:—મારો યજ્ઞ વૈદિક તાન્ત્રિક અને તે બેઉના અંગોથી મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. તે ત્રણમાંથી જે વિધિ પોતાને રૂચતો હોય તેનાથી મારી ભક્તજન પૂજા કરી શકે છે.

एवं क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकतान्त्रिकैः ।
अर्चश्रुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम् ॥

(મા• ૧૧ સ્ક૦ ૨૭ અ• ૪૯)

એ પ્રમાણે વૈદિક અને તાન્ત્રિક એવા ક્રિયાયોગના માર્ગો વડે મારી પૂજા કરતો પુરૂષ, મારી પાસેથી બેઉપ્રકારની અભિષ્ઠ-સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ કરે છે.

यत्पादयोरशठधोः सलिलं प्रदाय
दूर्वाकुंररपि विधाय सर्तो सपर्य्याम् ।
अप्युत्तमां गतिमसौ भजते त्रिलोको
दाश्चानविक्रवमनाः कथमार्तिमिच्छेत् ॥

[વિ. ૭૦]

સરલ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ જે પરમાત્માના ચરણારવિન્દનું પાણી (ચરણામૃત) લઈને દુર્વાકુંરથી પણ ઉત્તમ પૂજાને કરીને પણ, ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે ત્રણે લોકમાં ફરીને થાકી ગયેલા ત્રિત્તવાળો શાન્તિ કેવી રીતે પામી શકે ?

अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः
प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यल्लोकपाले स्वदनुग्रहाभ्यै
रलब्धपूर्वोपसदे मुरर्पितः ॥

[૧૬. ૫૦]

આશ્ચર્યની વાત છે કે પ્રણામને માટે કરેલી તૈયારી શરણ આપેલા લક્ષ્મણનોના કલ્યાણ માટે ઉપયોગમાં આવી. જેઓના લોકપાલ દેવતાઓએ તમારી કૃપા કદાપિ નહીં પ્રાપ્ત કરેલી શાન્તિ વાળા દેવમાં અર્પણ કરેલી છે !!

તત્તેષુકમ્પાં સુસમીક્ષમાણો
મુજ્જાન એવાત્મકૃતં વિપાકમ્ ।
હૃદ્યાગ્વપુર્ષિ વિંદધન્નમસ્તે
જીવેત યો મુક્તિપદે સ દાયમાક ॥

(માં ૧૦ સ્કં ૧૪ અં ૮)

તો હે પરમાત્મન ! તમારી કૃપાની સારી રીતે પ્રતીક્ષા કરતો અને પોતે કરેલા કર્મવિપાકનેજ લોગવતો છતો હૃદય, વાણી અને શરીરથી આપને નમસ્કાર કરતો જે પુરૂષ જીવે છે, તેજ પુરૂષ મુક્તિ-પદના હકકોને લોગવી શકે છે.

મમાદ્યા મદ્ગલં નષ્ટં ફલવાંશ્ચૈવ મે ભવઃ ।
યન્નમસ્યે ભગવતો યોગિધ્યેયાંધ્રિપંકજમ ॥

(માં ૧૦ સ્કં ૧૨ અં ૪૭)

મારું જે કાંઈ અમંગલ હતું તે નષ્ટ થયું છે અને મારો જન્મ આજ હું સફળ માનું છું. જેથી કે યોગી લોકોએ ધ્યાન કરવા યોગ્ય પરમાત્માના ચરણકમલને હું નમન કરીશ.

પતિતઃ સ્ખલિતો વાર્ત્તઃ શુચ્ચા વાપ્યવશો ગૃધન્ ।
હરયે નમ ઇત્યુચ્ચૈ મુચ્યતે ઘોરકિલ્બિષાત્ ॥

(માં ૧૨ સ્કં ૧૨ અં ૪૭)

પતિત થયેલો અથવા બ્રષ્ઠ થયેલો અથવા પીડાયેલો; પરંતુ અપરાધીન હોઈને ક્ષીંક બાઈને પણ શરમાતો છતો ‘ હરયે નમઃ ’ એ પ્રમાણે ઉત્તમ હૃદય સંસ્કારથી બોલતો હોય તો પણ તે મુક્ત થાય છે.

નતાઃસ્મ તે નાથ પદારવિન્દં
બુદ્ધીન્દ્રિયપ્રાણમનોવચોભિઃ ।
યચ્ચિન્ત્યતેન્તર્હૃદિ ભાવયુક્તૈ
મુમુક્ષુભિઃ કર્મમયોરુપાશાત્ ॥

હે નાથ ! તમારા ચરણારવિન્દને અમે બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય પ્રાણ, મન અને વાણી વડે નમેલા છીએ લાવયુક્ત કર્મરૂપ મોટા પાશમાંથી છુટવાની ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષોએ જેમના ચરણારવિન્દનું ચિન્તન થાય છે. અને શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામાં પણ—

મનમના ભવ મદ્ધક્તો મદ્યાર્જી માં નમસ્કુરુ ।
મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિમે ॥

(ગી० ૧૮ અ० ૬૫)

શ્રીકૃષ્ણ—ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કહે છે—મારામાં મનવાળો થઈ જા, મારોજ લકત થા, મને પૂજનારો થા. મનેજ નમસ્કાર કર હું ચોક્કસ પ્રતિજ્ઞા કરીને સત્ય કહું છું કે તું મારો પ્રિય છે અને તેમ વર્તીશ તો ચોક્કસ મારા સ્વરૂપનેજ પામીશ.

યન્નામશ્રુતિમાત્રેણ પુમાન્ ભવતિ નિર્મલઃ ।
તસ્ય તીર્થપદઃ કિંવા દાસાનામવશિષ્યતે ॥

(મા० ૯ સ્ક० ૫ અ० ૧૬)

જેના કેવળ નામશ્રવણથી જ પુરૂષ નિર્મલ બને છે તેવા, તીર્થ સ્વરૂપ ચરણ જેના છે એવા, તે પુરૂષના દાસોને માટે શું આકી રહે છે ? અર્થાત્ તેવા શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા પુરૂષોએ બધું પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે.

કિં ચિત્રમચ્યુત ! તત્તૈતદશોષવન્ધો !
દાસેષ્વનન્યશરણંબુ યદાત્મસાત્ત્વમ્ ।
યોઽરોચયત્ સહમૃગૈઃ સ્વયમીશ્વરાણાં
શ્રીમત્કિરીટતટ્પીઢિતપાદપીઠઃ ॥

(મા० ૧૧ સ્ક० ૨૯ અ० ૪)

હે અચ્યુત ! પ્રાણી માત્રના બન્ધુ ! બીજું કંઈ જેને શરણ નથી એવા તમારા દાસો ઉપર તમારી આત્મ-બુદ્ધિ છે, તેમાં શું આશ્ચર્ય ! કારણ કે આપ પોતે તો સમર્થ રાજાઓના શોભાયુક્ત મુકુટોના અગ્રલાગથી નમન કરાવું છે—ચરણરૂપી પીઠ—આસન જેઓનું એવા છે અને વનચર-પશુઓ સાથે પણ ગમી ગયા છે.

કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા
બુદ્ધયાત્મના વાલુસૂતસ્વભાવાત્ ।

કરોતિ યથાત્ સકલં પરસ્મૈ
નારાયણાયેતિ સમર્પયેત તત્ ॥

(મા• ૧૧ સ્ક• ૨ અ• ૩૬)

શરીરવડે વાણીથી, મનથી, અથવા ઇન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી આત્મા
વડે અથવા અનુકૂળ સ્વભાવ થકી, જે જે કરવામાં આવે છે તે બધું
પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ નારાયણને અર્પણ કરી દેવું.

મહો ભાગ્યમહોભાગ્યં નન્દગોપવ્રજૌકસામ્ ।
યન્મિત્રં પરમાનન્દં પૂર્ણં બ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥

નન્દમહારાજ ગોવાળીઆઓ અને મજનાનિવાસીઓનું અહો
ભાગ્ય છે! અહોભાગ્ય છે! કે પૂર્ણ બ્રહ્મ-સનાતન પરમાનન્દ સ્વરૂપ
શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા જેઓના મિત્ર છે. એટલે કે તેઓને જ્યારે જ્યારે
દુઃખ આવી પડે ત્યારે ત્યારે દુઃખ દૂર કરવા તૈયાર હોયેલા છે.

इत्थं सतां ब्रह्मसुखावभूत्या
दास्यं गतानां परदैवतेन ।
मायाश्रितानां नरदारकेण
सार्द्धं विजन्दुः कृतपुण्यपुञ्जाः ॥

(મા• ૧૦ સ્ક• ૧૨ અ• ૧૧)

આ પ્રમાણે બ્રહ્મસુખના અનુભવ વડે દાસપણાને પામેલા
સજ્જનો (જ્ઞાનીઓ) ના ઉત્તમ દેવત-જ્ઞાન બદલવડે માયામાં બળગી
રહેલાઓના કરેલા પુણ્યના ઢગલાઓ, જીવ સ્વરૂપને દૂર કરવાવાળા
જ્ઞાન સાધન સાથે માયાને હરી લેતા હતા.

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा
निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे
तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानो
मयात्ममूयाय च कल्पते वै ॥

(મા• ૧૧ સ્ક• ૧૯ અ• ૩૪)

જ્યારે મનુષ્ય સમસ્ત કર્મોના ત્યાગ કરીને જણાવ્યું છે પોતાનું
આત્મ સ્વરૂપ જેણે એવો યમ-મારી કૃપાને માટે પાત્ર બનેલો હોય
છે, ત્યારે અમૃતપણાને પ્રાપ્ત કરવા માટે આત્મ-જ્ઞાન-મુક્તિ માટે
કલ્પે છે. યોગ્ય થાય છે.

ધર્માર્થકામ ઇતિ યોગ્ગિહિતિસ્ત્રિવર્ગ
ઈક્ષા ત્રયી નયદમો વિવિધા ચ વાર્તા ।
મન્યે તદેતદસ્ત્રિલં નિગમસ્ય સત્યં
સ્વાત્માર્પણં સ્વસુદ્ધદઃ પરમસ્ય પુંસઃ ॥

(માં ૭ સ્કં ૬ અં ૨૬)

ધર્મ, અર્થ અને કામ આ પ્રમાણે જે ત્રિવર્ગ કહેા છે અને કણ્ઠાદશાસ્ત્ર, ત્રણેવેદો, ન્યાયશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને અનેક પ્રકારની વાર્તાઓ અને વેદોનું આ બધું રહસ્ય, હું સત્ય માનું છું કે પરમ પુરુષને પોતાના શુદ્ધ હૃદયથી સ્વાત્માર્પણ કરવું જોઈએ.

દેવર્ષિભૂતાત્મનૃણાં પિતૃણાં
ન કિંકરો નાય મૃણી રાજન્ !
સર્વાત્મના યઃ શરણં શરણ્યં
ગતો મુકુન્દં પરિદૃત્ય કર્ત્તમ્ ॥

(માં ૧૧ સ્કં ૫ અં ૪૧)

હે રાજન્ ! દેવો, ઋષિઓ પંચમહાભૂતો આસજનો અને પિતૃઓનો, આ સેવક પણ નથી અને ઋણી-દેવાદાર પણ નથી; કે જે સર્વસ્વરૂપે શરણ આપનારા મુકુન્દ પરમાત્માના શરણમાં બધાં કર્તવ્યો છોડીને પહોંચેલા છે.

માટે આ પ્રકારે શક્તિપ્રમાણે ભાગવત-ધર્મેનું અનુષ્ઠાન કરી શકાય છે. એ પ્રમાણે ચોથો ભૂમિકા પુરી થઈ.

આ ચારે ભૂમિકાઓ સાધન રૂપજ છે. તમાર પછી પ્રેમના અંકુરો ઉત્પન્ન થાય છે. ભક્તિ એટલે ભક્તિરસનો સ્થાયી ભાવ સમજવો. અને તે પીગળેલા ચિત્તમાં, પ્રવિષ્ટ થયેલા ભગવાનના આકાર સ્વરૂપ એક જાતનો સંસ્કાર છે, તેમ આગળ કહેવાશે અને તેજ ધર્મ ભગવાનના ધર્મેના અનુષ્ઠાન સ્વરૂપ બીજનો છે. તે કહેલું છે:—

સતાં પ્રસજ્ઞાન્મમ વીર્યસંવિદો
भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ।
तज्જોષણાદાશ્વપર્વગર્વર્મનિ
શ્રદ્ધારતિ મંકિરનુકમિષ્યતિ ॥

(માં ૩ સ્કં ૨૫ અં ૨૫)

વીર્યનું રક્ષણ કરનાર—પ્રદ્યુમ્ની એવા મને, સજ્જનોના પ્રસંગથી હૃદય અને કાનને રસ આપનારી કથાઓ સાંભળવા અવસર પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે સજ્જનોના સેવનથી જલદીથી મોક્ષ માર્ગમાં શ્રદ્ધા પ્રીતિ અને લકિત અનુક્રમે આવી પહોંચશે.

શ્રદ્ધા અને લકિત રસનો અનુભવ ધ્યા પછી, રતિરૂપ સ્થાયી-ભાવ થાય છે. અને ત્યાર પછી તે સ્થાયીભાવ લકિતરસના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો અનુક્રમે ૬૬ થતો જાય છે.

एवं मनः कर्मवशं प्रयुक्ते
अविद्यायात्मन्युपधीयमाने ॥
प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे
न मुच्यते देहयोगेन तावत् ॥

(માં ૫ સ્કં ૫ અં ૬)

એ પ્રમાણે આત્મા અવિદ્યાવડે અપાટામાં આવી જાય ત્યારે મન કર્મને આધીન થઇને જેમ તેમ પ્રયોગો કર્યા કરે છે, તેથી જ્યાં સુધી વસુદેવના પુત્ર એવા મારા (શ્રીકૃષ્ણમાં) પ્રીતિ ન થાય ત્યાં સુધી આ સ્થૂલ શરીરનો સંબંધ છુટીજ શકતો નથી.

मवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेत्
जनस्य तर्ह्यच्युत ! सत्समागमः ।
सत्सङ्गमो यर्हि तदैव सदगतौ
परावरेक्षे त्वयि जायते (रतिः) मतिः ।

(મં ૧૦ સ્કં ૫૧ અં ૫૩)

હું અચ્યુત ! જ્યારે મનુષ્યને ભમતાં ભમતાં સજ્જનોનો સમાગમ થાય, ત્યારે જન્મનો ફેરો ટળે છે અને જ્યારે સજ્જનોનો સંગમ થાય ત્યારેજ સદ્ગતિ રૂપ અને પર અને અવરના ઈશ એવા આપમાં પ્રીતિ અથવા મતિ થાય છે.

त्वयि मेऽनन्यविषया मति र्मधुपतेऽसकृत् ।
रति मुदहतादद्धा गङ्गेवौघमुदन्वति ॥

[વિ. પુ.]

હું મધુપતે ! આપમાં મારી અનન્ય—બીજા કોઈને પોતામાં

અવકાશ ન આપતી વારંવાર મતિ હો, થાઓ. સાગરમાં ગંગા જેમ ઓધને ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ મારી પ્રીતિ આપમાં થાઓ.

કર્મ્મભિ ભ્રામ્યમાણાનાં યત્ર કાપીશ્વરેચ્છયા ।
મદ્ગલાચરિતૈર્દાનૈ રતિ નઃ કૃષ્ણ ર્શ્વરે ॥

(મા. ૧૦ સ્કં. ૪૭-૬૩)

જ્યાં ત્યાં પ્રારબ્ધ કર્મો વડે ભટકતા અમારા મંગલ આવરણોથી ઇશ્વરાર્પણુ બુદ્ધિથી થતાં થતાં દાનો વડે કૃષ્ણ પરમાત્મમાં અમારી પ્રીતિ થાઓ.

આ પાંચમી ભૂમિકા છે. ભકિતનું સ્વરૂપ આ ભૂમિકાના જ એક પ્રકારના પરિપાકથી થાય છે, બાકી છ ભૂમિકાઓ તો ફલ રૂપ છે, અને તેઓથી સ્વરૂપને સમગ્ર શકાય છે. ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ ન કરી શકાય એવા આત્મસ્વરૂપ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એમ બે પ્રકારના ભેદોથી બુદ્ધો પાડીને જે સાક્ષાત્કાર થાય તે છટ્ટી ભૂમિકા છે. નહીં તો દેહ અને ઇન્દ્રિય વગેરેઓના વિશ્લેષથી થતી પ્રીતિ બની જ ન શકે. અને તે કહ્યું છે:—

જ્ઞાનં નિઃશ્રેયસાર્થાય પુરુષસ્વાત્મદર્શનમ્ ।
યદાહુર્વર્ણયે તત્તે હૃદયગ્રાન્થિમેદનમ્ ॥
અનાદિ રાત્મા પુરુષો નિર્ગુણઃ પ્રકૃતેઃ પરઃ ।
પ્રત્યગ્રાપ્મા સ્વયંજ્યોતિર્વિશ્વં યેન સમન્વિતમ્ ॥
સ ઇષ પ્રકૃતિં સૂક્ષ્માં દૈર્વાં ગુણમર્યાં વિભુઃ ।
યદ્દૃષ્ટ્યૈવોપગતામભ્યપદ્યત લીલયા
ગુણૈર્વિચિત્રાઃ સૃજતીં સ્વરૂપાઃ પ્રકૃતિં પ્રજાઃ ।
વિલોક્ય મુમુહે સદ્યઃ સ ઇહ જ્ઞાનગૂહયા

[વિ. પુ.]

પુરૂષનું આત્મદર્શન-રૂપ જ્ઞાન કલ્યાણને માટે જે મુનિઓ કહી ગયા છે, તે હૃદયની ગ્રન્થિ-બન્ધ ને તોડવાવાળું જ્ઞાન, હું તને વર્ણવી બતાવું:—

અનાદિ-આત્મા-એ પુરૂષ છે-નિર્ગુણ છે અને પ્રકૃતિથી પર છે. આરો તરફ તેનું તેજ વિરાજેલું છે. સ્વયંજ્યોતિ સ્વયં પ્રકાશ સ્વરૂપ છે કે જેનાથી આણું વિશ્વ ઓતપ્રોત છે.

તે આ સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિને શુભ્રમયી ત્રિશુભ્રાત્મિકા માયા-દેવીને પોતાની મેળેજ પાસે આવેલી તે લીલાને માટેજ સ્વીકારી.

પોતાના શુભ્રો વડે વિચિત્ર, પોતાનાજ સરીખા રૂપવાળી પ્રજાને સૃજતી તે પ્રકૃતિને જોઈને તે મુ'ંઝાયા અને જ્ઞાન-ગૂહાવડે પોતાનો મોહ દૂર કર્યો.

एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।
कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥
तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यञ्च तत्कृतम् ।
मवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥

(મા. ૩ સ્ક. ૨૬ અ. ૬-૭)

પુરૂષ, એ પ્રમાણે પરના અત્યન્ત ધ્યાનથી કરતા કર્મોમાં પ્રકૃતિના શુભ્રાથી આત્મા-પોતાનામાં કર્તૃત્વને સ્વીકારે છે.

જે કર્તૃત્વનો સ્વીકાર તેજ પુરૂષનો સંસાર અથવા બન્ધન કહેવાય અને પારતન્ત્ર્યપણું કર્તૃત્વના સ્વીકાર મૂલકજ છે. તે નિવૃત્તિ પામેલા આત્માને-સાક્ષિરૂપ અને કર્તાના અનુભવથી રહીત ઈશ સ્વરૂપને કર્તૃત્વના સ્વીકારથીજ જીવ સ્વરૂપ-પરતન્ત્રતાવાળું ભોગવવું પડે છે.

તેમજ:-

आन्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः ।
अविक्रियः स्वहृन् हेतुर्व्यापकोऽसङ्गयनावृतः ॥
एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः !
अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेत् ॥

(મા. ૭ સ્ક. ૭ અ. ૧૯-૨૦)

આત્મા-નિત્ય છે અવિનાશી-શુદ્ધ-એકજ ક્ષેત્રજ્ઞ-સર્વભૂતોનો આશ્રય-અવિકારી સ્વયંપ્રકાશ સર્વનો કારણભૂત, વ્યાપક અસંગી તેમજ અલિપ્ત છે.

આ આત્માના ઉત્તમ બાર લક્ષણોવડે પોતાને જાણતો જ્ઞાની-હું અને મારું એ પ્રકારનું દેહ વગેરેમાં મોહથી ઉત્પન્ન થતું અજ્ઞાન છોડી દે.

એ પ્રમાણે ત્વ'પદનું' લક્ષ્ય શુદ્ધ જણાયે છતે તત્પદના લક્ષ્ય સાથે જોડીને અભેદાત્મક જ્ઞાન થાય છે તે પણ કહ્યું છે:-

કૃષ્ણમેનમવેહિ ત્વમાત્માનમસિલાત્મનામ્ ।
જગદ્વિતાય સોઽપ્યન્ન દેહી વા માતિ માયયા ॥

(મા. ૧૦ સ્ક. ૧૧૪ અ. ૫૫)

અખિલ પ્રાણીઓના આત્મા સ્વરૂપ આ કૃષ્ણપરમાત્માને તમે જાણી લ્યો. કે જે જગતના કલ્યાણને માટે માયા વડે, દેહધારી મનુષ્યની માફક ભાસ્યા કરે છે.

વગેરે—આવું જ્ઞાન, ભક્તિ સંપૂર્ણરીતે પ્રકાશ્યા પછીજ થાય છે. એમ કહેવાયું—

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગઃ પ્રયોજિતઃ ।
જનયત્યાશુ વૈરાગ્યં જ્ઞાનશ્ચ યદહૈતુકમ્ ॥

(મા. ૧ સ્ક. ૨ અ. ૭)

વાસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનમાં યોગેલો—પ્રયોગમાં લીધેલો ભક્તિયોગ, જલદીથી વૈરાગ્ય—ઉદ્ધાસીનતાને ઉત્પન્ન કરે છે અને અહૈતુક સ્વભાવ સિદ્ધ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે.

શ્રેયઃ સ્મૃતિં (શ્રુતિં) મક્તિ મુદસ્ય તે વિભો !
ક્ષિયન્તિ યે કેવલ બોધલબ્ધયે ॥
તેષા મસૌ ક્લેશલ એવ શિષ્યતે ॥
માન્યદ્ યથા સ્થૂલ તુષાવઘાતિનામ્ ॥

(મા. ૧૦ સ્ક. ૧૪ અ. ૪)

હે વિભો ! હે સમર્થ ! જેઓ કેવળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટેજ ભક્તિને સ્વીકારીને સંસારને કિલ્લણ બનાવી દે છે તેઓને માટે આ પરમાત્મા કલેશના વિનાશક તરીકે જ ઓળખાય છે—કે જેમ કપાસના ઢગલામાં પાટુ મારનારને જેવો અનુભવ થાય છે તેવોજ અનુભવ તેઓને થાય છે. એથી વધારે અનુભવ મળી શકતો નથી. વગેરે.

એવું તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યારે વૈરાગ્ય દૃઢ થયેલું હોવાને લીધે પરમાત્મામાં પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય છે એ પ્રમાણે સાતમી ભૂમિકા સિદ્ધ થઈ. જેમ

ન્યસ્ત્રક્રીડનકો બાલો જડવત્ તન્મનસ્તયા ।
કૃષ્ણગ્રહગૃહીતાત્મા ન વેદ જગદીદશમ્ ॥

આસીનઃ પર્યટન્નશ્વન શયાનઃ પ્રાપિન્ન ભુવન્ ।
 નાનુસન્ધત્ત એતાનિ ગોવિન્દપરિરમ્મિતઃ ॥
 ક્વચિદ્દુદતિ વૈકુણ્ઠચિન્તાશનલચેતનઃ ।
 ક્વચિદ્વસતિ તચ્ચિન્તાલ્હાદ ઉદ્રાયતિ ક્વચિત્ ॥
 નદતિ ક્વચિદ્તુલ્કણ્ટો વિલજ્જો નૃત્પાતિ ક્વચિત્ ।
 ક્વચિત્ તદ્વાવનાયુક્ત સ્તન્મયોઽનુ ચકાર હ ॥
 ક્વચિદ્તુલ્કણ્ટક સ્તૂણી માસ્તે સંસ્પર્શનિર્વૃતઃ ।
 અસ્પન્દપ્રણયાનન્દસલિલામીલિતેશ્વનઃ ॥

સ ઉત્તમશ્લોકપદારવિન્દયો—
 નિષેવયાઽકિશ્વનસદ્ગલગ્ધયા ।
 તન્વન્ પરાં નિર્વૃતિ માત્મનો મુદ્ધ—
 ર્દસ્સદ્ગદીનાન્યમનઃ શમં વ્યધાત્ ॥

(મા. ૭ સ્ક. ૪ અ. ૩૭-૪૨)

ફેંકી લીધો છે. રમવાનો દડો જેણે એવો બાલક જેમ. દડામાંજ તેનું મન પરોવાયું હોવાને લીધે જડની માફક આ જગતને બાણી શકતો નથી, તેમજ કૃષ્ણરૂપી બ્રહ્મવડે જેનો આત્મા જકડાયો છે. તે પુરૂષ, જગત્ કેવું છે—કે કેવું નહીં એવી રીતે બાણી શકતો નથી.

બેઠેલો, ફરતો, ખાતો, સુતો, તૃષાને શાન્ત કરવા અત્યંત પીતો । અને બોલતો છતો પણ જે ગોવિન્દમાં મન પરોવીને નીચે પ્રમાણે અનુસન્ધાન નથી કરતો તે—

કોઈક જગ્યાએ રૂવે છે. વૈકુણ્ઠની પ્રાપ્તિને માટે વિહવલ જેનું ચિત્ત થયું છે એવો, કોઈક ઠેકાણે હસે છે, પરમાત્માની ચિન્તાથી આનંદ માનતો છતો ઉચ્ચેથી ગાયા કરે છે.

કયાંક કંઠને ઉચ્ચે કરીને ગર્જના કરે છે. લજ્જાનો ત્યાગ કરીને કોઈક ઠેકાણે નાચ્યા પણ કરે છે. કોઈક ઠેકાણે પરમાત્માની ભાવનાવાળો થઈને તન્મય થઈ પરમાત્માનું અનુકરણ કરે છે.

કોઈ જગ્યાએ રોમાંચિત થઈને મૂંગો બેસી બંધ છે. અને સ્પર્શ સુખથી શાન્તિ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. ફરકયા સિવાય પ્રેમ અને આનંદના અશ્રુ-જલથી આંખોને મીંચીને અપૂર્વ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

સાધુઓના સંગથી પ્રાપ્ત કરેલી ઉત્તમ શ્લોક-પરમાત્માન

ચરણારવિન્દની નિરન્તર સેવાને લીધે આત્માની ઉત્તમ શાન્તિને ફેલાવતો, વારંવાર દુર્જન, દીનજન અને અન્ય વસ્તુમાં જેઓનું મન છે, તેવાઓની શાન્તિને શમને ફેલાવે છે.

તેમજ—

एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे ।
वासुदेवे भगवति यथा संलभ्यते रतिः ॥

નિશમ્ય કર્મ્માણિ ગુણાતુલ્યાન્
વીર્યાણિ લીલાતલુભિઃ કૃતાનિ ।

યદાતિહર્ષોત્પુલકાશ્રુગદ્ગદં
પ્રોત્કળ્ય ઉદ્ગાયતિ રૌતિ નૃત્યતિ ॥

યદા ગ્રહ્યસ્ત ઇવ ક્વચિદ્વસ—
ત્યાક્રન્દતે ધ્યાયતિ વન્દતે જનમ્ ।

પુહુઃ શ્વસન્ વક્તિ હરે ! જગત્પતે !
નારાયણેત્યાત્મગતિર્ગતત્રપઃ ॥

તદા પુમાન્ મુક્તસમસ્તબન્ધન-
સ્તદ્ભાવભાવાનુકૃતાશયા કૃતિઃ ।

નિર્દગ્ધવીજાનુશયો મહીયસા
મક્તિપ્રયોગેણ સંપત્યધોક્ષજમ્ ॥

અધોક્ષજાલમ્બમિહાશુમાત્મનઃ
શરીરિણઃ સંસૃતિચક્રશાતનમ્ ।

તદ્બ્રહ્મ નિર્વાણસુખંવિદુર્બુધા
સ્તતો મજધ્વં હૃદયે હૃદીશ્વરમ્ ॥

(મા. ૭ સ્ક. ૭ અ. ૩૩-૩૭)

એ પ્રમાણે જેઓએ કામ, ક્રોધ, વગેરે છ' શત્રુઓને જિતેલા છે તેઓ, વાસુદેવ શ્રીભગવાનમાં લકિત કરે છે. જે લકિતથી રતિ-પ્રભુ-પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય છે.

પરમાત્માના અતુલ ગુણોને, તેમનાં પરામોક્રમોને. અને લીલા રૂપી શરીર વડે કરેલાં કર્મોને સાંભળીને જ્યારે અત્યન્ત દુર્ષથી લકત-જન રોમાંચિત થાય છે. ત્યારે આંખોમાં આંસુ-આનન્દાશ્રુ આવવા લાગે છે. ગદ્ગદ કંઠે રડવા લાગે છે, અત્યન્ત કંઠને ઉચો કરીને ઉચે સ્વરે ગાવા લાગે છે, રડે છે, નાચે છે,

એટલુંજ નહી, પણ જ્યારે કોઈ મહત્તી પીડિત હોય । તેમ ક્યારેક હસે છે. બરાડા પાડે છે. ધ્યાન કરે છે. મનુષ્યોને નમે છે. વારંવાર શ્વાસ લેતો લેતો. હે હરે ! હે જગત્પતે ! એમ બોલે છે અને લજ્જાને છોડીને ' નારાયણ એજ મારી ગતિ છે ' એમ કહ્યા કરે છે—

ત્યારે તે પુરૂષ છુટી ગયાં છે સમસ્ત બન્ધનો જેનાં એવો, મુક્તિ સ્વરૂપ—પરમાત્મ—ભાવ—ના પ્રભાવથી અનુકરણ કર્યું છે. આશય અને આકૃતિનું જેણે એવો, અને મોટા લકિત પ્રયોગથી જેણે બાળી દીધો છે અવિદ્યાના બીજરૂપ સંસર્ગ જેણે એવો, પરમાત્માને આવીને ભેટે છે. પરમાત્મા સ્વરૂપ બની જાય છે.

અશુભસંસર્ગોથી ઘેરાયલા સ્થૂલ વગેરે શરીરોને ખારણુ કરનાર જીવને સંસાર રૂપી ચક્રને દૂર કરવા માટે પરમાત્માનુંજ શરણુ હોય છે, માટે મોક્ષદાયક સુખ સ્વરૂપને ડાહ્યા વિદ્વાનો જાણે છે. તો તમે હૃદયમાં હૃદયના ઈશ્વરને લજ્યા કરો.

એ પ્રભાણે બીજું પણ જાણી લેવું. આવા-અભ્યાસવાળા પુરૂષનો સાતમી ભૂમિકા સુધીમાંજ સાધનાભ્યાસ હોય છે. આવી સ્થિતિ થયા પછી પણ પહેલાની ચાર ભૂમિકાઓ ઘણીજ સરલરીતે યત્ન સિવાય સાધ્ય થઈ શકે છે.

અને પછી તે ભૂમિકાનું સ્કુરણ થાય છે. પ્રેમના સ્થાનભૂત તે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર જેમાં નિરતિશય નિરવધિ પ્રેમનો હેતુ બને છે તે આઠમી ભૂમિકા છે. તેજ કહ્યું છે—

नैकात्म्यतां मे स्पृहयन्ति केचित्
मत्पादसेवामिरता मदीहाः ।
येऽम्बोऽन्यतो मागवताः प्रसन्न
समाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥

पश्यन्ति ते मे रुचिराण्यम्ब ! (सन्तः)
प्रसन्नवत्क्रारुणलोचनानि ।
रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि
साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ॥

तै दर्शनीयावयवैरुदार—
विलासहासेक्षितवाममुखैः ।

હતાત્મનો હૃતપ્રાણાશ્રમ મક્તિ-
રનિચ્છતો ગતિમર્ણી પ્રયુક્તે ॥

(મા. ૧ સ્ક. ૧૫ અ. ૧૪-૧૬)

ધણા ખરા મારા ચરણની સેવામાંજ રમી રહેલા, મારીજ ચેષ્ટા કરનારા, મારી સાથે એક સ્વરૂપપણાને ચાહતાજ નથી. જે ભગવન્નનો આપસ આપસમાં બલાત્કારે મારા પુરુષાર્થોનેજ પૂજે છે.

હે અંખ ! અથવા હે સન્નનો ! પ્રસન્ન મુખ અને કાંઈક લાલ એવાં મારાં સુન્દર નેત્રોને તેમજ મારાં દિવ્ય અને વરદાનને આપવા બાળાં રૂપોને પણ જોયા કરે છે.

મારી સાથે જાંખવા યોગ્ય વાણીને બોલે છે એટલે કે મારી સાથે વાર્તાલાપ માટે જાંખ્યા કરે છે.

દર્શનીય અવયવો વાળા-અને ઉદાર-વિલાસ, હાસ, દૃષ્ટિ અને વામ સૂક્ત વાળા તેઓએ, જેના આત્માઓ તથા પ્રાણો હસી લીધા છે. તેવાઓને ન ચાહતા હોય તેઓને પણ મારી ભક્તિ સૂક્ષ્મ ગતિમાં પ્રયોજે છે, એટલે કે મારી ભક્તિ વડે સૂક્ષ્મ ગતિના માર્ગે પ્રેરાય છે.

એ પ્રમાણે બીજાં પણ બિચારી લેવું. આ થકી ભગવદ્ધર્મોમાં નિષ્ઠા-ભક્તિનો અતિશય થાય છે. જેમ શ્રીવિષ્ણુ પુરાણમાં—

શાલગ્રામે મહાભાગો મગવદ્યસ્તમાનસઃ ।
ઉવાસ રુષિર કાલં મૈત્રેય ! ઇયિવીપતિઃ ॥
મહિંસાદિબ્ધશેષેષુ ગુણેષુ ગુણિનાં વરઃ ।
અવાપ પરમાં કાષ્ઠાં મનસશ્ચાપિ સંયમે ॥
યજ્ઞેશાચ્યુત ! ગોવિન્દ ! માધવાનન્ત ! કેશવ !
કૃષ્ણ ! વિષ્ણો દર્ષકેશેત્યાહ રાજા સ કેવલમ્ ॥
નાન્યજ્ઞગાદ મૈત્રેય ! કિંચિદ્ સ્વપ્રાન્તિરેષ્વરિ ।
એતત્પરં તદર્થશ્ચ વિના નાન્યદચિન્તયન્ ॥
સમિત્પુષ્પકુશાદાનં ચક્રે દેવક્રિયાકૃતે ।
નાન્યાનિ ચક્રે કર્મ્માણિ નિઃસંક્રો યોગતાપસઃ ॥

[વિ. ૩.]

હે મૈત્રેય ! પરમાત્મામાં જેણે ચિત્ત પરોવ્યું છે એવો, મહા-

સમથ રાજ-લાંબા કાળથી શાલિગ્રામમાં સર્વસ્વ અર્પણ કરીને રહેતો હતો.

અને મનનો સંયમ કર્યા પછી ગુણુવાનોમાં શ્રેષ્ઠ, અહિંસા વગેરે સર્વ ગુણોમાં ઉત્તમ કોટિને પ્રાપ્ત થયો.

હે યજ્ઞેશ ! હે અચ્યુત ! હે ગોવિન્દ ! હે માધવ ! હે અનન્ત ! હે કેશવ ! હે કૃષ્ણ ! હે વિષ્ણુ ! હે હૃષીકેશ ! એ પ્રમાણેજ તે રાજા બોલ્યા કરતો હતો.

હે મૈત્રય ! તે રાજા બીજાં સ્વપ્નાઓમાં બીજાં કાંઈ પણ જોતો ન હતો, અને બીજો કાંઈ પણ વિચાર કર્યાવિના આ નામસ્મરણ જોમાં પ્રધાન છે એ, અને તેના અર્થોનુંજ અનુસંધાન કરતો હતો.

સમિધાઓ, કુશાઓ. પુષ્પો વગેરેનો દેવક્રિયા માટે સંગ્રહ કરતો હતો. યોગ વડે તપશ્ચર્યા કરવાળો તે રાજા સંગરહિત થઈને બીજાં ક્ષણતુ કર્મ કદાપિ કરતો નહી.

પૃથિવીપતિ—રાજા-એટલે ભરત-રાજા.

અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ—

અમ્બરીષો મહાભાગઃ સપ્તદ્વીપવર્તો મહીમ્ ।

અવ્યયાશ્ચ શ્રિયં લઘ્વા વિભવજ્ઞાતુલં ભુવિ ॥

મેનેઽતિદુર્લભં પુંસાં સર્વં તત્ સ્વપ્નસંસ્તુતમ્ ।

વિદ્વાન્ વિભવનિર્માણં તમો વિશતિ યત્યુમાન્ ॥

વાસુદેવે ભગવતિ તદ્ભક્તેષુ ચ સાધુષુ ।

પ્રાપ્તો ભાવં પરં થિશ્વં યેનેદં લોષ્ટ્રવત્સ્મૃતમ્ ॥

સ વૈ મનઃ કૃષ્ણપદારવિન્દયોઃ ।

વચાંસિ વૈકુણ્ઠગુણાનુવર્ણન ॥

કરૌ હરે મંદિરમાર્જનાદિષુ

શ્રુતિં ચકારાચ્યુતસત્કથોદયે ॥

મુકુન્દલિઙ્ગાલયદર્શનેદૃશૌ

તદ્વૃત્યગાત્રસ્પર્શેઙ્ગસઙ્ગમમ્ ।

ઘ્રાણજ્વ તત્પાદસરોજસૌરભે

શ્રીમત્તુલસ્યા રસનાં તદર્પિતે ॥

પાદૌ હરેઃ ક્ષેત્રપદાનુસર્પણે
શિરો દૃષીકેશપદામિવન્દને ।
કામઙ્ચ દાસ્યે ન તુ કામકામ્યયા
યથોત્તમશ્લોકજનાશ્રયા રતિઃ ॥

एवं सदा कर्मकलापमात्मनः
परेऽधियत्ने भगवत्पद्मोक्षजे ।
सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां
तन्निष्ठ विप्राभिहितः शशास ह ॥

(મા. ૧ સ્ક. ૪ અ ૧૮-૨૧)

મહાસમર્થ અંબરીષ રાજા, સાત દ્વિપોવાળી આ પૃથિવીને, ન
ખુટે એવી રાજ્ય-લક્ષ્મીને પૃથિવીમાંના અતુલ વૈભવને,

કે જે વૈભવ વગેરે સાધારણ પુરૂષોને અત્યંત દુર્લભ હતાં તે
બધું સ્વપ્નમાં વર્ણવ્યાની માફક માનવા લાગ્યો; કારણ કે તે જાણતે
હતો કે જે પુરૂષ, વિભવથી બનેલા અધકારમાં પ્રવેશ કરે છે, તે-માયા
જાગમાં ફસાયજ છે.

વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણમાં તેઓના ભક્તજનોમાં અને સાધુઓમાં એવ
ઉત્તમ ભાવને પ્રાપ્ત થયો હતો કે જે ઉત્તમ ભાવથી આ આખું
જગત-માટીના ઢેલાની માફક તેના સ્મરણમાં આવતું હતું.

તે અંબરીષ રાજા, કૃષ્ણ પરમાત્માના ચરણારવિન્દમાં મનને,
વૈકુંઠ શુભોને વર્ણવામાં વાણીઓને, પરમાત્માના મન્દિરને સાફ કરવા
વગેરેના કામમાં હાથોને એમ-મન-વાણી અને કર્મો વડે અચ્યુત
પરમાત્મા સંબંધી રસથી ભરેલી સત્કથાના ઉદયના શ્રવણમાં પોતાના
શ્રવણો-કાનોને રોક્યા.

તેમજ મુકુન્દની મૂર્તિનું સ્થાપન જ્યાં થયું હોય, તેના દર્શનમાં
બંને નેત્રોને, તેના નોકરોના ગાત્રોના સ્પર્શમાં અંગના સંગમને,
તેના ચરણરૂપી કમલની સુગંધિમાં નાસિકાને, અને શ્રીમતી તુલસીને
રસના-જીભ ઉપર અર્પણ કરીને.

પરમાત્માના ચરણારવિન્દના ચાલવાથી પવિત્ર ક્ષેત્રમાં પોતાના
પગોને-હૃષીકેશના ચરણારવિન્દનાં અભિવન્દન માટે માથાને, મનો-

રથોને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી નહીં; પરંતુ મનોરથને સેવા ભાવમાં જોડવાના હેતુથી છે; કે જેથી પવિત્ર સ્તુતિવાળા પરમાત્મામાં રતિ—અનહદપ્રેમ પેદા થાય.

એ પ્રમાણે હમેશાં પોતાના કર્મ-કલાપને યજ્ઞ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મામાં અર્પણ કરીને સર્વપદાર્થોમાં આત્મભાવ-ઇશ્વર બુદ્ધિને સ્વીકારતા અંબરીષ રાજા, પોતાની પાસે રહેલા સ્નાતક અને ચતુર બ્રાહ્મણોથી અનુમત થઈને, આ પૃથિવી ઉપર રાજ્ય કરતો હતો.

અથવા બીજાં પણ ઉદાહરણો છે. જેમ કે—

તં પ્રોપયાતં પ્રતિયન્તુ વિપ્રા
ગક્તા ચ દેવી ધૃતચિત્તમીશે ।
દિજોપસૃષ્ઠઃ કુહકસ્તક્ષકો વા
દશત્વલં ગાયત વિષ્ણુગાયાઃ ।

પુનશ્ચ શૂયાદ્રગવત્યનન્તે
રતિઃ પ્રસન્નશ્ચ તદાશ્રયેષુ ।
મહત્સુ યાં યામુપયામિ સુહિં
મૈત્ર્યસ્તુ સર્વત્ર નમો દિજેભ્યઃ ॥

इतिस्म राजाध्यवसाययुक्तः
प्राचीनमूलेषु कुशेषु धीरः ।
उदङ्मुखो दक्षिणकूल आस्ते
समुद्रपत्न्याः स्वसुतेन्यस्तभारः ॥

(મા. ૧ સ્ક. ૧૧ બ. ૧૫-૨૭)

પરમાત્મામાં જેણે ચિત્તને અર્પણ કર્યું છે. તેવા અને માયામાં—અભિમાનમાં પેસી ગયેલા તે પરીક્ષિતની તરફ બ્રાહ્મણો અથવા ગંગા દેવી જાઓ. અને બ્રાહ્મણોએ છોડેલા, કુહક, નામનો અથવા તક્ષક નામનો નાગ જઈને ઉસો. હે વિપ્રા ! પરમાત્માની પુણ્યકથાઓ ગાઓ સંભળાઓ.

ફરીથી પણ અનન્ત અને પૂજ્ય ભગવાનમાં મારી રતિ પ્રીતિ હો. તેના આશ્રયમાં રહેલા મોટાઓમાં મારો સન્સંગ થાઓ. જે જે સુધ્ધિમાં હું જાઉં ત્યાં સર્વ ઠેકાણે મૈત્રી-ભાવ થાઓ, અને બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર હો.

એ પ્રમાણે પરીક્ષિત રાજા નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનવાળા થઈને, પૂર્વ-
મુખ કુશોના આસનમાં બુદ્ધિને સ્થિર કરીને, રાજ્ય લક્ષ્મીના ભાર
પોતાના પુત્રને સોંપીને ઉત્તરાભિમુખ-ચતુર ચિત્તને કરીને ગંગાના
દક્ષિણ તટ ઉપર બેસી ગયા.

રાજા એટલે પરીક્ષત રાજા સમજી લેવા.

एवञ्च तस्मिन् नरदेवदेवे
प्रायोपविष्टे दिवि देवसंघाः ।
प्रशस्य भूमौ व्यकिरन् प्रसूनै
मुदा मुहु ईन्दुभयश्च नेदुः ॥

(મા. ૧-૧૯ અ. ૦-૧૮)

એ પ્રમાણે રાજાઓના રાજા પરીક્ષત બેસવા લાગ્યા ત્યારે આકા-
શમાં દેવતાઓના સમૂહોએ મરણ-ભય વિનાના તે પરીક્ષિત રાજાની
પ્રશંસા કરીને તેમને પુષ્પો થકી વધાવ્યા અને ઘણાજ હર્ષથી દુન્દભિ-
નગારાંઓ વાગવા લાગ્યાં.

અથવા જેમ—

वयन्विह महायोगिन् ! भ्रमन्तः कर्मवर्त्मसु ।
त्वद्वार्तया तरिष्यामः स्तावकै ईस्तरं तमः

(મા. ૧૧ સ્ક. ૬ અ. ૪૮)

હે મહાયોગી ! કર્મભાગોમાં ભ્રમતા અમે આ સંસારમાં તમારી
પુણ્ય-કથા અને સ્તોત્રો વડે દુસ્તર અધકારને તરી જઈશું.

त्वयोपमुक्तम्रगन्धवासोऽलंकारचर्चिताः ।
उच्छिष्टभोजिनो दासा स्तव प्रायां जयेम हि ॥

(મા. ૧૧ સ્ક. ૬ અ. ૪૯)

તમોએ ઉપભોગ કરેલા માલા, ગન્ધ. વસ્ત્ર અલંકારથી શણગારા-
યલા અને તમોને અર્પણ કરેલું જમનારાઓ અમે સર્વે, તમારી માયાને
જીતી જઈએ.

એ પ્રમાણે બીજું પણ વિચારી લેવું. પ્રયત્ન પૂર્વક થતી ભગવદ્-
ધર્મ-નિષ્ઠા સાધન છે, અને સ્વભાવ સિદ્ધ ભગવદ્ધર્મ-નિષ્ઠા ક્ષણિક

થયેલી છતી નવમી ભૂમિકા છે, અને પોતામાં તે નિષ્ઠાનું શુભશાલી પાણું-જેમ—

અથો વિમૂર્તિ મમ માયયા ચિતા-
મૈશ્વર્યમષ્ટાંગમનુપ્રવૃત્તમ્ ।
શ્રિયં ભાગવર્તી વા સ્પૃહયન્તિ ભદ્રાં
પરસ્ય મે તેઽઽનુવતે તુ લોકે ॥

(મા. ૩ સ્ક. ૨૫ અ. ૩૭)

ત્યાર પછી માયા વડે એકઠી કરેલી આળાદીને અને આઠે અંગોથી પૂર્ણુ મૈશ્વર્યને અથવા કલ્યાણ કરનારી પરમાત્મા સંબંધી લક્ષ્મી (દીવ્ય-શૌભા)ને જેઓ ઝંખ્યા કરે છે-તેઓ પરલોકમાં પ્રાપ્ત કરે છે.

ન કર્હિચિન્મત્પરાઃ શાન્તરૂપે
ન ક્લક્ષ્યન્તિ નો મેઽનિમિષો લેહિ હેતિઃ ।
યેષામહં પ્રિય આત્મા સુતશ્ચ
સત્વા ગુરુઃ સુહૃદો દૈવમિષ્ટમ્ ॥

(મા. ૩ સ્ક. ૨૫ અ. ૩૮)

મનેજ મુખ્યત્વે કરીને ભજનારા શાન્ત સ્વરૂપ મારામાં અવલંબીને રહેલાઓ, નિમિષ માત્ર પણ આયુધથી ડગતા નથી, તેમજ નષ્ટ પણ થતા નથી કે-જેઓનો હું પ્રિય આત્મા, પુત્ર, સખા, ગુરુ, સુહૃદ્ દૈવી તત્ત્વ, અને યજ્ઞ પણ છું.

એ પ્રમાણે, નષ્ટ નહીં થનારા ભગવાન્ના જેવા શુભોનો આવિર્ભાવ થાય, તે દશમી ભૂમિકા છે. આ સ્થિતિમાં પ્રેમની પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણોના પરિત્યાગ પર્યંત પણ, પ્રભુના વિરહને સહન ન કરવો તેજ પ્રેમની પરાકાષ્ઠા છે.

જેમકે—

ગોપીનાં પરમાનન્દ આસીદ્ગોવિન્દદર્શને ।
ક્ષણં યુગશતમિવ યાસાં યેન વિનાશ્ભવત્ ॥

(મા. ૧૦ સ્ક. ૧૧ અ. ૧૬)

ગોપીઓનો પરમાનંદ તો, ગોવિન્દ-શ્રી કૃષ્ણના દર્શનમાં જ હતો, કે જેણીઓને જે પરમાત્મા સિવાય એક ક્ષણ સો યુગની માફક થઈ જતો હતો.

અદતિ યદ્વાનહિ કાનનં
ત્રુટિ યુગાયતે ત્વામપદ્યતામ્ ।
કુટિલકુન્તલં શ્રીમુખઞ્ચ તે
જહ ! ઉદીક્ષતાં પદ્મકુદ્ દશામ્ ॥

(મા. ૧૦ સ્ક. ૩૧ અ. ૧૫)

હે પરમાત્મનું ! આપ દિવસમાં જંગલમાં ભટક્યા કરો છો ! પરંતુ તમોને નહીં જોનારી અમોને તમારો (ત્રુટિ) વિયોગ યુગ જેવો લાગે છે હે જહ ! કઠોર હૃદયવાળા ! વાંકડા કેશો વાળું આપશ્રીનું મુખારવિન્દ અમારી ચક્ષુઓના પટલોને ઉંચું કરવાવાળું બનો ! !

યદ્યમ્બુજાક્ષાપસસાર ભો ! ભવાન્
કુરુન્ મધૂન્ વાય સુહૃદ્દિક્ષયા ।
તત્રાન્દકોટિપ્રતિમઃ ક્ષણો ભવન્
રવિં વિનાક્ષ્ણોરિવ ન સ્તવાચ્યુત ! ॥

(મા. ૧ સ્ક. ૧૧ અ. ૯)

હે કમળ સરખા નેત્રવાળા ? જ્યારે આપ પાંડવોને અથવા મધુવનના નિવાસીઓને અને મિત્રોને જોવાની ઈચ્છાથી પસાર થઈ જાઓ છો, તે વખતે હે અચ્યુત ! તમારો ક્ષણ પર્યન્તનો પણ વિયોગ કરોડો વર્ષોના જેવડો થઈ જાય છે. કે જેવી આંખોની ગતિ સૂર્ય વિનાની થઈ જાય ! ! એટલે કે, પ્રકાશ વિના જેમ મનુષ્યો નિશ્ચેષ્ટ જેવા બની જાય તેમ સ્વયં પ્રકાશ સ્વરૂપ આપના વિના અમો એક ક્ષણ પણ ગુન્તરી શક્તા નથી.

અન્તર્ગૃહગતાઃ કાશ્ચિદ્રોપ્યોલ્લબ્ધવિનિર્ગમાઃ ।
કૃષ્ણં તદ્વાવનાયુક્તા દધ્યુ મીલિતલોચનાઃ ॥
દ્વઃસહ પ્રેષ્ટ વિરહ-તીવ્રતાપધુતાશુભાઃ ।
ધ્યાનપ્રાપ્તાચ્યુતાશ્લેષ-નિર્ઘૃત્યાશ્રીણમદ્ગલાઃ ॥
તમેવ પરમાત્માનં જારબુદ્ધયાપિ સદ્ગતાઃ ।
જહુ ગુણમયં દેહં સદ્યઃ પ્રક્ષીણબન્ધનાઃ ॥

(મા. ૧૦ સ્ક. ૨૯ અ. ૯-૧૧)

પરમાત્મા પાસે જવા માટે નીકળવા નહીં પામેલી, ઘરની માંહી પુરાઈ રહેલી ઘણીએક ગોપાંગનાઓ, આંખો મીંચીને પરમાત્માના ભાવ થકી બંધાયેલી છતી-પરમાત્માનું જ ધ્યાન કરતી હતી.

મહા મુશ્કેલીથી સહન કરી શકાય એવો ઘણો જ અસહ્ય વિરહ, તે વિરહ રૂપી તીક્ષણ તાપ વડે ધોવાઈ ગયાં છે અશુભો જેણીઓના એવી, ને ધ્યાન વડે પ્રાપ્ત થયેલા અચ્યુતની ભેટથી પ્રાપ્ત થયેલા આનંદ-પરમશાંતિથી જેણીઓનું મંગલ (પાતિવ્રત્ય) જેમનું તેમ રહ્યું છે તેવી (ગોપીઓ,)

તેજ પરમાત્માને જાન-બુદ્ધિથી પોતીકા કામને તૃપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી મળેલી છતાં પણ તેજ ગોપીઓ પરમાત્માને ભેટવાથી જેઓના પ્રારબ્ધકર્મરૂપી બન્ધનો છુટી ગયાં છે તેવી, આ ગુણુમય દેહને દેહાભિમાનને જલદીથી ત્યાગતી હવી—વગેરે.

આ પછીના ઉદ્દાસમાં આ પ્રેમના સવિસ્તર ઉદાહરણો આપવામાં આવશે. માટે આ પ્રકરણને આંહિ સમાપ્ત કરીએ છીએ.

લક્ષણં ભગવદ્ભક્તેઃ સાધનં સોપપત્તિકમ્ ।

સમ્ભૂમિકં સ્વરૂપશ્ચ યથાવુદ્ધીઢ વર્ણિતમ્ ॥ ૩૭ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य-श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचिते

भगवद्भक्तिरसायने साधनसमूहमिक्ति सामान्य-निरूपणं

नाम प्रथम उल्लासः समाप्तः

પરમાત્માની ભક્તિનું લક્ષણ, તથા યુક્તિ પુરઃસર સાધનો, ભૂમિકા જે ઉપર દશ કહેવામાં આવી છે તે, અને તેનું સ્વરૂપ તે બધું આ પ્રકરણમાં બુદ્ધિ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે.

इति श्री त्रिवाङ्मुखाहनिर्भयरात्मजभानुशंकर शर्मणानुवादितो

भक्तिरसायनस्य प्रथमोल्लासः समाप्तिमगान्

तेन श्रीकृष्णः प्रीयताम् ॥

